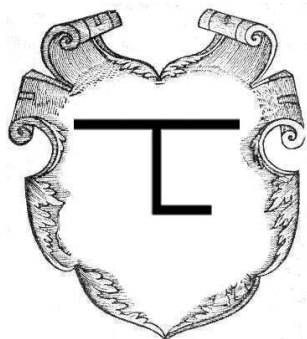

НУРБЕК ТУРАН

ТЕҢЕЧИН

«Туран»
Бишкек – 2015

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4
Н 90

Нурбек ТУРАН.
Н 90 **Теңечин.** – Б.: «Тураp», 2015. – 328 б.

ISBN 978-9967-15-438-4

Эмгекте теңечин (тенечим) уругунун кыскача тарыхы, уруктук курамы, ал уруктардын географиялык жайгашуусу, аталган уруктан чыккан белгилүү инсандардын кыскача өмүр баяндары чагылдырылган. Ошону менен катар саруу уруусунун кыскача тарыхы, уруктук курамы чагылдырылган.

Эмгек этнограф, тарыхчы, аспиранттарга жана мекенчил, улутман окурмандарга сунуш этилет.

Н 4702300100-15

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4

ISBN 978-9967-15-438-4

© Нурбек Туран, 2015

КИРИШ СӨЗ

Саруу уруусу кыргыз элинин курамындагы эң байыркы уруулардан болуп саналат.

1955-жылдары Түштүк Кыргызстандагы кыргыз урууларын изилдеген тарыхчы-этнограф Я.Р.Винников өз эмгегинде саруу уруусунун курамын схема түрүндө көрсөтүп, анын жашаган жерлерин жалпылап айткан. С.М.Абрамзон 1960-жылдарда түндүк кыргыз урууларын изилдегенде Талас, Чүй жана Ысык-Көл областарында жашаган саруу уруусунун курамын схема түрүндө көрсөтүп, алардын жашаган жерлерин белгилейт. Бул изилдөөлөрдө саруу уруусунун курамы терең изилденбей, илимий материалдар жалпылаштырылган эмес. С.Аттокуров өзүнүн «Кыргыз санжырасы» аттуу эмгегинде Я.Р.Винников менен С.М.Абрамзон түзгөн саруу уруусунун генеалогиялык схемаларын бириктирет, бирок эч кандай жаңылык киргизбейт.

Жаңы изилдөөлөрдүн негизинде биз саруу уруусунун курамын жана географиялык жайгашуусун колдон келишинче тереңирээк изилдеп, толуктап, чогулган материалдардын негизинде саруу уруусунун жалпы генеалогиялык схемасы түзүлдү.

Аталган эмгек, негизинен, саруу уруусунун теңечин уругуна арналат. Эмгекте теңечин уругунун кыскача тарыхы, уруктук курамы, ал уруктардын географиялык жайгашуусу, аталган уруктан чыккан белгилүү инсандардын кыскача өмүр баяндары чагылдырылган.

Теңечин уругунун санжырасын китеп кылып чыгарууга демөөрчү болгон **Курманкожоев Садыр** агага жана китепке материалдарды топтоодо чоң көмөк көрсөтүшкөн **Нусупов Куралбек, Турдалиев Асанбек, Алымкулов Батыр, Курманкожоев Козубек, Мураталиев Ашырмамбет** агаларга терең ыраазычылыгымды билдирем.

Автор

Талас – Ала-Бука – Аксы – Кетмен-Төбө – Бишкек.

04.04. 2015-жыл.

КЫРГЫЗ ЭТНОНИМИ

«Кыргыздар Орто Азиянын эң байыркы элдеринин бири. Азыркы убакта Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен тарыхта аты ушунча эрте жолуккан бир да эл жок болуш керек».

В.В.Бартольд

*«Кырга чыккан кырк кайыңда так жокпу
Кылыч шилтеп, кыргыз балта чаппаган?
Кырка тарткан өзөн, жылга сай жокпу
Кыргыздарда кыргыз каны акпаган?».*

Көчмөн ыры

Кыргыз этногенези, «кыргыз» этноними жана термини жөнүндөгү суроолор бүгүнкү күнгө чейин илимий чөйрөдө талаш-тартыштарды жаратып келет. С.М.Абрамзондун жазгандарына караганда «эгер X–XI кылымдарга чейин «кыргыз» атынын географиялык таралышы этникалык бир ядронун аталышынан да кенен болсо, аталган кылымдардан кийинки мезгилде, тескерисинче, кыргыз этногенезинин процессине аралашкан уруулардын тобу «кыргыз» этнонимине байланыштуу болгон аймактан кыйла кеңейген»¹. Демек, «кыргыз» деген ат тарыхтын башкы этаптарында этникалык мазмунга караганда саясий мазмунга көбүрөөк ээ болгон.

¹ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Л., 1971. – С. 22

«Кыргыз» этноними алгач Хань династиясынын жыл баяндарында (Сыма Цянь «Ши-цзи») б. з. ч. 201-жылы, кийин Суй, Тан, Юань, Сунь, Цинь династияларынын мезгилдериндеги (б.з.ч. II к. – б. з. XVIII к.) маалыматтарда эскерилет.

«Кыргыз» этноними кыргыздардын өздөрүнө, тил жагынан аларга жакын болгон түрктөргө жана уйгурларга таандык делген руникалык эпитафиялардын тексттеринде кездешет. Кыргыздар Орхон жазууларында (14 жолу эскерилет): тукю аскерлеринин Саян тоосунун ары жагына болгон жортуулунда, Суджа (Монголия) жазуусунда жана алтай тексттеринде баяндалат¹.

«Кыргыз» термини түрдүү вариантта башка тилдерде жазылган тексттерде кездешет: грек. – *херхір, херкис*; монг. *хиргис~киргис – хиргис, хяргис*; латын – *керкис*; араб жана персид. *خرخيز – хирхиз*, М.Кашгариде кыргыз *قرقيز*, Джувейниде *قرغيز – хырхыз*, *خبرخيز – хырхыр*². Булардан кытай тексттеринде жазылгандар кыйла айырмаланат³. Болгон варианттардын бардыгынан төмөнкүлөр негизги болуп саналат: Хань тексттеринде – *цзянь-гунь*, Тан тексттеринде – *сяцзясы*, Юань тексттеринде – *цзилицзисы*.

«Кыргыз» деген аталыштагы этнонимдин тарыхы тууралуу маселени талкуулоодо эки карама-каршы гипотезаны ажыратып алса болот. Биринчи гипотеза боюнча учурдагы кыргыздар Енисей кыргыздарынын тукуму. Экинчи боюнча алып караганда, алардын байыркы Енисей кыргыздарына эч кандай тиешеси жок.

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.-М.-Л.,1951.-С.41,67; его же. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии.-М.-Л.,1959.-С.20; его же. Енисейская письменность тюрков.-М.-Л.,1952.-С.85; Баскаков Н.А. Три рунические надписи из с. Мендур-Соккон Горно-Алтайской автономной области//СЭ.-М.,1966.-С.80

² Материалы по истории киргизов и Киргизии.-М.,1973.-Вып.І. -С.16-17,25-26,41-42,48-49

³ Яхонтов С.Е. Древнейшие упоминания названия «киргиз»//СЭ.-М.,1970.-№ 2.-С.110

«Кыргыз» этнониминин чечмелешинде ар кандай гипотезалар сунушталган:

1. Эл арасында айтылган уламыштарга ылайык «кыргыз» этнониминин келип чыгышы төмөнкүдөй мүнөзгө ээ: *Qurqyz < qurq* (кырк) + *qyz* (кыз).

2. Мындай уламыштардын негизинде С.М.Абрамзондун этимологиясы түзүлгөн. Ага ылайык *qurqyz < qurq* (кырк) + *-(y)z* – көптүк сандын аффикси. Мындай жыйынтыкка ал кыргыздардын курамына кырк уруу же урук кирет¹ деген «эпостун жана уламыштардын көшөргөн көрсөтмөсүнүн»² негизинде келген.

Ушундай эле ойду Дж.Банзаров жана Л.Лигети³ колдошкон. «Кыргыз» этноними Дж.Банзаровдун ою боюнча сандык (сан атооч) «кырк» (сорок) көптүк сандын аффикси «ыз» дегенди билдирет, башкача айтканда, «кырк уруулуу эл»⁴.

Кыргыз элинин дүйнөгө даңкы чыккан «Манас» эпосунун Жусуп Мамай айткан вариантында «кыргыз» деген «кырк жүз»⁵ (кырк уруу), «кыргыз» (кырда көчүп жүргөндөр) деген сөздөн келип чыккан⁶.

3. В.В.Радлов бул терминди *qurqyz qurq* «кырк» + *iuz* «жүз» – «жүз кырк», «жүз кырк эл»⁷ деп чечмелейт.

4. А.З.Велиди Тоган «кыргыз» этнонимин *qurq* (кырк) + *er*, «кырк эр»⁸ деп түшүндүрөт.

5. Кээ бир изилдөөчүлөр «кыргыз» этнонимин элдин уруулук аталышы менен байланыштырууга аракет жасашкан:

¹ Абрамзон С.М. К семантике киргизских этнонимов//СЭ.-М.,1946.-С.126

² Көпчүлүк уламыштарда «кыргыз» сөзүнүн этимологиясы (Абу-л-Гази Бахадур-хан, XVII к.; Осмоналы Сыдык уулу, 1875-1940-жж. ж. б.) Огуз хандын небересинин аты. Ал эми кытай булагы «Юань шиде» («Юань династиясынын тарыхы», XIV к.), кыргыздар кырк кытай кыздарынын жана түндүктөгү Ус (ус-угус-огуз) өрөөнүндөгү элдин урпактары. Сайф ад-Дин Аксыкенти (XVI к.) боюнча XII к. Султан Санжардын кыргынынан аман калган Кожент шаарынын тегерегиндеги кырк өзгөндүк огуздардын урпактары

³ Ligeti L. Kırgız kavim isminin menşei//Türkiyat Mecmuası, I. -İstanbul, 1925

⁴ Банзаров Д. Собрание сочинений.-М.,1955.-С.184

⁵ Казактын «үч жүзүнө» окшогон

⁶ Анвар Байтур. Кыргыз тарыхы.-1-2 китеп.-Б., 2003.-43-б

⁷ Радлов В.В. Этнографический обзор турецких племен Сибири и Монголии.-Иркутск, 1929. -С.18-19

⁸ Кара: Togan Z. V. Umumî Türk tarihine giriş.-İstanbul, 1981

qyrqyz<qyr/hyz «тоо» + -q, суффикс + iz. Yz/ys as уруусунун аталышы «тоолук астар»¹.

Окумуштуулардын тобу этнонимдин биринчи бөлүгү qyr деген сөздөн qyr «түздүк» дегенди түшүнүшөт, ошонун негизинде өздөрүнүн божомолдоолорун сунушташкан:

6. Qyrqyz<qyr «түздүк» + qyz / kizi / kisi «киши (адам)» – «түздүктөгү адамдар»².

7. Qyrqyz<qyr «түздүк» + giz «көчүү», «түздүктө» көчө турган³.

8. Атактуу татар окумуштуусу М.М.Рамзи: «Кыргыздар тегинде Огуз хан урпактары болгон түрк тайпаларынын ичиндеги чоң бир тайпа, же болбосо алар Огуз ханга жакын жүргөн адамдардан же анын аскер башчыларынан таралган болсо керек. Кыргыздардын наамы болуп келген «гыз» деген сөз «огуз» сөзүнүн бузулуп айтылышы мүмкүн... Түрк тилинин сөздүк маанисинде эрме чөл же болбосо жайлоолорду «кыр» деп айтат. Демек, кыргыз деген сөз «кырда жашаган огуздар (кыр-огуздар, кыр-гыз-дар) деген сөз болсо керек»⁴ – деп жазган. Аты-жөнү анык болбогон бир адам тарабынан жаңы эранын 712-жылы жазылган «Китебени түркия» деген китепте: ... «огуздардын бардык тайпалары» «тогуз огуз» деген наам менен эске алынат, анын ичинде кыргыздар да баяндалат»⁵ – деп жазылган. Демек, жогорку маалыматтарга караганда «кыргыз» деген наам байыркы түрк тилиндеги (бул доордо байыркы түрк тайпаларынын тили менен кыргыз тилинин ортосунда чоң айырма болбогон) «кыр» (тоо, жайлоолор) деген сөз менен «өгүз» (суу, өзөндөр) деген сөздүн бирикмесинен келген, же болбосо жогорку маанидеги «кыр» деген сөз менен «огуз» (огуз тайпасы жана анын

¹ Гордеев Ф.И. О происхождении тюркских этнонимов//Вопросы марийского языкознания.-Йошкар-Ола,1968.-С.16-17

² Маргулан А.Х. Выступление//ТКАЭЭ.-Т.III.-Фрунзе,1959.-С.178

³ Vambery H. Die primitive Culture der türkotatarischen Volkes auf Gründ sprachlicher Forschungen.-Leipzig,1879.-S. 261

⁴ Түрк тарыхы.-Т.І.-Стамбул,1896.-120-б

⁵ Талипкол Акбар.-Т.І.-Оренбург,1903.-256-б

алгачкы бир жетекчисинин наамы) деген сөздөн өзгөрүп келген болсо керек. Бул сөздөрдүн мааниси – кыр-өзөндөрдө жашаган адамдар, же болбосо кырда жашаган огуздар деген сөз болсо керек. Демек, бүгүнкү «кыргыз» деген аталыш ошол «кыр өгүз», же болбосо «кыр огуз» деген сөздөрдүн кыскартылып айтылышы болсо керек. Мадияр окумуштуусу Мункачи ушундай эле ойду айтат: $qurqyz < qur-qyz < qur$ «түздүк» + $o\ddot{y}uz$ «огуз» – «түздүктөгү огуздар»¹.

Окумуштуулардын экинчи тобу этнонимдин биринчи бөлүгүнөн байыркы түрк сөзү $qur/quru$ «кызыл» дегенди түшүнүшөт.

9. К.И.Петров $qurqyz$ терминин байыркы түрк $gu\ddot{u}/qu\ddot{u}$ «кызыл» сын атоочуна + $=(u)z$ көптүк түрдүн аффиксинин жалганышынан келип чыккан «кызылдар» дегенден алып чыгат. «Кыргыз» (кызылдар) термини башында «кызыл жерлер», «кызыл жерлердин жашоочулары», «кызылдар», кийинчерээк көптүк сандагы маани «кыргыз» унутулганда – «кызыл эл» топоними катары колдонулган².

10. Н.А.Баскаков болсо, К.И.Петров тарабынан бөлүнгөн аффикс боюнча шектүү оюн билдирип, өзүнүн вариантын сунуштады: $-qurqyz < qurvu\ddot{z} < qu\ddot{u}y$ «кызыл» + $o\ddot{y}uz$ (уруунун аталышы) $> qu\ddot{u}ygu\ddot{z} < qu\ddot{u}y\ddot{z} < qu\ddot{u}yuz, qu\ddot{u}yo\ddot{y}uz < qu\ddot{u}yuz < qu\ddot{u}yuz$ «кызыл огуздар». Мындагы кызылдар – элдин сырткы келбети эмес, анын дүйнө өлкөлөрү боюнча географиялык таркалуусу: «кызыл огуздар» – «түштүктө жайгашкан огуздар, түштүк огуздар – чыгыш өлкөлөрүндөгү өң аталыштарына ылайык уйгурларда, же «батыш огуздар» – чыгыш өлкөлөрүндөгү өң аталышка ылайык буддисттерде жана ламаисттерде»³.

11. $Qurqyz < qurgyn < quryut$ « qur » «кызыл» унгусунда чогулгандык – көптүктүн формасы бар. Демек, бул этнонимдин бардык түрлөрү ар кайсы мезгилде жана ар башка эл үчүн «кы-

¹ Ethnographia.-VI.-Budapest,1895.-S.381

² Петров К.И. К этимологии термина «кыргыз»//СЭ.-М.,1964.-№ 2.-С.81

³ Баскаков Н.А. К вопросу о происхождении этнонима кыргыз//СЭ.-М.,1964.-№ 2.-С.92-93

зыл», «кызыл тору» дегенди билдирген. Бул толугу менен кытай булактарындагы «хакас-хягяс өлкөсүнүн жашоочулары, башкача айтканда, цзян-кунь (байыркы кыргыздар) бойлуу, кызыл тору беттүү жана көк көздүү» деген көрсөтмөсүнө дал келет¹.

12. Ю.А.Зуев «кыргыз» этнонимин «грифон эли» деп талкуулайт, «karkasa» же «sarkasa» (индо-ирандык), «kahrkasa» (авестий тили), «kargas» (пехлев жана ортоперсиддик тилдер), «karges» (памир-ирандык тилдер), «sarkas» (согдий тили), «cirus» (осетин тили) – булардын баары «бүркүт», «гриф» деген сөздүн варианттары, ал эми «бурут» (буркут) этноними «бүркүт» деген сыяктуу².

13. Белек Солтоноев өзүнүн эмгегинде: «мусулман тарыхчылары «кыргыз» деген сөздүн келип чыгышын кыр-гес, кыр-угуз сөздүн кыскартылганы деп белгилейт». Менин билүүмчө «кырк жүз», «кырк угуз», «кырк кыз» жана «кырк усун» сөздөрүнүн кыскартылганы «кыргыз» деген атка ээ болушу мүмкүн³.

14. Кара калпак этнографы Д. Айтмуратов «кыргыз» этнонимин «кыра» жана «гыз» деген сөздөрдөн туруп, «кара чачтуу эл» дегенди туюнтат⁴ – деп жазат.

15. Кыргыз тарыхчысы Байас Турал «кыргыз» этнонимин мындай чечмелейт: «кырк(а)с» сөзүн тескерисинче окуганда казакча «каскыр» (кырг. карышкыр) болуп окулат, бул карышкырды билдирет. Ошондой эле экзоэтноним «бурут» дагы «бору»дан, башкача айтканда, бөрүдөн келип чыккан»⁵ – дейт. «Кыргыз – «гурк» (бөрү) жана огуз (адам) деген сөздөрдүн курамынан жаралган болуу керек. Башкача айтканда, Кыргыз – «бөрү-кыз» – «бөрү-адамды» түшүндүрөт деген бүтүмгө келет»⁶.

¹ Кононов А.Н. Еще раз об этнониме кыргыз//ТИ.-Фрунзе,1970.-С. 20

² Зуев Ю.А. Киргизы-буруты//СЭ.-М.,1970.-№ 4.-С.79

³ Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы.-1-китеп.-Б.,1993.-23-б

⁴ Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы.-Нукус,1986.-С.82,92

⁵ Байас Турал. Огуздар.-Б.,2008.-199-б

⁶ Ушул эле жерде

16. Кытайлык тил изилдөөчү Дун Вин Йи өзүнүн макаласында жогорку «кырк-жүз», «кырк-из», «кырк-кыз» деген аныктамаларга макул болбой, анын тескерисинче, «кыргыз» деген сөз кыргыз тилиндеги «кырк-аз» деген сөздөн келип чыккан, «аз» деген сөз болсо байыркы кыргызча «баатыр», «ак көңүл», «сулуу» деген сөз болот. Ал эми «кырк-аз» деген сөз болсо «кайраткер, ак көңүл», «жакшы жоруктуу», «акылы кылды кырк жарган» деген мааниде. Кийинчерээк түрк тилдеринин аралашмасынын негизинде «аз» деген сөз «из» деген сөзгө өтүп, «кырк-аз» деген сөз «кырк-изге» өзгөрүп калган¹ – деп жазат.

17. Кыргыз тарыхчысы, Т.Акерев мындай деп жазат: «сакы» этнониминин жана анын варианты «соххы/з», «кыргыз» атынын келип чыгышына түздөн-түз байланышы бар» деген ойду билдирет. Бул этнонимдеги («соххы/з») биринчи «с» тамгасынын «к» тамгасына жана үчүнчүнүн «х», «р» тамгалары менен өзгөрүшүнө байланыштуу болушу мүмкүн² – деп белгилейт.

18. Кытай жылнаамаларындагы «кыргыз» – 坚昆 «жианкүн» деп жазылып, «жиан» деген сөз бөлүгү «куругус, чиригис», ал эми «күн» деген сөз «урпак, урпагы, тукуму» деген маанини берип, «түбү куругус» дегенди түшүндүрөт³.

Кыргыздар кытай жылнаамаларына төмөндөгүдөй аттар менен түшкөн⁴:

1. Гекүн (隔昆)
2. Гекүн (隔昆)
3. Жегу (结骨)
4. Жианкүн (坚昆)
5. Жияжас (戛戛斯)
6. Жиянкүн (坚昆)
7. Жүву (居勿)

¹ Дун Вин Йи. «Кыргыз» деген аталманын мааниси//Улуттар тили.-1982.-№ 3

² Акеров Т. Древние кыргызы и Великая Степь.-Б.,2005 -С.16

³ Ханзу (кытай) жазмаларындагы кыргыздар.-Шинжань эл басмасы,2004.-349-б

⁴ Ушул эле жерде, -292, 349, 362, 363, 371-б

8. Кыгу (纓骨)
9. Кыргыс (纓乞斯)
10. Шиажас (黠嘎斯)

«Кыргыз» этноними башка элдердин курамында: алтайлыктарда – кыргыс¹, башкырларда – кырғы (тәнкәй-кырғыз, казыкай-кырғыз)², казактарда – киргиз-аргын³, өзбек-лакайларда – кыргыз⁴, сары уйгурларда – кыргыс (кырхыс)⁵, саха-якуттарда – кыргыс⁶, түркмөндөрдө (човдур, игдыр, алили) – гыргыз, кэргиз⁷; хакас элинин курамындагы качиндерде – хырғыс⁸, кызылдарда – хырғыс⁹, сагайларда – хырғыс¹⁰; Батыш Монголиядагы олөттөрдө – киргис¹¹, цзахчиндерде – киргис¹², хото-гайтуларда – кыргыз¹³ деген формаларда белгилүү.

Жыйынтыкта, кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын (эпос, уламыштар), Дж.Банзаров, Л.Лигети, С.М.Абрамзондун илимий пикирлеринин негизинде «кыргыз» деген этноним «кырк уруу же урук», «кырк уруулуу эл» деген түшүнүктү берет десек жаңылышпайбыз.

¹ Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника.-М.,1989.-С.96

² Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа.-М.,1974.-С.361

² Кузеев Р.Г. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.360

³ Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана.-Сталинабад, 1954.-С.30

⁴ Тенишев Э.Р. Этнический и родоплеменной состав народности юйгу//СЭ.-1962.-№1.-63

⁵ Иванов М.С. Предание о роде Кыргыс//Мифология народов Якутии.-М., 1980.-С.65

⁶ Атанязов С. Шежере.-Ашгабат,1992.-131,277-6

⁷ Бутанаев В.Я. Происхождение хакаских родов и фамилий.-Абакан, 1994.-С.80

⁸ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.89

⁹ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.85

¹⁰ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.III.-Вып.1.-Л.,1926.-С.254

¹¹ Грумм-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.267

¹³ Грумм-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.267

1-карта. Улуу Кыргыз каганаты (840–924-жж.)

БУРУТ ЭТНОНИМИ

*«Солондорду сойлотту,
Соолутмак болду ойротту.
Ким көрүптүр бурутту,
Буруттар бизди курутту».*

«Манас»

Көпчүлүк изилдөөчүлөр «бурут» атын Тянь-Шанды мекендеген кыргыздардын алгачкы аталышы деп беришет. Алардын кээ бирлери буруттарды байыркы убактан бери Тянь-Шанда жашаган уруу катары карашса, башкалары буруттар Монголиядан чыгып, Тянь-Шанга орто кылымдарда жер которушкан деп санашат.

XV–XVIII кылымдарда Цинь-манжур (кытай)¹, монгол тилдүү булактарда жана ошол мезгилдердеги орус авторлорунун эмгектеринде² Теңир-Тоо кыргыздары «бурут», «буруттар» деген экинчи бир ат менен да белгилүү болушкан.

¹ «Сиюй чжи» (Батыш аймактар баяны, 1763), «Пиндин чжуныгээр фанлюэ» (Жунгарияны тынчтыгуу баяны, 1772), «Дай Цин личао шилу» (Улуу Цин сулалесинин бардык өкүмдарларынын башкаруу баяны), «Хуйцзян чжи» (Мусулман аймагы жөнүндө баян, 1772), «Сиюй вэнь цзянь лу» (Батыш аймактан көргөн жана уккандар баяны, 1777)

² Посольство к зюнгарскому хун-тайчжу Цэван Рабтану каритана от артиллерии Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722-1724 годы//ЗИРГО.-По отд. этнографии.-Т.Х.-Вып.2.-СПб.,1887.-С.193,249,263; Архив внешней политики России, ф. «Зюнгарские дела» 1731-1733, д.3, л.161,130

«Манас» эпосунун бардык варианттарында калмак-кытайлар тарабындагы терс каармандар кыргыздарды «бурут» деп аташкан¹.

«Бурут» термини жөнүндө Н.Я.Бичурин, Н.А.Аристов, В.В.Радлов, Г.Гоурт, У.Шотт, А.Левшин, Г.Е.Грум-Гржимайло, К.И.Петров, Г.В.Ксенофонов, Ю.А.Зуев, А.Абдыкалыков, Э.Ж.Маанаев, Ө.К.Караев, Е.Кычанов, Т.Бейшеналиев, В.Я.Бутанаев, О.К.Каратаев өңдүү тарыхчылардын эмгектеринде айрым ой-пикирлер, терминдин чечмелениши, анын кыргыздарга байланышы жөнүндө сунуш-пикирлер айтылып келген.

* * *

1750-жылдары Г.Ф.Миллер: «Энесай кыргыздары «бурут» деген ат менен да белгилүү болушкан²» – деп жазат. Миллердин бул жазганын В.В.Радлов³ жана Г.Гоурт⁴ колдошкон.

В.В.Радлов⁵ «бурут» этнонимин бор, боор деген бугу уруусунун урук аталышынан төмөндөгүдөй чыгарат: «бурут» (бур + ут) – бор + ут (көптүк маанини аныктаган сөз жасоочу мүчө).

Чыгыш таануучу Ю.А.Зуев бир катар маалыматтардын негизинде «бурут» термининин келип чыгышын тотемдик ыйык куш – бүркүт менен байланыштырат⁶. Н.Ф. Катанов: «Буруттар (кара кыргыздар) – качиндердеги бүркүттөрдөй эле» – деп жазат⁷.

Кытайдын Юань жана Мин династияларынын жыл баяндаырындагы кыргыздар жөнүндөгү маалыматтарга иликтөөлөрдү

¹ Кара: «Манас»: Кыргыз элинин баатырдык эпосу.(СО)-Б.,2010; «Манас». (СК)-Б.,2010; «Манас». Энциклопедия.-Т.І.-Б.,1995.-161-б

² Миллер Г.Ф. Описание Сибирского Царства и всех происшедших в нем дела, от начала и особливо от покорения его Российской Державе по сии времена.-Кн.1.-СПб.,1750.-С.398.-§49;он же. История Сибири.-Т.І.-М.-Л.,1937.-С.314.-§48

³ Radloff W. Observations sur les Khirghis//JA.-Ser.VI.-1863.-P.317

⁴ Howorth H.H. History of the Mongols.-London,1876.-Pt.1.-P.696

⁵ Radloff W. Observations sur les Khirghis//JA.-Ser.VI.-1863.-P.317

⁶ Зуев Ю.А. Киргизы-буруты//СЭ,-1970,-№4.-С.84

⁷ Катанов Н.Ф. Предания присаянских племен о прежних делах и людях//Сб. «В честь 70-летия Г.Н.Потанина».-ЗИРГО.-По отд. этнографии.-Т.XXXIV.-СПб.,1909.-С.280

жүргүзүп келишкен Е.Кычанов жана Т.Бейшеналиевдер «бурут» термини ойроттор (жунгар-калмактар) тарабынан кыргыздарга берилген ат (экзоэтноним) деп, термин ойрот-калмактардын бору(к) – «аска-зоолор» деген сөзүнөн келип чыккандыгын белгилешет. Энесайга куйган Хемчик-Борук дарыясына жамаатташ жашаган кыргыздардын бир бөлүгү бо-ру(к)-бору + т – буру + т деген ат менен аталышкан деген тыянакты айтышат¹.

Саян-Алтай элдеринин этнографиясын изилдеген профессор Л.П.Потапов алтайлыктардагы (теленгиттер) «бурут» (burut) этнониминин келип чыгышын эзелки тотемдик жаныбар – бугуга байланыштырат².

Профессор В.Я.Бутанаевдин пикиринде «бурут» термининин төркүнү монгол тилдерине таандык. Кыргыздар бул экзоэтнонимди төрт түлүк малдын сактоочусу болгон көк түстүү «ызыхка» (үй жаныбарларынын ыйык колдоочусу) байланыштуу алышкан. Бул түс кыргыздардын Саян-Алтайдагы саясий үстөмдүгүнүн символун аныктаган түшүнүктү да чагылдырат³. Буруттар хакастарда «кыргыздар» деп баяндалары маалым⁴. Саян-Алтайдын бүгүнкү элдери уламыштардагы буруттарды жана кыргыздарды бул аймакты жердеген эң байыркы эл катары түшүнүшөт.

Жогорудагы маалыматтар «бурут» термининин маанисин толук ачып бере албады.

* * *

Н.Я.Бичурин «кыргыз» жана «бурут» этнонимдерин синоним катары карап: «Азыркы кыргыздар мурда Тибеттин түндүк чегинен алыс эмес Хотон тоолорунун түштүк жагында жашашып, азыркы турушкан жеринде «болу», «булу» жана «болной» деген кытайча аталыштар менен б.з. IV кылымында белгилүү болушкан. «Болу» жана «булу» бурут сөзү менен окшош, демек,

¹ Кычанов., Бейшеналиев 1991,242-243

² Потапов 1935,147-148

³ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.41

⁴ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.39-40

бурут кыргыздардын байыркы аты, аны менен аларды кытайлар жана монголдор азырга чейин аташат» – деп жазат¹.

Кытайдын тарыхындагы байыркы жана жаңы маалыматтарды салыштырып, уруулардын жайгашкан аймактарын тактап, Н.Я.Бичурин «Буллой бул чыгыш жана батыш Түркстандын ортосунда жаткан азыркы бурут же кыргыз ээлиги»² деген бүтүмгө келет.

Орустун көрүнүктүү окумуштуусу А.И.Левшин буруттар жөнүндө: «Жаңы замандагы кытай географтары кыргыздарды «бурут» деген ат менен жазышат». Ал кытай булагы «Дай Цин итун чжиге» (гл.420) шилтеме берип, «Түндүк Вэйлер ээлик кылып турганда, азыркы буруттардын жеринде жашаган эл – по-лу, ал эми Тан династиясынын убагында пу-лу, же по-лю деп аталган. Кийин алар Чоң (Улуу) жана Кичи Пулу деп бөлүнүштү. Мурда ошол эл ушул өлкөнүн түштүк тарабындагы тоолордун түштүк жагында жашашып, кийин анын түндүк тарабына өткөн. Тан (династиясынын) мезгилинен бери кытайлардын алар менен мамилеси жок. Полу деген аталыш Борү (бөрү) менен окшош, демек, пулу эли буруттар экендигине шек жок. Мындан буруттар V жана VI кылымдарда эле азыркы турган жерлеринде жашашкан деген тыянак чыгат. Кыргыздар алар менен Түштүк Сибирден куугунтукталганда аралашып кеткен болуу керек»³ деген маалыматтарды берет.

Сары-Кол, Памир атын алып турган Улуу Тоонун айланатегереги илгертен эле Кыргыз жери болгону «Манас» эпосунда:

Бадахшан менен Балыкты

Башынан күтүп башкардым –

десе дагы бир жеринде:

¹ Бичурин Н.Я. Описание Чжунгарии и Восточного Туркистана в древнем и нынешнем состоянии.-Ч.І.-СПб.,1829.-С.XXVII,XXVIII

² Бичурин Н.Я. История Тибета и Хухунора с 2282 года до Р.Х. до 1227 года по Р.Х.-Ч.ІІ.-СПб.,1833.-С.191

³ Левшин А. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казацких орд и степей.-Ч. ІІ.-СПб.,1832.-С.14-15

Балык менен Бадахшан
Башынан кыргыз жеридир¹ –

деп айтылып турат.

Чыккан чөп менен аккан суудан башкага залалы жок, бирөөгө кылайып кара санабаган, момун, ишенчээк кыргыз элинин бир ууч бөлүгү «сары колдуктар» деген ат менен Памир тоосунун Ооганстан жак чегинде жашап келишет². Оогандык кыргыздар, жалпысынан, «Чоң памирлик» жана «Кичи памирлик» болуп экиге бөлүнүшөт³. Экөөндө тең эле байыркы кыргыз уруулары: тейит, кесек, кыпчак, кыдырша, найман урууларынын өкүлдөрү бар.

Ч.Ч.Валиханов «пулу» менен «бурут» терминдеринин байланышын изилдеп, төмөндөгүдөй жыйынтыкка келет: «пулу», «булу» жана «пули» – кытай тилинде «бурут» аталышында сакталып калган, кыргыздын «бөрү» же «буру» уруусунун бузулган формадагы этнонимдери. Ал кытай булагы «Дай цин итун чжиге» шилтеме берип: «Пулу менен булу аталыштары окшош, демек, пулу – буруттар». Андан ары: «Менимче, орустар кайсактарга «кыргыз» деген ат бергендей эле, «бурут» сөзүнүн келип чыгышынын кыргыздарга ушундай эле тиешеси бар»⁴ – деп жазат.

Немец окумуштуусу У.Шотт «Чыныгы кыргыздар» деген макаласында кытай булактарындагы кыргыздар жөнүндөгү маалыматтарды салыштырып, булу уруусун изилдеп, алгачкы кыргыздар «буруттар» деп аталып, «бу-лу-тэ» деген сөздөн келип чыккан» деген тыянак чыгарат⁵.

А.Х.Маргулан «Полу, же пулэй уруусу б.з.ч. I кылымдардан эле белгилүү. Тарыхый салт боюнча алар эки канатка бөлүнүшкөн: пулей арткы (чыгыш), пулей алдыңкы (батыш). Кытай булактары боюнча, пулэй арткы Теңир-Тоонун чыгыш жагында,

¹ Карасаев Х. Камус нама.-Б.,1996.-155-б

² Саргазаков К. Оогандык кыргыздар//Кыргызстан маданияты.05.12.1988-ж.

³ Саргазаков К. Көрсөтүлгөн эмгек. 15.12.1988-ж.

⁴ Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения.-Алма-Ата,1958.-С.324

⁵ Schott W. Über die ächten Kirgizen//APAW.-Berlin,1864.-S.465

Токтата тоосунун Суй-Чу өрөөнүндө, башкача айтканда, Баркөл (Пулэй-цзе)¹ чөлкөмүндө жашашкан. Пулэй алдыңкы Теңир-Тоонун батыш жагындагы Шуюй (Чу дарыясы) өрөөнүндө турушкан. Кытай булактарында мындай деп айтылат, Пулэй ээлиги Хан династиясынын учурунда Ичжи (Ичкилик – Н.Т.) деген аталыш менен белгилүү болгон, ал эми «Үч падышалык» убакта – Пулу. Пулэйдин (болу, болуя) башка уруктары Тибеттин батышындагы Пияз (Памир) тоосунун өрөөндөрүндө жана капчыгайларында жашашкан².

Пулэйдин (пулу, булу) жашоо турмушу жана каада-салты кыргыздардыкынан эч айырмасы болгон эмес. «Пулэй боз үйлөрдө жашашып.... эгин сепкенди жакшы билишет. Уй, ат, төө жана койлорго ээ болушуп, жаа, жебе жасашат. Алгач Пулэй чоң ээлик болгон. Батыш аймактар хунндардын бийлиги астында болгондо, пулэйдин башкаруучусу Шаньюйдүн астында күнөөкөр болуп калат, ал ачуусу менен «6000 пулэйдин жашоочуларын Батыш хун аймагына, Хову өлкөсүнө көчүрүп, княжествону Хаву деп атайт. Ал Чыгыш Чешиден түндүктө жайгашып, атчан 90 күндүк жол»³, башкача айтканда, азыркы Турфан оазисинен Алтай жана Саян тарапта.

Кыргыздын бөрү уруусу жөнүндөгү маалыматтар кытай булактарынан башка араб жана перс булактарында да кездешет. Мисалы, «Худуд ал-Аламда» (X к.) жана Абу Са'ид Гардизиде (XI к.) фури (кури) деген эл эскерилет. «Кыргыздардын чыгыш тарабында фури деген эл бар, алар да кыргыздардан...Башка кыргыздар менен аралашышпайт...Тили башка кыргыздар үчүн түшүнүксүз»⁴. Ю.А.Зуев 拊離, фули (>riu-ljie<böri) (буре) –

¹ Бичурин Н.Я. [Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.-Ч.III.-СПб.,1851.-С.87; Ушул эле китеп.-Ч.П.-М.-Л.,1950.-С.206

² Бичурин Н.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-Ч.III.-СПб.,1851.-С.46,252-254; Ушул эле китеп.-Ч.П.-М.-Л.,1950.-С.178,319-321

³ Бичурин Н.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-Ч.III.-СПб.,1851.-С.131; Ушул эле китеп.-Ч.П.-М.-Л.,1950.-С.236

⁴ *Hudud al-'Alam*. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. Transl. and expl. by V. Minorsky.-London,1937.-P.286

усундардын, сюнну-гундардын, табгачтардын жана түрктөрдүн уруу аталышы – деп жазат¹. 符離, фули (>riu-ljie<böri) Эдзингол өрөөнүндөгү юэчжи ээлигинин бир бөлүгү, б.з.ч. 119-жылдары анын башкаруучусу Чантуло деген болгон. 附離 фули (>riu-ljie<böri) «лан» деп которулуп, «бөрү» деген маанини берген. Ордодогу Түрк каганын лейб-гвардиясын **MYA** «фули/бөрү» деп аташкан. Кагандын ордосунун үстүндө бөрүнүн башынын сүрөтү түшүрүлгөн желек желбиреп турган².

Тарыхчы Т.Акерев «динлин» этнониминин келип чыгышын кыргыздардын «жети бөрү» же «эди бору» (эди фулин) уруусунун аталышы менен байланыштырат³. Эгерде андай болгондо «динлин~теле» уруусу уламыш боюнча өздөрүн бөрү менен хунн канышасынан таратышат.

Н.А.Аристов «бурут» аталышы «бөрү» деген сөздөн келип чыккандыгын жазат⁴. Буга мисал катары изилдөөчү кыргыздардын курамындагы адигине уруулук тобуна кирген бөрү уруусунун энчилүү атын келтирет⁵. Н.А.Аристовдун пикиринде «бурут» (буру + т) – «бөрү» этнониминин фонетикалык өзгөргөн формасы (-т көптүк маанини аныктаган сөз жасоочу мүчө).

* * *

К.И.Петров монгол тилдеринин сөздүктөрүндөгү маалыматтарга таянып, «буруу» – «чыккынчылар», «дини бөтөндөр» дегенди туюнтарын, ал эми термин кыргыздарга карата берилген лакап ат экендигине токтолгон⁶.

¹ Зуев Ю.А. Выступление на сессии, посвященной этногенезу киргизского народа//ТККАЭ.-Т.III.-Фрунзе,1959.-С.172

² Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии.-Алматы,2002.-С.36

³ Акерев Т. Древние кыргызы и Великая Степь.-Б.,2005.-С.59

⁴ Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и кара-киргизов, на основании родословных связей и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований//ЖС.-СПб.,1894.-Вып.III-IV.-С.345; он же. Труды по истории и этническому составу тюркских племен.-Б.,2003.-С.53

⁵ Аристов Н.А. Көрсөтүлгөн эмгек.-СПб.,1894.-С.345;--Б.,2003.-С.53

⁶ Петров К.И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV–XVII вв.-Фрунзе,1961.-С.57

Тарыхчы А.А.Абдыкалыков К.И.Петровдун бул көз карашын толугу менен колдоп, «бурут» термини кыргыздар менен жунгарлардын ортосундагы туруксуз мамилелердин натыйжасында келип чыгат. «Бурут» сөзү калмактын «буруу» + «д» > «т» деген көптүк маанини аныктаган суффикс аркылуу пайда болгон. Калмак жана монгол тилдеринде «бурут» – «күнөөлүү», «чыккынчы», «башка диндеги» деген маанилерди туюнтуп, ал термин кыргыздарга бөтөн эл тарабынан таңууланган лакап ат (экзоэтноним) экендигин жазат¹.

Саха-якут тарыхчысы Г.В.Ксенофонов бул термин боюнча кызыктуу пикирин сунуш кылган. Саха-якуттарда «бурут-буруут» сөзү «бөтөн уруудан», «бөтөн жердик», «чет жердик» дегенди туюнтуп, саха-якуттардын лексикасында «бурут» сөзү жаш балдарды коркутуу үчүн колдонулган².

Тарыхчы профессор О.К.Каратаев «бурут» термининин келип чыгышын, маанисин, проблемасын илимий изилдеп³, Н.А. Аристовдун «бурут» термини «бөрү» дегенди туюнтат деген көз карашын колдоп, «бурут» этнониминин оболку формасы «бөрү» (бөрү + т- пүрүт-бурут) деп аталган. Бөрү + т; – т (- ыт; – ут; – ит) аффикси монгол тилдүү элдерде көптүк маанини аныктаган сөз жасоочу мүчө⁴. Айрым изилдөөчүлөрдүн «бурут» – бөтөн жердик, чыккынчы ж.б.у.с. тыянактарына макул болууга негиз жок⁵. Бул маалыматтардын жана фактылардын негизинде кыргыздардын башка элдерде тотемдик «бурут» деген кошумча ат менен да белгилүү болгондугун, ал эми этноним «бөрү», «карышкыр» маанилерин туюнтат деген тыянакка келет⁶.

¹ Абдыкалыков А. О термине «Буруты»//СЭ,–1963,–№ 1.–С.127

² Ксенофонов Г.В. Очерки по древней истории якутов.–Т.І-ІІ.–Якутск, 1992.–С.162-164

³ Каратаев О. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан.–Б., 2003.–54-69-б

⁴ Каратаев О. Көрсөтүлгөн эмгек.–64-б

⁵ Кара: Петров К.И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV–XVII вв.–Фрунзе,1961.–С.57

⁶ Karataev O.K Eski türk devrindeki kırgız etnik isimleri//Türkler.11.Yeni Türkiye yayınları.–Ankara,2002.–S.80-85

Чыгыш таануучу Г.Е.Грумм-Гржимайло «бурут» терминин келип чыгышын «бурят» этноними менен жалпы негизде карайт. Ал өзүнүн оюн Рашид ад-Диндин «Жами ат-Таварихинде» эскерилген баргу-буруттар менен «бурут» термининин тарыхый жалпылыгы бар деген пикирин айткан¹.

Г.Е.Грумм-Гржимайло «буруттарды» өз алдынча эл болуп, Теңир-Тоо кыргыздарынын этникалык жүзүнүн калыптанышына негизги роль ойногон этнокомпонент катары карайт. Ал аргумент катары Хакас-Минусин ойдуңундагы сагай, качиндердин жана алтай-теленгиттердин курамдарынан кездешкен «кыргыз», «бурут» деген этнонимдеринин параллелдерин келтирет².

Д.Банзаров «бурут» этнонимин «бурят» деген сөздүн бир варианты деп эсептейт³. Н.Г.Румянцев Д.Банзаровдун бул оюн негизсиз көрүп, «монгол тилинде *burijad~burud* деп алмашууга фонетикалык жактан мүмкүн эмес»⁴ – деп жазат.

Бирок бурят этноними монгол сөзү эмес, ал байыркы түрк тилинен монгол тилине келип кирген. Этноним жалпы буряттардын тилинде «буряад» деп айтылат. Элдик этимология боюнча «буряад» буриха деген этиштен алынып, «жол менен жүрбөй, жолдон бурулуп чыккандар» деген маанини берет. Мунун негизинде «бурят» деген аталыштын этимологиясы «монголдордон бөлүнүп кетишкендер», алардан четтеп кетишкендер» деп чечмеленет⁵.

Бурят окумуштуусу Ц.Б.Цыдендамбаев бурят сөзүнүн этимологиясында «бөрү» деген түрк сөзү жатат. Бурят деген эт-

¹ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.П.-Л.,1926.-С.537;-Т.П.-С.188

² Грумм-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-Т.П.-С.537

³ Шейбанида. История монголо-тюрков.-Казань,1849.-Приложение V.; Банзаров Д. Собрание сочинений.-М.,1955.-С.180

⁴ Румянцев Н.Г. Примечание к кн: Д.Банзаров. Собрание сочинений.-М.,1955.-С.321-322,прим.323

⁵ Цыдендамбаев Ц.Б. Бурятские исторические хроники и родословные.-Улан-Удэ,1972.-С.274

ноним, «бүре (bür'e)» + «д» же «бөре (bög'æ)» + «д» көптүк монгол суффиксинин жардамы менен келип чыгат. Бөрү деген атты түрк доорунда протомонгол шоно~чоно аталыштагы тотеми бөрү болгон уруулардын бири алышкан же аларга түрктөр бул аталышты беришкен» деген өзүнүн көз карашын илимий чөйрөгө сунуштайт¹.

Б.Б.Бардин «бурят» сөзү бул байыркы «баргут» сөзүнүн кийинки варианты деп, аны мындай чечмелейт: баргут~бургут~бурут~бурат~бурят»².

Саян-Алтайдын түрк-монгол тилдүү элдеринде (хаас, алтайлыктар, телеуттар, урянхайлар, хотон, торгоут, дэрбэт) кенен таралган «бурут» (пүрүт) уругунун өкүлдөрүнүн теги ушул аймактын эзелки элине барып такалат. Хакас фольклорунда «бурут» (пүрүт) уруусунун түпкү мекени Бурятия, экинчи маалымат боюнча Дэрбетия (Түндүк-Батыш Монголия) экени баяндалат³.

«Бурут» этноними башка элдердин курамында: алтайлыктарда – пурут (пырат, парат)⁴, алтайлык торгоуттарда – бурут⁵, телеуттарда – пурут⁶, хакас элинин курамындагы белтирлерде – читі пүүр⁷, бирюсиндерде – читі пүүр⁸, качиндерде – пүрүт⁹, кызылдарда – пүрүт¹⁰, сагайларда – пүрүт¹¹, Батыш Монголиядагы торгоуттарда жана хотондордо – бурут¹² деген формаларда белгилүү.

¹ Цыдендамбаев Ц.Б. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.277-279

² Бардин Б.Б. Буряты-монголы//Бурятоведение.-1927.-№3-4.-С.45

³ Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Хакасский исторический фольклор.-Абакан, 2001.-С.54-55

⁴ Потапов Л. П. Этнический состав и происхождение алтайцев.-Л.,1969.-С.23

⁵ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.III.-Вып.1.-Л.,1926.-С.186

⁶ Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника.-М.,1989.-С.96

⁷ Бутанаев В.Я. Происхождение хакасских родов и фамилий.-Абакан, 1994.-С.86

⁸ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.87

⁹ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.80

¹⁰ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.88

¹¹ Бутанаев В.Я. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.84

¹² Грумм-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.276

Жогоруда келтирилген маалыматтардын негизинде төмөндөгүдөй жыйынтыкка келсек болот:

1. Хан династиясынын (б.з.ч. 206– б.з. 220-жж.) учурундагы пулэй, Ичжи (ичкилик), «Үч падышалык» убактагы – пулу, Түндүк Вэй династиясынын (386–535-жж.) учурундагы – по-лу (болу), ал эми Тан династиясынын (618–907-жж.) убагында пу-лу, же по-лю аталыштарын Н.Я.Бичурин, А.И.Левшин, Ч.Ч.Валиханов, У.Шотт, А.Х.Маргулан бурут этнониминин кытай тилинде айтылышы деп, аны менен окшоштурушуп, «бурут» кыргыздардын байыркы аты деген тыянакка келишет.

2. Н.А.Аристов, А.И.Левшин, Ч.Ч.Валиханов, Ц.Б.Цындендымбаев, О.К.Каратаев «бурут» аталышы «бөрү» деген сөздөн келип чыккандыгын белгилешип, аны бөрү аталыштагы уруу менен байланыштырышат.

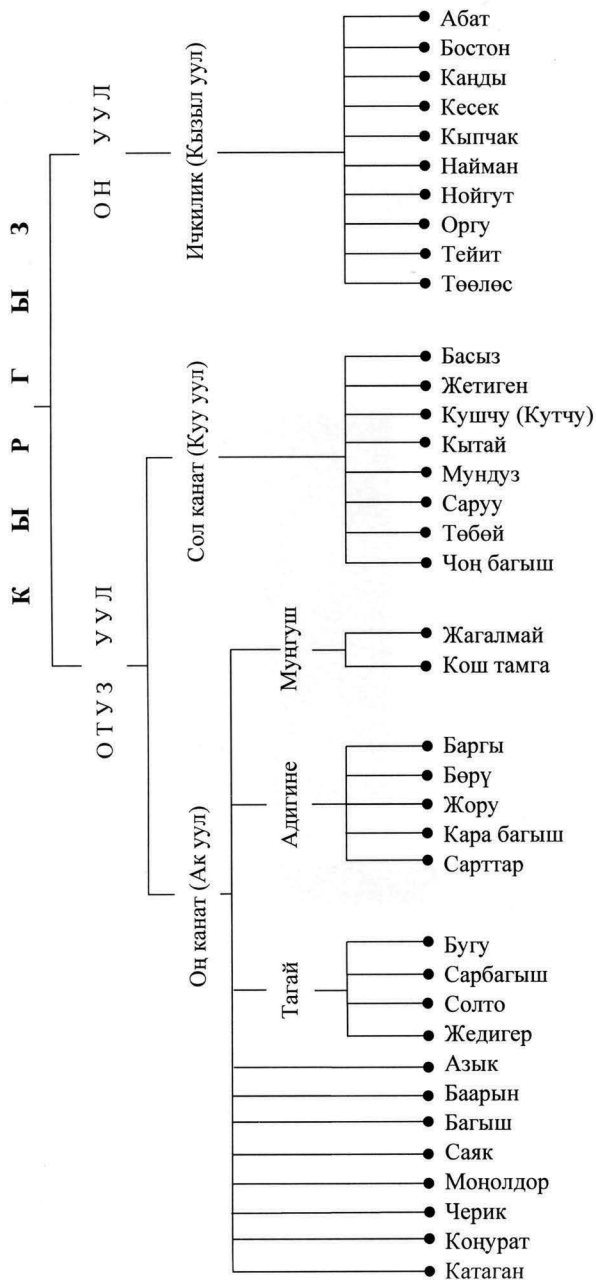
3. А.Х.Маргулан, Ю.А.Зуев, Э.Ж.Маанаев пу-лу, же пу-ли аталыштарын кытай жана араб булактарындагы фу-ли (фури) менен байланыштырып, аны «бурут» этноними менен окшоштуруп, «бөрү» деген маанини берет дешет.

4. «Бөрү» ичкилик урууларынын жалпы тотеми, ошол себептен «бурут» этноними алгач кыргыздын ичкилик тобунун аталышы болгон, ошондуктан Ч.Ч.Валиханов: «... кыргыздар кытайлар атагандай «бурут» деген атты таптакыр билишпейт, бул сөздү алар (кыргыздар) такыр угушкан эмес; «бурут» деген уруктун аталышын кыргыздардын ичинен кездештире албадым» – деп жазат¹. Себеби Ч.Ч.Валиханов, негизинен, түндүк (Оң канат) кыргыздарга гана жолуккан.

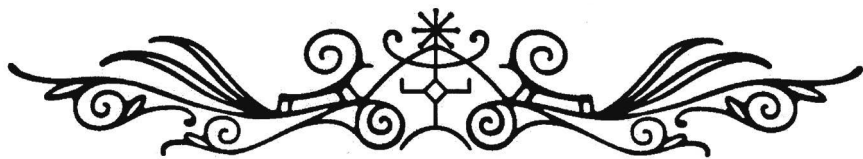
Демек, булу (пу-лу)~бо-лу (по-лу)~бо-лю (по-лю)~фу-ли кытай тилиндеги «бурут» этнониминин айтылыш формалары. «Бурут» кыргыздардын байыркы аталышы болуп, «бөрү» деген маанини туюнткан. Ал эми «бөрү» кыргыздын ичкилик тобунун жалпы тотеми, ошол себептен «бурут» этноними менен алгач кыргыздын ичкилик тобу аталган. Кийин алар жалпы кыргыз урууларынын биримдигине «ичкилик» деген ат менен киришкен.

¹ Валиханов Ч. Ч. Избранные произведения.-Алма-Ата,1958.-С.324

1-схема. Кыргыздардын уруулук түзүлүшү

Булардан сырткары Кыргыз элинин курамында кыргыз эмес жана аралаш тектеги топтор: *сарп-калмак, калмак-кыргыз, калмак, чала казак, келдике, күрөң аттуу урук бөлүкчөлөр бар.*

АРИЙ УРУУЛАРЫ

«Динлин расасына Борбордук Азиядагы байыркы төрт эл таандык: жогорку Енисейдеги кыргыздар, Байкал жээгиндеги динлиндер, тарыхта калган Лобнор көлүнүн жанындагы усундар жана Саян-Алтайдагы бомалар».

Г.Е. Грумм-Гржимайло

Динлиндердин көпчүлүк бөлүгү б. з. ч. III–II кылымдарда Байкал көлүнөн түштүгүрөөк жана батыш тарабындагы чоң райондордо жашашкан да, хунндук союздун курамына кирген.

Биздин эранын башында хунндардын ички саясий күрөштөрүнүн күчөшүнөн улам Динлиндер түштүккө, учурдагы батыш Кытайдагы провинциялар Ганьсу менен Хэбэйдин аймагына орун которушкан. Жергиликтүү жашоочулар аларды динчжуолук, чжуньшандык жана бэйдинлик динлиндер деп аташкан. Экинчи негизги бөлүгү МНРдин территориясында кала беришкен да, кытайлардын байыркы айтылышы боюнча теклэ (тенле), цилэ жана тэлэ деп аталышкан. Кийинчерээк кытай историографтары этнонимдин түркчө аталышын тагыраак мүнөздөө үчүн теле деп жаза башташкан¹. Ал эми динлиндер өздөрүн башында *туглук*, андан кийин *тура* деп аташкан². Байыркы заманда *тура* уруулары жашаган өлкө Туран деп аталган.

¹ Сыхай.-Шанхай, 1979.-С.10

² Чэнь Хуа, Го Пинлянь, Ван Чжилай. Краткая история Синьцзяна.-Т.И.Урумчи, 1984.-С.141

Туглук (динлин) этноними кытайлыктар тарабынан ар кандай айтылып, айтылышы жагынан бири-бирине окшош түрдүү иероглифтер менен жазылган. Алардын айрымдары **丁令** «тинглинг» деген байыркы окулушка ээ болгон. Кытай булактарынын күбөлөндүрмөсү боюнча динлин ди (тиеук) уруусунун түзүүчү бөлүгү болуп саналат. Ди уруусунун пайда болушу б.з.ч. II–III миңинчи жылдарга туура келет. Ди уруулары учурдагы Ички жана Сырткы Монголиянын территориясында, Кытайдын батыш провинцияларында, Чыгыш Түркстанда, азыркы Казакстандын айрым аймактарында жашашкан. Байыркы заманда алар ээлеген аймактын борбору болуп Байкал көлүнүн түштүк райондору жана Енисей дарыясынын жогорку жерлери эсептелген¹.

Теле (телэ) **鐵勒** – 44 байыркы уруулар союзунун аталышы. Алардын көбү кийинчерээк кытай булактарында кездешпей калган. Телэлер тууралуу маалыматтардын кытай булактарында биринчи ирет эскерилиши б. з. III–IV кылымдарына туура келет. Телэлер тууралуу атайын жазуу биринчи ирет «Бей шиде» кездешет. Ал жерде телелер жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтар берилет: «Теленин ата-бабалары хунндардын урпактары болушат. Теле көптөгөн уруулардан туруп, Батыш деңизинин (Жер-ортолук деңизи) чыгышындагы тоолор менен капчыгайларда көчүп-конуп жүрүшөт. Дуло² дарыясынын түндүгүндө пугу (бугу), тунло (тонгра), вэйхэ (уйгур), фу (фуло), аны цзайцзинь (эркин) деп да аташат, мэнь-чэнь (мчин, мачин), тужухэ (турагур), сыцзе (изгил), хун, ху (хо, хор), сие (сир) уруулары турушат, алардын 20 000ге жакын аскери бар. Ивунун³ батышында жана Яньцинин түндүгүндө, Байшанга жакын жерде ци-би

¹ Лю Итан. Чжунго бяньцзян миньцзу ши (История пограничных народов Китая).-Тайвань,1969.-С.223-237; Фэн Цзяшэн, Чэн Су-ло, Му Гуанвэнь. Вэйвуэр цзу шилия цзяньбянь (Краткий сборник материалов по истории уйгуров).-Т.И.-Пекин,1981.-С.4-9

² Тола дарыясы

³ Ивергул – Кумулдун байыркы түрк аталышы жергиликтүү элдердин тилинде жана кытай адабияттары боюнча Хами. Ал аркылуу Кытайды батыш өлкөлөр менен байланыштырган эң ыңгайлуу негизги жол өткөн. Ошондуктан кытайдын тарыхый адабияттарында аны «Сиюй мэньху», которгондо «Батыш өлкөлөрдүн дарбазасы» деп аташкан

(чибни), боло, чжииде (чжиде), супо, нахэ, уху (угу – угуз), хэгу (киркиз), еде, юйнихулар (юйнигу – урянхай) жашашат, алардын 20 000ге жакын аскер күтүшөт. Цзиншандын түштүк-батышын се-яньто (сир-тардуш), делээр (диер), шипань (забендер), дани (тургеш) уруулары жердешет, булардын 10 000ге жакын жоокери бар. Кан мамлекетинин түндүгүндө, Адэшуй дарыясына жакын хэде (адиз), хэцзе (хазар), бо-ху (булгар, болгар), бэйциянь (печенег), цзюйхай, хэбэйси (абусы, башими-басмил), хэсо (буртас), суба (сибир), емо (емак), кэда (гот, гоч) уруулары турушат, аларда 30 000 аскер бар. Дэихай¹ көлүнүн чыгышын жана батышын сулуйзе (сароугоур), саньсуянь (саксин), мецу (мокшас), саху уруулары ээлешет, алар 8 000 жоокер күтүшөт. Фусэндин² чыгышын энъцзюй (онгар), алань (алан), бэйжу (башкыр), цзюлифу (кутигур), вахундар (овархун) мекендешет, алардын 20 000ден ашык аскери бар. Бэйхайдын³ түштүгүндө дуполор (дубо, тува) жашашат, булар башка уруудан экенине карабай, өздөрүн телэ уруусунанбыз дешет»⁴.

Кытайга коңшу жайгашкан элдердин этногенезин изилдөөгө зор салым кошкон кытай тарыхчысы Линь Хуйсян XX кылымдын 30-жылдары эле мындай деп жазган: «Телэ же тэлэ жана гоачэ бир урууга таандык. Бирок Тоба Вэй 拓拔魏 (386–534-жж.) империясына кошуна болгон уруулар акыркы айтылган тарабынан күчтүү соккуга учурап, чөлдүн түндүгүнө орун которууга аргасыз болушат (Гоби, ички Монголиянын батышында). Кытай булактарында алар (түштүккө орун которгон телэлер) *гаочэ* деп аталып калышат. Ал эми түндүктө калган бөлүгү чжурчжэндерге, андан кийин түрктөргө багынып калышат. Аларга бул хроникаларда *телэ* деген аталыш берилген. Ошондуктан эки аталыш бир эле элди туюндурат. Аны менен бирге телэнин курамына кирген уруулар «Бэй шиде» кененирээк сүрөттөлгөн»⁵.

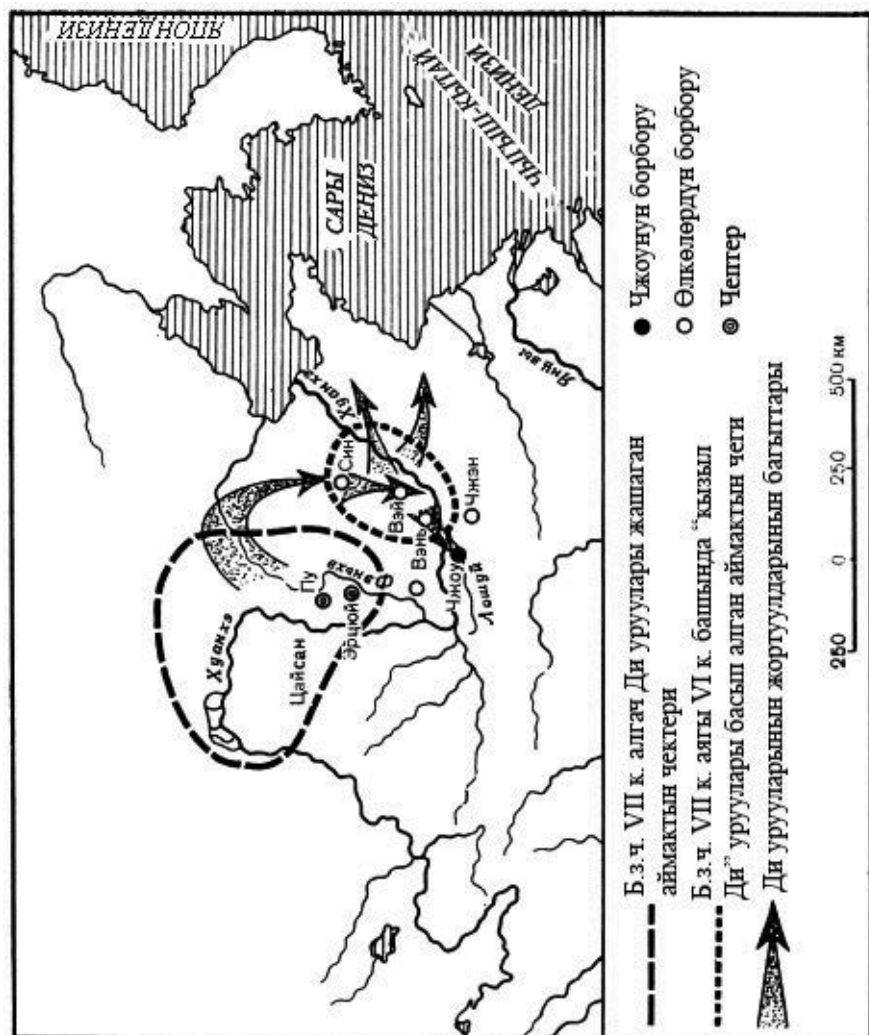
¹ Балхаш көлү

² Фусэндин аныктамасына Жер ортолук деңиздин жээктери кирген

³ Байкал көлү

⁴ Поздеев Д. Исторический очерк уйгуров.-СПб.,1899.-С.37-40

⁵ Линь Хуйсян. Чжунго миньцзу (История народов Китая).-Т.І.-Тайбэй,1973.-С.7

2-карта. Ди уруулары

Белгилүү тайвандык тарыхчысы Лю Итан өзүнүн Кытайга кошуна жайгашкан элдердин этногенезине жана тарыхына арналган эмгегинде мындай деп жазат: «Теле динлиндердин урпактары. Түндүк жана Түштүк династиясынын (265–583-жж.) тушунда батыштан Волгадан башталган, чыгышта Толы дарыясына чейин созулган аймакты ээлеген көчмөн калк өзүн теле деп атаган»¹. Тарыхчынын андан аркы дагы белгилеп кеткени боюнча теле башында чилэ, дили, тэлэ деп аталган. Суй жана Тан династияларынын бийлиги учурунда мурдагы аталышын өзгөртүп, өздөрүн теле деп атап калышкан. Алар бийик дөңгөлөктүү арабаларды колдонгондуктан гаочэ (бийик араба) деген дагы аталыштын ээлери болушкан. Ошентип бир эле эл эки аттын ээси болгон. Теле алардын түптүү уруулук аталышы болсо, гаочэ – салттык негизде пайда болгон аталыш². Өз пикиринин далили катары ал кытай династиялык баяндамалары «Вей династиясынын тарыхы» менен «Суй династиясынын тарыхы», «Тан династиясынын тарыхында» берилген жана ага чейинкилердин изилдеп калтырган маалыматтарына таянат.

«Вэй династиясынын тарыхында» мындай деп айтылат: «Гаочэ **高車** байыркы чидилердин **赤狄** (кызыл ди) урпактары болуп эсептелет. Башында алар дили **狄歷** деп аталган, түндүк-төгүлөр аларды чилэ **敕勒** деп аташкан. Ал эми кытайлар аларды гаочэ динлин деп аташкан (көтөргөндө «бийик дөңгөлөктүү динлиндер» дегенди туюндурат). Гаочэ хуннулар менен бирдей тилде сүйлөшкөн. Бирок айрым учурда анча-мынча айырмачылыгы байкалып турган. Ошондой эле бул урууну хунндардын башчысынын кызынан тараган деп айтышат. Гаочэлөр төмөнкү уруктардан турган: ди³, юаньхэ (уйгуры), до-улюй (толай же долай), цзеби (циби, чибни), хугу (хэгу), ицицинь...»⁴

¹ Лю Итан. Чжунго бяньцзян миньцзу ши...-С.229

² Лю Итан. Чжунго бяньцзян миньцзу ши...-С.226

³ Ди же тиеук деп аталган. Анын транскрипциясы болуп «түрк» эсептелет. Кийинчерээк ди эли төмөнкүдөй болуп бөлүнгөн: чи-ди (кызыл ди), бай-ди (ак ди), чжан-ди (улуу ди). Мааниси боюнча ди иероглифи «жырткыч» же «варвар» деген түшүнүктү берет. Ди иероглифи элдин аталышы катары кытайдын тарыхый булактарында пайда болушу б.з. ч. XX – XVI кк. туура келет

⁴ «Вэй шу», цз. 103, л. 26 аб.

XIX кылымдагы белгилүү кытай тарыхчысы Хун Цзюнь кытай булактарындагы маалыматтарды жалпылаштырып мындай пикирин айткан: «Бул уруулар (гаочэ) Дулохэ¹ дарыясынын райондорунда, байыркы Ивада², Цзиншанда³ жашашып, акырындап батыш өлкөлөргө тараган, алыскы өлкөлөргө орун которуп отурушуп Россия менен Кара деңиздин түштүгүндөгү Дуань⁴ дарыясына чейин жетишкен»⁵.

Англиялык тарыхчы Эдуард Паркер бекемдегендей, хунндардын мамлекети жашап турганда динлиндер канкалик деп аталышкан. Бул түрк тилинде «ээлөөчүлөр» же «арабанын ээлери» дегенди түшүндүрөт. Вей династиясынын тушунда алар гаочэ, түрктөрдүн тушунда хуйхэ, Юань (1280–1367-жж.) династиясынын тушунда канли деп аталышкан. Ал динлиндерди эки топко бөлгөн: 1) Байкал деңизине жакын жашагандар; 2) Балхаш көлүнүн жана Юлдуз Цзилициси – Или дарыясынын тегерегинде жашагандар. Андан кийин теле уруулары Жер Ортолук деңиз тарапка монголдордун бийлиги орногон мезгилде жер которушкан. Ал мезгилде алардын айрымдары дагы деле канли деп аталып жүргөн, кытайча «араба» дегенди туюндурган. Тарыхчы ар кайсы булактардагы маалыматтарды анализдеп чыгып мындай деп айткан: Улуу чөлдүн түндүгүндө жана Ысык-Көл көлүнүн тегерегинде жашагандар, Амударыя менен Сыр дарыянын башатындагы аймактарды жердегендер, ошондой эле арабаны колдонгон хунндар, түрктөр байыркыда динлиндер деп аталып, аны менен бирге гаочэ, кийин теле деп аталып, хуйхэлөр башкарган доордо алар хуйхэ жана канли⁶ деп аталышкан»⁷.

IV–V кылымдарда гаогюйлөр он эки уруудан турган: 1) Ли-фу-ли, 2) Ту-лу, 3) И-чжань, 4) Да-лянь, 5) Ку-хэ, 6) Да-бо-гань,

¹ Тола дарыясы

² Учурда Кумул, Хами

³ Алтай

⁴ Дон дарыясы

⁵ Лю Итан. Чжунго бяньцзян миньцзу ши...-С.227

⁶ Канглы, канды этнонимдери менен чаташтырбагыла

⁷ Паркер Э. Татары. История возникновения великого народа.-М.,-2010.-С.119,184

7) А-лунь, 8) Мо-юнь, 9) Сы-фынь, 10) Фу-фу-ло, 11) Ци-юань, 12) Ю-шу-пэй»¹.

Ал эми VII–VIII кылымдарда гаогуйлөрдүн урпактары болгон телес уруу бирикмеси Юаньгэ (уйгур)², Сйеяньто (сир жана яньто), К(Ц)ибиюй (ци-би), Дубо (тубалары), Гулигань (курыкан), Доланьгэ (теленгит), Пугу (бугу), Байегу (байыркы), Тунло (тонгра), Хунь, Сыгье, Хусье, Хигье, Адье (эдиз), Байси деген он беш уруудан турган³. Д. Позднеев бул урууларга Гэ-ло-лу жана Ба-си-ми урууларын кошот⁴.

¹ Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров...-С.13

² Уйгурлар «Тан-шу» боюнча өздөрү төмөнкү тогуз уруктан турган: ио-ло-гэ, ио-ву-гэ, ху-ду-гэ, кюй-лоу (ху-ло-ву), гэ-са, ха-се-ву (си-се-ву), мо-ке-си-ге, ху-вынь-ю (ху-су-ву) жана а-у-чжай (а-у-цзе) [Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край...Т. II. С. 290]. Ушул себептен тогуз уруудан турган «тогуз огуздарды» уйгурлар менен чаташтырышкан. «Тогуз огуз» уруу бирикмесинин ичине уйгур өзү бир уруу болуп кирип, жогоруда аталган тогуз урукка бөлүнгөн.

³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.-Ч.І.-Отд.І.-СПб,1851.-С.373; он же. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.-Т.І.-М.-Л.,1950.-С.301

⁴ Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров...-С.49

2-схема. Борбордук Азиядагы арий уруулары

СОЛ КАНАТ – КУУ (КӨК) УУЛ

Кыргыздардын «Оң канаты», могол кошуну деп аталган, ал эми «Сол канат» антип аталган эмес.

«Маджму ат-таварих», XVI к.

Кыргыздардын канатка бөлүнүшү бул тарыхый ченем, себеби анын түпкүрүндө байыркы хунну, сяньби жана түрк-огуз урууларынын канатка бөлүнүш системасы жатат.

Евразиянын көчмөндөрүнүн социалдык уюмун жана саясий системасын изилдешкен окумуштуулар көчмөндөрдүн үч бөлүккө: борбор, оң жана сол канаттарга бөлүнөрүн бир пикирден белгилешет. Мындай бөлүнүш алгачкылардан болуп Модэ шаньюй түзгөн Хунну империясында белгиленет. «Борборду» шаньюй өзү, «сол канатын» – тактын мураскору – шаньюйдун улуу баласы башкарган. Сыма Цянь бул жөнүндө мындай деп жазат: «Сол жактын бардык княздары жана аскер башчылары чыгыш тарапта жашашат, оң жактын бардык княздары жана аскер башчылары батыш тарапта юэчжилер менен чектеш жашашат»¹. Сол канат – «чжуку» деп аталып, муну түзгөн уруу – Чжуку жана аны башкарган княздар – «чжуку» деген титулду

¹ Материалы по истории сюнну (по китайским источникам).-Вып.1.-М.,1968.-С.40

алып жүрүшкөн¹. Сол канатты (чыгыш) башкарган княздар Оң канатты (батыш) башкарган княздардан мамлекеттик башкаруу системасында жогору турушкан, башкача айтканда, ал шаньюйдан кийин экинчи болуп, тактынын мурасору болгон².

Сяньби (Сарыбий) империясын түзгөн Таньшихай Сяньби державасын үч бөлүккө: борборго жана эки канатка³ бөлөт. Бул бөлүнүш мурдагы Хунн империясынын оң, сол канаттарга жана борборго бөлүнгөндүгүнө туура келет⁴.

Жужан каганатында сол жана оң канатка бөлүнүү система-сы кабыл алынган⁵. Түрк⁶ жана уйгур⁷ каганаттарында экиге – *тардуш* (батыш) жана *төөлөс* (чыгыш) канаттарга бөлүнүү структурасы болгон.

Огуздар *бузук* (оң) жана *учук* (сол) канаттарга бөлүнүшкөн⁸. В.Гордлевский: «Сельджуктардын убагында огуздардын оң канатынын башында кайы уруусунан чыккан бейлер турса, сол канаттын башында – байындырлар⁹ болгон» – деп белгилейт.

«Чынгыз хандын убагында «монгол аскерлери, демек, монгол эли байыркы салт боюнча эки канатка – сол (*je'ün ~ jegün ġar*) жана оң (*bara'un~baragun ġar*) (монг. *ġar* – кол) кол деп бөлүнгөн»¹⁰. В.В.Трепавлов «Монгол мамлекети борбор жана канаттарга – оң (барунгар) жана сол (джунгар) деп бөлүнүп, формалдык түрдө чыгыш (сол) хандары батыш (оң) хандарынан

¹ История Сибири.-Т.І.-Л.,1968.-С.269

² Бичурин Н.Я., 1950.-С.48

³ Бичурин 1950а: 169; Гумилев Л. Н. История народа хунну.-М.,2004.-С.258

⁴ Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху.-М.,1984.-С.312, прим.35

⁵ Көрсөтүлгөн эмгек.-С.269

⁶ Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма.-СПб.,2003.-С.184-184

⁷ Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии.-Новосибирск,1986.-С.176-177

⁸ Бартольд В.В. Очерк истории туркменского народа//Сб. «Туркмения».-Т.І.-Л.,1929.-С.28-29

⁹ Гордлевский В. Государство Сельджукидов Малой Азии.-М.-Л.,1941.-С.50

¹⁰ Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм.-Л.,1934.-С.135

жогору турушкан деп жазат. Абулгази боюнча да сол жак оң жактан улуураак жана сыйлуураак¹.

Демек, байыркы замандардан бери эле көчмөндөр үч бөлүккө: *борбор*, *оң* жана *сол* канаттарга бөлүнүп, сол канат мамлекеттик башкаруу системасында оң канаттан жогору турган.

Кыргыздар «Оң», «Сол» канат жана «Ичкилик» деген үч бөлүктөн турары баарына маалым, бирок бул бөлүнүш качан жана кайсы жерде пайда болгону азырынча белгисиз.

Кыргыздардын «Оң», «Сол» канатка бөлүнүшү VII–IX кылымдарда эле болушу мүмкүн, себеби 648-жылы Тан империясына бардык төөлөс уруулары багынгандыгын угуп, кыргыздардын башчысы Сы-мо-фа² (элтебер) Сибоцзюй Ачжань императордун сарайына келет. Император Тайцзун кыргыздардын башчысына «сол канаттын ардактуу гвардиясынын генералы (цзотунь вэйцзяньцзюнь) деген чинди жана генерал-губернатор (дуду) деген кызматты ыйгарып, Цзянь-кунь деп аталган өзүнчө облусту түзөт»³.

Тапу Алп Сол

Байыркы кытай жылнаамаларында кыргыз каганынын элчилери – Табу Хецзу (*Тапу Алп Сол*) жана Чжу-у Хэсунун (*Чугу Алп Сол*) аттары кездешет. Бул жылнаамаларда алар жөнүндө мындай маалыматтар жазылган: «842-жылдын ноябрь айында Кытайга кыргыз элчиси Табу Хецзу (Тапу Алп Сол) кыргыз каганынан кат алып келди. Катта: «Тайхэ шахзаданын жана Дулюй Шихэнин элчилигинин тагдырынан кабар болбогондуктан, каган

¹ Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, хивинского хана.-Казань,1906.-С.163

² Сы – Сол, мо – бек, фа – бек деген «Солдордун Бегинин Беги» деген түшүнүктү туюнтат

³ Кюнер Н.В. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.55-56; Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах...-С.355; Супруненко Г.П. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.240-241; Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов.-Абакан,2000.-С.84; Кыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө байыркы Кытай тарыхый булактары жана Кыргыз каганына Кытай императорунун каттары (б.з.ч. III к. – б. з. IX к.).-Б.,2003.-138-139-б

аларды издөөгө аскер тобун жибергендиги кабарланат». Кытай жылнаамасы «Синь Таншу» боюнча император У-Цзун абдан кубанып, мындай алыскы өлкөдөн келген элчини, Бохай мамлекетинин элчисинен жогору отургузат»¹.

С.Г.Кляшторныйдын ою боюнча, элчиликти баштап келген кыргыз аскер башчысы *Тенек Алп Сол* кийинчерээк уйгурларды кууп, Гансу жана чыгыш Тянь-Шанга басып кирген кыргыз аскерлерин башкарган. Анан ал кыргыздардын Кытайга болгон «Чоң казатын» жана императордун сарайына болгон элчилигин жетектейт, анын бул кылган иштери, окуялар алтай жана кыргыз эпосторунда даңазаланат².

843-жылдын март айында Кытайга Чжу-у Хэсу (Чугу Алп Сол) жетектеген жети адамдан турган кыргыз элчилиги кыргыз каганынан кат алып келет³. Элчилик «эки атагы чыккан күлүктөрдү» императорго тартуу кылат. Көптөн бери кыргыздардан кабар болбогондуктан императордун катчылары «Сыишу» жана «Тунси-хуанцзюнь» деген китептерге кайрылып, «сыягы» – «кыргыз» деген аталыш кантип жазыларын такташат⁴. Мындан сырткары Кытайга 843-жылдын июлунда жана 844-жылдын апрелинде аскер башчы Вэнь-Хэ (Ургу Алп) жана Диде Исы Наньчжу (Тутук Иынанчи) жетектеген кыргыз элчиликтери келишет⁵.

Жогоруда келтирилген маалыматтардын негизинде кыргыз уруулары VII–IX кылымдарда эле «Оң», «Сол» канатка бөлүнүшкөн десек жаңылышпайбыз. Себеби Кытайга элчиликти жетектеп барган элчилердин аттарына кошулган «Сол» деген аталыш, алардын «Сол канатка» тиешелүү экендигинин далили. Буга кошумча катары бекеринен Тан императорунан кыргыздардын башчысы ардактуу гвардиянын «сол генералы» деген наамды албагандыр.

¹ Супруненко Г.П. Некоторые источники по древней истории кыргызов//История и культура Китая.-М.,1974.-С.243

² Кляшторный С.Г. Древнекыргызская письменность и эпос «Манас»//Байыркы кыргыз тарыхынын актуалдуу проблемалары.-Б.,2001.-21-22-б

³ Супруненко Г.П. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.244

⁴ Кюнгер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока.-М.,1961.-С.56

⁵ Худяков Ю.С. История дипломатии кочевников Центральной Азии.-Б., 2003.-С.152-153

«Түндүк Вей династиясынын тарыхы» (386–558-жж.) деген кытай булагында байыркы түрктөрдүн келип чыгышы тууралуу төмөндөгүдөй уламыш айтылат. «Түрктөрдүн ата-бабалары хун өлкөсүнүн түндүгүндө жайгашкан Со ээлигинен эле. Анын урпактарынын бири бөр энеден төрөлгөн жана сыйкырдуу жөндөмү бар Ичжини-нашидунун эки аялы болгон: асман духунун кызы жана кыштын духунун кызы. Анын биринчисинен төрт уул көрөт, булардын бири кууга айланат, башкасы, Цигу (Ki-ko) деген ат менен Абу жана Гян (Аба-кан) дарыяларынын ортолугуна мамлекет түзөт, үчүнчүсү Чүси дарыясынын боюнда падышачылыкты негиздейт. Төртүнчү, улуу баласы Надулуше Басычу-сиши тоосунда жашайт»¹.

Н.А.Аристов Со ээлигин азыркы Лебеди дарыясы Бии дарыясына куйган жеринде жайгашкан со уругу менен салыштырып, «кууга» айланган баланы *кубанды* жана *куманды* уруктары менен байланыштырат. «Куу» түрк (кыргыз) тилинде кушту билдирет, мисалы, ак куу. Азыркы убакта аталган жерде жашагандар өздөрүн ку-киши деп аташат. Экинчи баласын Цигуну (Ki-ko) кыргыздар менен үчүнчү баласын азыркы чу-киши, төртүнчү баласын түрк уруусу менен байланыштырат².

Н.Я. Бичурин уламыштагы Со (Солу) ээлигин Чыгыш Монголиядагы байыркы сяньби 鲜卑 уруусунун Со~лу деген өлкөсү менен байланыштырат. Сяньбилер бул жерге тангуттар түндүк хунндарды 93-жылы талкалагандан кийин келишкен. Алар качып кеткен хунн шаньюйунун территориясын ээлешет, бул жерде калган 100 миң түтүн хунндар: «өздөрүн элдик ат менен сяньби» деп аташат³.

¹ Гумилев Л.Н. Древние тюрки.-М.,1993.-С.23-24

² Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен.-Б.,2003.-С.100-102

³ Бичурин Н.Я. ук. соч., т. I, С. 150-151

Аралаш хунн-сяньби этникалык чөйрөдөн эки уруу бирикмеси пайда болот. Алардын бири *Тона* (Т'о-ра) же *Тоба*, кытай жылнаамаларында «өрүлгөн чачтуулар» деген аталышта белгилүү¹. Экинчилери моюн же моюндар. Тобалар Кытайды басып алышып, атактуу Тоба Вэй империясын (386–535-жж.) негиздешкен. Тобалар Со өлкөсүнөн чыккандыктан, аларды солу деп аташкан². Азыркы гипотезалар боюнча кумандылык *со* же *солу* этноними бизди байыркы хунн-сяньби заманына алып барат. «Со» уругун – «Сол» деген мамлекеттин атын алып жүргөн этникалык түшүнүк», – деп жазат Л.П.Потапов³.

Со ээлигиндеги «со» деген сөздүн «сол» сөзүнүн кытайча транскрипциясы экендигин көпчүлүк түркологдор байкаган, кийин белгилүү орус окумуштуулары «со» деген сөздүн «сол» деген сөз экенин такташкан. Бул уламыштагы «сол» деген сөз кыргыздын «Сол» канатын туюндурушу мүмкүн. Ал эми уламыштагы «кууга» айланган баланын образында кыргыздын «Сол» канатынын – «Куу уул» деген башкача аталышы жаткандыр. Сяньби этнониминин этимологиясын П.Пеллиот⁴ жана Э.Пуллиблэнк⁵ Sarbi – Сары-бий деп чечмелешет. Сяньбилердин курамына сол канаттын уруулары сары (тубай), мундуз, төбөй, алакчын, кытай ж.б. киргендир. Себеби саруу уруусунун курамындагы тубай, алакчын, төбөй уруусунун курамындагы чоң төбөй жана моют уруктарынын аталыштары – сяньби бирикмесинин курамындагы – хэла, тоба, моюн жана кидань деген уруу аталыштарына окшош. Бул жерде белгилей кете турган нерсе тубо (дубо) уруусу кыргыздын тубай (саруу) жана төбөй урууларынын ата-бабалары катары белги-

¹ G. Clauson. Turk, Mongol, Tungus//Asia Major, New. Series (vol. VIII) pt.1.- London,1960.-P.167

² Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-türken (T'u-kue).-T.II.-Wiesbaden,1958.-S.489

³ Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев.-Л.,1969.-С.185

⁴ Pelliot P. Tokharien et Koutcheen.//Journal Asiatique, I.-1934.-P.35

⁵ Pulleyblank, 2000.-P.71

лүү. Тубай жана төбөй урууларынын мындай окшош аталып калышынын себеби, Сянби империясында атасы сары, энеси хунну кызынан төрөлгөндөрдү – тубай, атасы хунн, энеси сары кызынан төрөлгөндөрдү – төбөй деп аташкан¹. Бул жөнүндө кеңири ушул китептин 91-бетин карагыла.

Ал эми уламышта «карышкырдын балдары» болуп түрк уруусу гана аталбастан, кыргыз уруулары да аталып жатат. Буга далил катары Сол канатка (Куу уул) кирген саруу уруусунун курамында боркемик, кызыл курт, түктүү курт, бостон, кырк уул, мачак теңечин деген этнонимдердин этимологиясы дарыя бөрүсү, кызыл бөрү, түктүү бөрү, боз бөрү, бөрү уулу бөрү көк бөрү деп чечмеленет, кушчу уруусунун курамында аксак бөрү, бөрү, бөрүбай, сокур бөрү, мундуз уруусунун курамындагы карышкыр, бостери уруктарынын, басыз уруусунун курамындагы кара бөрү, чоң багыш уруусунун курамындагы мачак уруктарынын аталыштары далил боло алат.

Куу уулдун этимологиясы

Кыргыз санжырасында Сол канат же Куу уул (Көк уул) жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтар кездешет: «Долон бийдин эки аялы болуп, алар узакка төрөбөй жүрүп, күндөрдүн биринде бир улгайган аялы эгиз эркек төрөйт. Аксакалдардын күн мурунтан берген батасына ылайык, оң бөйрөктөн түшкөн балага «оң», сол бөйрөктөн түшкөн балага «сол» деп ат койгон имиш. Бул бир вариант. Дагы бир сөз. Эгиз бала төрөлгөндө, ата-бабанын салты боюнча азан айтылып, биринчи көз жарган балага Абыл, экинчи көз жарган балага Кабыл деп ат коюлгандыгы айтылат. Бул экинчи вариант. Үчүнчү вариантта Долон бийдин улгайган эки аялы узакка чейин төрөбөгөндөн кийин, бул дүй-

¹ Сухбатова Г. К вопросу об этнической связи между хунну и сяньби//Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века.-Новосибирск, 1975.-С.13

нөдөн перзентсиз өтөбүзбү деп, Долон бий 16 жаштагы кызды аялдыкка алган болот. Бул кичүү аялы Кудайдан болуп, кош кабат болуп калат да, ай-күнүнө жеткенде көз жарып, эгиз эркек бала төрөйт. Долон бий бир баласына Ак уул, экинчисине Куу уул деген ат койгон дешет¹.

Баяс Турал дүйнөлүк мифтерди изилдеп жатып, Куу уул тууралуу төмөндөгүдөй кызык тыянактарга келген: «Кытай цивилизациясы, бул өлкөнүн жериндеги алгачкы маданияттын очоктору болуп: «Ся», «Шан-Ин» жана «Чжоу» династиялары менен байланышкан аймактар эсептелет. Илимпоздордун изилдөөлөрү боюнча, Ся династиясынын доору б.з.ч. 2205–1767-жж. туура келет². Уламыш боюнча, бул династияны Хуан-ди негиздегени айтылат. Хуанхе дарыясынан түштүктө нукура «ханзулар», түндүктү карай созулган аймактарда «жун», «ди» деп аталган көчмөн элдер жашашкан.

Хуан-ди – «Сары адам», «Сары император». Кыргыз уламышы боюнча биринчи «Сары адам» – ал Манас. Же ал «сары адамдардын» ичинен чыккан «биринчи хан».

Сөздүктө «Сары баба» тууралуу мындай айтылат: «Хуанди Кытай мифологиясынын жана тарыхый уламыштардын белгилүү каарманы. Мифте айтылган маалымат боюнча ал Кудайлардын башчысы, ай-ааламды башкаруучу. Б.з.ч. I миңинчи жылдардын орто ченинен тарта Хуанди байыркы замандарда өткөн жер үстүндөгү падыша катары баяндалат. Ал арабаны, кайыкты, казанды ойлоп тапканы айтылат. Байыркы мифологиялык салт Хуандини кытай элинин түп атасы катары карайт»³.

Демек, кытай элинин мифологиясы боюнча «түп ата» жана «биринчи хан» – Хуанди, кытай тилинде Хуандинин ысмы

¹ Эсенкул Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз.-3-китеп.-Б.,1995.-4-б

² Массон В.М. Первые цивилизации...-С.215

³ Гладкий В.Д. Древний мир. Энциклопедический словарь.-Т.І.-Донецк, 1996.-С.246

«сары адам» дегенди түшүндүрөт. Түпкү кытай үчүн «сары адамдар» чоочун, түндүктөн келген элдер болушкан. Аларды жалпы жонунан «ди», же «динлиндер» деп аташкан. Алар өздөрүнүн «сары чач, көк көз» кебетесинен улам кытайлар тарабынан «сары желмогуздар» деген атка конушкан.

Андан да эң кызыгы Ч.Өмүралиевдин жазганы боюнча, «Хуандын мааниси – куба»¹. Бул ысымды андан нары карай: «Кува улы – Куу уул» деп окусак болот². «Хуан» – көрсө, түбүндө Куба уулдардын элдик урааны экен да, ошол ураан кийинчерээк кагандын атына айланып кеткен түрү бар»³.

Б. Турал Куу уулдун этимологиясын мындайча чечмелейт: «Хуа – кува – куба – кума(н)» – деп, анан ага «адам» маанисин берген «ди» деген сөз кошулуп айтылып, ал мындай формаларда сүйлөнгөн: «Хуа-н ди», «Кува-н ди», «Куба-н ди», «Кума-н ди» ж.б. мааниси: «Куу уул», же «Сары адам» дегенди түшүндүргөн.

* * *

Тарыхый булактарда Кыргыздын Сол канаты өз алдынча уруулук топ катары XVI кылымдагы Сайф ад-Дин Аксыкентинин «Тарыхтардын жыйнагы» аттуу эмгегинде баяндалат: «Куу уул бул чыгармада Кара уул деп да айтылат. Куу уулдун басыз, лалым кушчу, айбаш мундуз, чоң багыш, саруу, сунчак кытай деген алты баласы эскерилет»⁴.

Кыргыздар калмактарды кубалап чыгып, аксак Темирдин тукуму деп – Эрешили хан көтөрөт. Эреши ханды шайлаганда кыргыздардын оң, солго бөлүнүшүн, ага кирген урууларды

¹ *Өмүралиев Ч.* Теңирчилик. Бурут тамга. Төрөн тил.-Кыргыз жер журналы.-№1,2003.-114-б

² Ушул эле жерде.-119-б

³ Ушул эле жерде.-116-б

⁴ *Сайф ад-дин ибн Шах Аббас Аксикенти.* Тарыхтардын жыйнагы.-Б.,1996.-66,82-б

жана жайлаган жерлери кайра такталган. Ошондо Солго кирген уруулар: саруу, кытай, мундус, кушчу, төбөй, басыз, каңгы, тейит, сатикей, ичкилик болгон¹. Бул жөнүндө Балык манасчы минтип ырдаган:

Башы Кызыл-Кыя, Сан-Таштан,
Аягы бетегелүү Кой-Таштан,
Ак калпактуу кыргыздан,
Каркыра менен Гегенден,
Үч Алма-Ата, Сарытокум,
Байчоро менен Жамбылдан,
Ысык-Көл, Чүй, Таластык,
Аксы менен Чаткалдык,
Анжияндык, Алайлык
Отуз уул ичкилик
Кара Багыш, Чоң Багыш,
Моголдор, Черик, Кыпчагы
Он атадан турбайбы.
Саруу, Кытай, Мундузу,
Кушчу, Төбөй, Басысы,
Сатыкей, Каңгы, Теити,
Ичкилиги кошулуп,
Сол атадан турбайбы².

1763–1770-жылдарда жазылган кытай булагы «Сиюй Чжи» 西域志 («Батыш аймактар баяны») кыргыздарды жалпысынан экиге бөлөт: кэ-эр-гэ-ци-сы (түндүк канат) жана то-го-со-хо-лэ (түштүк канат). Аталган булакта сол канатка тешелүү болгон – кытай, кушчу, саруу, мундуз, басыз уруулары түндүк канатка киргизилип, алардын жайгашкан жерлери белгиленет³.

¹ Закиров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-83-б

² Ушул жерде.-81-б

³ Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана.-Т. II.-Б.,2003.-226, 229, 234-б

Ч.Ч.Валиханов Сол канатка саруу, кутче (кушчу – Н.Т.), мундуз жана кытай урууларын киргизет. Ал Оң канатка басыз жана чоң багыш урууларын жаңылыш кошот¹.

Л.Костенко Сол канаттын – кушчу, саруу, мундуз жана кытай деген урууларын атайт².

Е.Смирнов боюнча сол канатка: кырк-кугул, мурат-али, тогай-берды, менды (джеты-ру), тунтурт, кулпаш, тазанай, мундуз жана каратал кирет. Алардын ичинен кырк-кугулга: бишкабак, машак, кельдей, узунбут (Алайда); мурат-алига алакчын, ага сатыкей, ульджачи, бургемык жана бошмоин; тогай-бердыге: кенджечегир, болясору, назарбек жана бостон; мендыга: булектал, сакау, оготур, кашкатаман, кызыл-кулак, балыкчи жана джульдажаксы; караталга: ктай, кощи жана джуващ; ктайга: кейра, тунтугур, кара-ктай, турдеш, актунды жана бугеджин; кошига: тагаймат, канетенн, тлеукабын, (тлеукабыл?) жана байсеид; джуващка: сабатар жана кайназар³. Бул жерде: кырк-уул, мураталы, тагайберды, менды (жети уруу), төнтөрт, колпоч, тогунай саруу уруусунун уруктары, сабатар менен кайназар кушчу уруусунун уруктары. Демек, Е.Смирнов боюнча сол канатка: саруу, мундуз, кытай, кушчу уруулары кирген болот.

Полковник Н.Ф.Ситняковский Сол канатка кушчу, мундуз, басыз урууларын кийирет⁴.

Е.Г.Грумм-Гржимайло Сол канат жөнүндө: «Талас дарыясынын бассейндеринде жайгашкан бул канат, анын курамында бөтөн уруулук бөлүктөрдүн жоктугу, монголдордун убагында Батыш Тян-Шанда алардын болбогондугун айгинелеп турат.

¹ Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах.-Т.П.-А.-А.,1985.-С.44

² Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности.-СПб.,1871

³ Смирнов Е. Сыр-Дарьинская область.-СПб., 1887.-С.324

⁴ Ситняковский Н.Ф. Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих восточной части Ферганской долины//ИТО ИРГО.-Ташкент,1900.-Т.П.-Вып.1.-С.92-100; он же. Таблица киргизских родов Ошского уезда//ИТО ИРГО.-Ташкент,1900.-Т.П.-Вып.П.-С.57-58

1703-жылдын күзүндө Енисей кыргыздарынын Талас дарыясына көчүрүлүү фактысы менен салыштырсак, анда биз төмөндөгүдөй жыйынтыкка келсек болот. Демек, Сол канатта биз ошол көчүрүлгөн кыргыздардын урпактары менен жолугушабыз»¹ – деп жазат. Ал мундуз, саруу, жетиген, кушчу урууларын түпкү алтайлык уруулар деп санайт².

Н.А.Аристов Сол канатка кирген саруу, мундуз, кучу (кушчу – Н.Т.), жетиген урууларын кара кыргыз элинин түпкүлүктүү уруулары деп белгилейт. Анын ичинен саруу уруусун эң жайылган, башкы, негизги уруу деп атап, алар динлиндердин урпактары, ошондой эле кыргыздардын байыркы уругунун аталышы болгон, себеби Енисей кыргыздарынын эки башкы уруусу жети-сары, алты-сары деген аталыштарды алып жүрүшкөн» – деп жазат³.

Капитан И.Г.Андреев (1785-ж.) Сол канатка тиешелүү болгон «кокшин же кощи, аны Ивада-бий, китаиды – Муса-бий жана сарууну өтүп кеткен старшина Садык баатырдын уулу Саит баатыр башкарат» – деп жазат⁴. Демек, капитан Андреев Сол канатка кирген кушчу, кытай жана саруу урууларын белгилейт.

Кыргыздардын А.Голубевге айтып берген уламыштары боюнча, кыргыздар хандын уулу Кыргыздан таралышат. Анын эки уулу болот – Абл жана Кабл. Экинчисинен Сол канат тарап, ага саруу, кокче (кушчу – Н.Т.), мундуз жана кытай кирет⁵.

В.В.Радлов кыргыздын Сол канаты анын Оң канатына караганда азчылыкты түзүп, алар Талас дарыясынын бойлорунда көчүп-конуп жүрүшөт деп, ага саруу, беш берен, мундус, төңтөрт, кучу (кушчу – Н.Т.), күркүрөө, жетиген урууларын кир-

¹ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.П.-Л., 1926.-С.544

² Ушул жерде.-С.542

³ Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен.-Б.,2003.-С.64,65

⁴ Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков.-Алматы, 1998.-С.52-53

⁵ ЗИРГО.-СПб., 1861.-Кн.3.-С.114

гизет¹. Мында беш берен, төңтөрт, күркүрөө – саруу уруусунун уруктары. Демек, В.В.Радлов Сол канатка кирген саруу, мундус, кушчу жана жетиген урууларын атаган.

В.П.Наливкин «*Наманган уездинин кыргыздары*» деген макаласында Сол канатка саруу, кушчу, кытай, мундуз, басыз урууларын киргизет. Ал саруу уруусун Алайдан чыккан акыркы уруу деп санайт. Ошондой эле кытай уруктары Наманган уездине багыш жана саруу урууларынан кийин келген деп жазат².

А.Сыдыков Сол канатка: саруу, кушу (кушчу – Н.Т) кытай, мундуз, басыз, кырк уул урууларын киргизип, аталган уруулардын ар биринин жашаган жерлерин көрсөтөт³.

С.М.Абрамзон өзүнүн алгачкы эмгегинде сол канатка кушчу (кутчу), саруу, мундуз, кытай, тейит, найман ж.б. урууларын киргизип, басыз уруусун Оң канатка кошот⁴, бул көз карашка Я.Р.Винников⁵ каршы чыккан. Бирок С.М. Абрамзон кийинки эмгектеринде Сол канатка: кушчу (кутчу), саруу, мундуз, жетиген, кытай, басыз, төбөй жана чоң багыш урууларын киргизет⁶.

Я.Р.Винников⁷ 1953–1954-жылдары Түштүк Кыргызстанда жүргүзүлгөн кыргыз урууларын изилдөө экспедициясынын материалдарына таянып, кыргыздын Сол канатына саруу, кырк уул, мундуз, басыз, кутчу, кытай, чоң багыш урууларын киргизип, алардын генеалогиялык схемаларын берет.

¹ Радлов В.В. Из Сибири.-М.,1989.-С.107

² Наливкин В.П. Кыргызы Наманганского уезда//Туркестанские ведомости.-Ташкент,1881.№20

³ Сыдыков А. Родовое деление киргизов//Сб.«Белек».-Ташкент,1927.-С.293-295; А.Сыдыков Родовое деление киргизов//Курманов З., и др. Абдыкерим Сыдыков – национальный лидер.-Б.,1992.-С.93-95

⁴ Абрамзон С.М. Очерк культуры киргизского народа.-Фрунзе,1946.-С.7-8

⁵ Винников Я.Р. Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии//ТКАЭЭ.-Т.І.-М.,1956.-С.137

⁶ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи.-Фрунзе, 1990.-С.88

⁷ Винников Я.Р. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.157-158

О.Айтымбет: «Куу уул саясий-согуштук жаатына тээ эзелки доорлордо – мундус, кушчу, саруу, басыс, чоң багыш, кытай, жетиген, төбөй, жалайыр, алтай, сака, таадар (качы, сагай, белтир, койбал, кызыл), тума (тумат), чоро (шор), моют, аргын кирип, а Теңири Манастын заманында береги он алты урууга дагы эки уруу – жаман менен лөкүш кошулуп, жалпы саны он сегиз урууга жеткен»¹,– деп жазат. Аталган уруулардан азыркы убакта Сол канатка мундуз, кушчу, саруу, басыс, чоң багыш, кытай, жетиген, төбөй кирип, калгандары казак, алтай, хакас, тува элдеринин курамында.

Үсөйүн ажы өзүнүн санжырасында: «Куу уулдан – Кутчу, Чоң багыш, Кытай, Саруу, Мундуз, Басыз, Нойгут жети уул болгон, алар жети чоң урууга таралган. Буларды Сол деп аташат»² – деп айтат. Бул жерде Нойгут уруусу ичкилик тобуна кирет.

Тоголок Молдо Куу уулдун балдары жөнүндө: «Губулдун алты уулу бар: 1.Асыгалы. 2.Кандабас. 3.Пичене. 4. Килет. 5.Кулансарык. 6.Сапарбай. Асыгалыдан Чоң багыш деген эл. Кашкар тоолорунда турат. Кандабастан Кутчу. Булар дагы көп эл. Таласта, Анжиянда, Кашкарда чачкын. Пиченеден Саруу деген эл. Көбү Таласта. Килеттен мундус деген эл, булар дагы Таласта, Анжиянда, калгандары ар элде чачкын турат. Кулансарыктан Тентек Акмат, Телкул деген эки уул болгон. Булар түбүнөн сөзгө келбеген өкүм, кежир эл болгон, бири-бирине баш берген эмес. Бул себептен башсыз аталып кеткен. Бул басыз (басыз – Н.Т.) деген эл ошол уруктан. Сапарбайдан тукум калбаган»,– деп жазат³. Демек, Тоголок Молдо боюнча Сол канатка чоң багыш, кутчу (кушчу), саруу, мундуз, басыз уруулары кирет.

О.Сыдык уулу саруу, жетиген, кытай, кушчу жана төбөй уруулары жөнүндө кыскача маалымат берип: «Долон бийден Агыл, Гул (Куу уул – Н.Т.) деген эки уул. Гулдан тарагандар Кытай кол алдында, Тянь-Шань тоолорунда жашайт. Буларды

¹ Орозбек Айтымбет. Кара кыргыз. -1-китеп. -Б., 2007. -94-95-б

² Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. -II-китеп. -Б., 1991. -82-б

³ Тоголок Молдо. Тарых, түпкү аталар//Кыргыздар. -2-китеп. -Б., 1991. -14-б

Чоңбагыш деп атайт. Атактуулары тогуз урукка бөлүнөт. Алар: Азхалын, Хандабас, Мычак, Кулун, Фична, Килет, Кутчу, Мундуз. Хандабас уругунан Арзымат бий, Төрөкелди бий, Алымхан бий дегендер бар» – деп жазат¹. Бул жерде Кытайдагы Сол канат уруулары жөнүндө айтылып жатат. Азхалын бул Асыгалы, андан Чоң багыш уруусу тарайт; Мычак бул Мачак, Фична бул Пичене – Чоң багыш уруусунун уруктары; Кулун бул Кулунчак, андан Басыз уруусу тарайт, ал эми Тоголок Молдонун санжырасы боюнча Килеттен Мундуз, Хандабас, Кандабастан Кушчу уруулары тарайт. Санжыраларда Кандабастан урук калбаган деп айтышчу, бирок О.Сыдыков андан тараган бийлерди белгилеп жатат, булар кушчу уруусунан болушу мүмкүн. Демек, Кытайда Сол канатка кирген чоң багыш, басыз, кутчу (кушчу), мундуз уруулары бар.

Кытайлык кыргыз тарыхчы А. Байтур сол канат уруулары жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтарды берет: «кыргыз санжырачыларынын оозеки уламыштарына негизделгенде, Чагатай хандарынын доорунда кыргыз уруулары «ичкилик» жана «отуз уул» деген эки чоң элге бөлүнгөн. Отуз уул уруулары: «оң», «сол» деген эки тармакка бөлүнүп, анын «сол» тармагы: кытай, кутчу (кушчу), саруу, мундуз, басыз деген урууларга бөлүнгөн» – деп жазат. Ошондой эле аталган доордо: «Ак-Суу, Үч-Турпан, Ак-Чий тарапта мундуз, кутчу, Талас, Сыр өзөндөрүнүн бойлорунда жана Наманган, Анжиан райондорунда кытай, саруу уруулары жашаганын» белгилейт². Демек, А. Байтур боюнча Сол канатка кытай, кутчу (кушчу), саруу, мундуз, басыз уруулары кирген.

Бала Айылчы кыргызды Түрктөн таратып отуруп, Арсланхандан Абалхан, андан Калы бий. Калы бийден Сабыр, андан Шекер. Шекерден Сары, андан Касы, Ак уул, Куу уул. Касыдан бала жок. Бул үч бир тууган энчи бөлүшкөндө Куу уул чатак

¹ Сыдыков О. Тарих кыргыз Шадмания: Кыргыз санжырасы.-Фрунзе, 1990.-27,94-96-б

² Анвар Байтур. Кыргыз тарыхы.-1-2-китеп.-Б.,2003.-260-261-б

чыгарып, энчини экиге гана бөлдүргөн: Касы менен Ак уул бир энчи, Куу уул экинчи энчини алган. Малды, жерди, элди экиге бөлүп, оң жагы Касы менен Ак уулга, сол жагы Куу уулга тийген. Кыргыздын оң жана сол деп эки топко бөлүнүп калуусу ошондон калган. Солго: Кушчу, Саруу, Басыз, Жетиген, Агынай, Алакчын, Кытай, Мундуз кирет»¹, – деп айтат. Бул жерде агынай, алакчын – саруу уруусунун уруктары болуп саналат. Демек, Бала Айылчы боюнча Сол канатка кушчу, саруу, басыз, жетиген, кытай, мундуз уруулары кирет.

Ж.Кенчиев Куу уул – Солдон тараган урууларга – саруу, кушчу, кытай, базыс, мундуз, жетиген, төбөй, чоң багыш, кандабас, алакчын, лалым, сунжек, жетиген, аскалы деп 14 урууну киргизет². Бул берилген маалыматтарында урук аталыштары кайталанып калган. Мисалы: «Мажму атут-таворих» боюнча лалым кушчу, сунжек кытай деп айтылат³; санжыраларда кандабастан бала калбаган деп айтылат, бирок Тоголок Молдонун санжырасы боюнча кандабастан кушчу уруусу тарайт; аскалыдан чоң багыш тарайт; алакчын саруу уруусунун урук бөлүкчөсү. Демек, Ж. Кенчиев боюнча Сол канатка саруу, кушчу, кытай, базыс, мундуз, жетиген, төбөй, чоң багыш уруулары кирет.

Т.Умар уулу Сол канатка (Куу уулга) төмөндөгү урууларды киргизет: «Жайыл, чоң багыш, саруу, басыз, мундуз, ал эми жайылдан каратал менен каранайды чыгарып, караталдан – кушчу, каранайдан кытай урууларын таратат. Ошондой эле аталган урууларды уруктарга бөлүп, алардын генеалогиялык схемаларын берет»⁴. Демек, Т. Умар боюнча Сол канатка чоң багыш, саруу, басыз, мундуз, кушчу, кытай, уруулары кирет.

С.Жаңыбай уулу: «Куу уулдун эки баласы Кушбак, Куунак. Кушбактан жайыл, чоң багыш, саруу, басыз, мундуз. Жайылдан

¹ Бала Айылчы санжырасы//Кыргыз санжырасы.Ала-Тоо журналынын тиркемеси.- Б.,1994.-177-178-б

² Кенчиев Ж. Санжыра.-1-китеп.-Б.,1991.-67-б

³ Сайф ад-дин ибн Шах Аббас Аксикенти. Тарыхтардын жыйнагы (мажму атут-таворих).-Б.,1996.-82

⁴ Турдубай Умар уулу. Кыргыз санжырасы.-Б.,1991.-19-21-б

каратал, каранай. Караталдан кушчу, каранайдан кытай. Куу-нактан канды, төөлөс уруулары тарайт»¹ – деп, бул эки урууну сол канатка киргизет. Бул жерде канды, төөлөс кыргыздын «ич-килик» тобуна кирген уруулар. Демек, С. Жаңыбай уулу боюнча Сол канатка чоң багыш, саруу, басыз, мундуз, кушчу, кытай уруулары кирет.

Э.Төрөкан уулу: «Кабылдан (Куу уул) Көбөш, андан Босого, Жайыл, Кандабас, Асыгалы, Кулунчак, Карача, Сапарбай дегендер. Бул жети бир туугандын ичинен Кандабас менен Карачадан тукум айтылбайт, калгандарынан тукум бар. Көбөштүн Босого уулунан Мундуз, Асыгалы уулунан Чоң Багыш, Кулунчак уулунан Басыз уруулары, Жайыл уулунан эки бала – Каратал жана Каранай. Караталдан Токтоболгу, андан Кушчу уруусу, Каранайдан Саруу менен Кытай уруулары таралат»². Демек, Э. Төрөкан уулу боюнча Сол канатка: мундуз, чоң багыш, басыз, кушчу, саруу жана кытай уруулары кирет.

Санжырачы С.Закиров³ Сол канатка саруу, кушчу, кытай, мундуз, басыз, кырк уул урууларын киргизип, алардын кыскача бөлүнүштөрүн берет⁴. Азыркы учурда кырк уул – саруу уруусунун ири уругу болуп саналат. Демек, Сол канатка саруу, кушчу, кытай, мундуз, басыз уруулары кирет.

Санжырачы А.Абдылдаев Куу уулдан Демдеш, андан Телик, Теликул, Акмат, Акматбек. Теликулдан Чоң багыш. Акматтан Саруу, Мундуз. Акматбектен Келдике, Күрөң, Төөлөс. Келдикеден Эмил, Дуулат. Эмилден Бөрүболот, Каратал, Каранай. Бөрүболоттон Току, Токбол, Кашка. Караталдан Кара, Сары, Жоош, Жетиген, Тообай. Тообайдан Кушчу, Омоке, Тообек. Каранайдан Кытай. Дуулаттан Керки, Кылыч, Каман, Каракына,

¹ *Сапарбай Жаңыбай уулу*. Кыргыз санжырасы.-Ош.,1993.-16-18-б

² *Эсенкул Төрөкан уулу*. Сол канат кыргыз.-3-китеп.-Б.,1995.-4-5-б

³ *Закиров С.* Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-239-б

⁴ Ушул жерде.-32-33-б

Маматберек, Алабаш, Байсогур, Чүйүт, Көчөк, Доскана, Бактыгыл, Жээналы. Тообектен Кудайлат, Жоруп, Дөөлөт, Мурат. Кудайлаттан Темир, Борчо, Саркалпак дегендерди таратат¹. Бул жерде санжырачы сол канатка кирген чоң багыш, саруу, мундуз, кушчу, жетиген, төбөй, кытай урууларын жана басыз уруусунун уруктарын атайт.

С.Аттокуров: «Элдик оозеки тарыхта, санжырада Сол канатка: Басыз, Жетиген, Кылыч тамга, Кытай, Мундуз, Карабагыш, Саруу кирет. XV кылымда Сол канаттын урааны Көнөк, кийин Каратал болгон, тамгасы – кашка таман»² – деп жазып, Сол канатка: кушчу, саруу, басыз, кытай, мундуз, чоң багыш, кара багыш, жедигер, нойгут урууларын киргизет.

С.Аттокуров төбөй жана жетиген урууларын сол канатка кошпойт. «Төбөй уруусу сарбагыш жана солто урууларынын жетекчилеринин кол алдында жашаган. Булардын көпчүлүгү сарбагыштар менен аралашып кеткен. Информаторлордун көпчүлүгүнүн айтуусу боюнча алардын түпкү атасы Каратал. Мунун өзүн алардын сол кыргыздардын ураанына, алардын түпкү бабаларынын бирине кошууга кылган аракет деп кароого болбойт»³ – деп жазат. Жедигер уруусунун тамгасы «кылыч тамга», урааны «Каратал» болгондугуна байланыштырып, бул урууну сол канатка киргизет⁴. «Кыргыз санжырачылары нойгуттарды оң жана сол канатка кошушпайт. Алар ичкилик тобуна көз жумдулук менен киргизилген»⁵ – деп жазат. Азыркы убакта санжыра боюнча «кылыч тамга» басыз уруусунун уругу; кара багыш адигине уруусунун ири уругунун бири; жедигер оң канаттагы уруу, нойгут ичкилик тобуна кирген уруулардын бири.

¹ Абдылдаев А. Тогуз-Торо элинин санжырасы.-Б.,2006.-108-б

² Аттокуров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-137-б

³ Ушул жерде.-136-137-б

⁴ Ушул жерде.-169-б

⁵ Ушул жерде.-172-б

«92 элетийа урууларынын» тизмесинен сарай, кырк, кытай, тувадак, тубай, кужи, кучи (кушчу) урууларын кездештиребиз, ошону менен катар сол канат урууларынын курамына кирген уруктар да бар: кушчу уруусунда – шилжут (чилжут), саруу уруусунда – утарчи (оторчу), ябу (жабагы)¹.

Сол канат урууларынын түстүк символикасы, тотеми жана тамгалары

Сол канаттын түстүк аталышы – көк.

Түрк элдеринде көк түс – бектиктин, берилгендиктин, түбөлүктүүлүктүн, туруктуулуктун символу, көк~гөк – асман менен чөптүн түсү – уруунун ата-бабасы катары, диний субстанция менен байланыштырылган.

Көк~гөк төмөнкүдөй маанилерде белгилүү: 1) асман; 2) жашыл, көк, көгүлтүр; 3) чөп, чөп өндүү; 4) боз; 5) теңир; 6) эркин, эриктүү, азат².

«Көк» байыркы түрктөрдүн (кыргыздардын) кудайы Теңирдин – Көк Теңирдин туруктуу эпитети болуп саналат.

XIV–XV кылымдарда ак, көк өндөрү менен эки уруу биримдиги белгиленгендиги айкын. Алтын Ордо айрым булактарда Көк Ордо деп аталып, а андагы хандын балдарынын ээлиги Ак Ордо аталган. Бирок тарыхый хроникалардын айрым авторлору хандын уулдарынын улустарын да Көк-Ордо деп аташкан³.

Буга байланыштуу жаңы изилдөөлөргө таянсак Джучинин улусунун сол канаты XIV кылымдын аягында – XV кылымдын башында Көк-Ордо, ал эми оң канаты – Ак-Ордо деп аталган⁴. Көк-Ордону чынында батыш тараптан издөө керек, а чыгыш-

¹ Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары.-Т.И.-Б.,2002.-299-303-б

² Утешева Б. Цветовая символика тюркских народов//«Айт».-Алматы,2001.№ 2.-С.32-41

³ Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии//Сочинения.-Т.5.-М.,1968.-С.138-139

⁴ Федоров-Давыдов Г.А. «Аноним Искандера» и термины «Ак-Орда» и «Көк-Орда»//История, археология и этнография Средней Азии.-М.,1968.-С.229

тан, тактап айтканда, Яик дарыясынын ары жагында Ак-Ордо – Сарайдын жанында»¹, б.а., батышта. Демек, көк – чыгышты, ак – батышты билдирген.

Көк сөзүнүн чыгыш деген маанини берерин байыркы түрк жазуу эстеликтери далилдеп бере алат. Монгол түздүктөрүнүн чыгышында орун алган «Отүкен жеринин» (Чыгыш Хангайдын тоолуу токой жерлеринин бири) жашоочулары Көк түрк – «чыгыш түрктөр» деп аталышкан². Байыркы түрк манихей үзүндүлөрүндө так гана күн чыккан жерде, тактап айтканда, чыгышта орун алган Көкмен-даг тоосу эскерилет. Чынгыз хан байыркы түрктөрдүн салтын улап, өзүнүн элин «Көкө Монгол» деп атаган³.

Сол канаттын тотемдик белгиси – бука.

Сол канат урууларынын түпкү тотеми «бука» же «уй». Мунун өзү Сол канат урууларынын огуздар менен же огуз-түрктөр менен генетикалык байланышы бар экенин кабарлап турат. Тарыхчы Б.Турал байыркы мифтерди изилдеп, андагы уламыштардын көпчүлүгү сол канаттагы уруулардын келип чыгышы «бука» же «уй» менен байланышкандыгын айтат. Буга далил катары Сол канаттагы уруу аталыштарын чечмелеп көрөлү.

Саруу же сарыг, байыркы огуз санжырасы боюнча, ал Угуз кагандын бир небереси. Алт. «чар»⁴, бур. «сар»⁵, монг. «шар»⁶, тофа. «чары»⁷, тув. «шары»⁸, эвенк. «чар»⁹ – «буканы» түшүндүрөт. Монг. «сар»¹⁰, калм. «сар»¹¹ – «айды» билдирет.

¹ Султанов Т.И. О терминах Ак-Орда, Көк-Орда и Йуз-Орда//ИАН КазССР. Серия общественная.-1972,№3.-С.72

² Pritsak O. Qara. Studie zur türkischen Rechtssymbolik//Z.V.Togan'a Armağan.-Istanbul,1955.-S.111

³ Gabain v. A. Vom Sinn symbolischer Farbenbezeichnung//АОН.Н.15.№ 1-3.1962.-114-115

⁴ РАС.-С.65

⁵ БРС.-С.385

⁶ МРС.-с.646

⁷ СТРИПТ.-с.113

⁸ РТС.-С.?

⁹ ССТМЯ.-Т.II.-С.385

¹⁰ МРС.-С.350

¹¹ КалмРС.-С.441

Саруу уруусунун белгиси – «ай тамга», ал эми «ай» байыркы мифтик түшүнүктөр боюнча буканын символу.

Кушчу же кутчу уруусунун аталышы байыркы арат тилинде «гош»¹ – «ыйык бука», «кут»² – байыркы түрк тилинде – «ыйык бука».

Кытай же кутай уруусунун мааниси да кутчу менен бирдей, «ыйык буканы» түшүндүрөт.

Мундуз – миң+гуз же миң+огуз, басыз – баш+гуз же баш+уз болуп, огуз же өгүз, бука менен байланышкан.

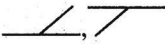
КОРУТУНДУ

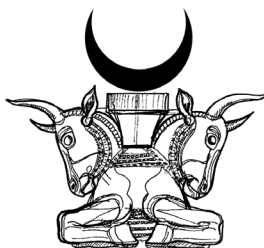
Жогоруда келтирилген материалдардын негизинде кыргыз уруулары V–VII кылымдарда эле Сол жана Оң канат деп бөлүнүшкөн. Алгач Сол канатка басыз, кушчу (кутчу), мундуз, чоң багыш, саруу, кытай уруулары кирген, кийинчерээк бул канатка жетиген жана төбөй уруулары кошулгандай. Түстүк белгиси – «көк», тотеми – «бука». Азыркы учурда кыргыздын Сол канатына басыз, жетиген, кушчу (кутчу), кытай (кутай), мундуз, саруу, төбөй жана чоң багыш уруулары кирет.

¹ Гош – гос – гуз – огуз – өгүз ж.б. болуп айтыла берет. Өзбек тилинде «өгүз» – «хөкүз» деп айтылат да «буканы билдирет»

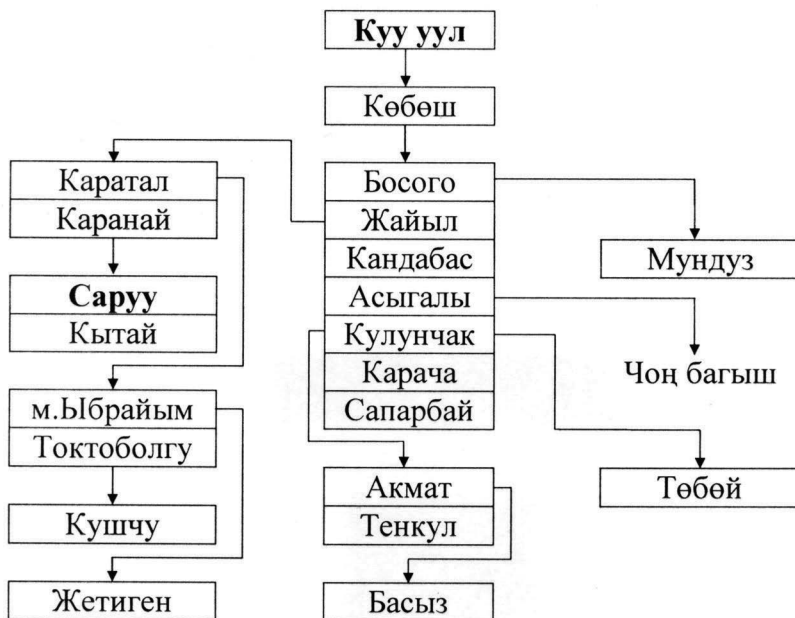
² Кут – ут – гуд-уд ж.б.

Сол канат урууларынын тотеми жана тамгалары

№	Уруу аталышы	Тамга белгиси	Тамганын аталышы	Урааны, тотеми
1.	Басыз		“байсогур, каман, керки, кудайлат, кылыч тамга”	“Ак буура”
2.	Жетиген		тамгасы жоголгон	урааны жоголгон
3.	Кушчу		“күн тамга”	урааны “Каратал”, тотеми бука
4.	Кытай		“өйдө чекти”, “төмөн чекти”	урааны “Каратал”, тотеми бука
5.	Мундуз		“мундуз же ача тамга”	тотеми бука
6.	Саруу		“ай тамга”	урааны “Көнөк”, тотеми бука
7.	Төбөй		тамгасы жоголгон	урааны “Каратал”
8.	Чоң багыш		тамгасы жоголгон	урааны жоголгон

3-схема. Сол канаттын урууларга бөлүнүшү

Сол канат уруулары жашаган жерлер

2-таблица.

№	Уруунун аталышы	Жашаган жери
1.	Басыз	<i>Жалал-Абад облусу:</i> Өзгөн районунун Зергер, Жыланды, Ара-Көл, Саламалик, Кош-Эгер, Кызыл-Байрак, Кызыл-Тоо, Сузак районунун Чарбак, Кара-Алма, Кызыл-Кыя, Урумбай, Сары-Булак, Көк-Арт, Орток, Барпы айылдарында турушат. <i>Нарын облусу:</i> Ат-Башы районунун Баш-Кайыңды, Ача-Кайыңды, Ак-Талаа, Тогуз-Торо районунун Макмал, Чет-Булак, Казарман, Атай, Ак-Талаа районунун Баетов (Дүрбөлжүн), Жерге-Тал, Конорчок, Кош-Дөбө, Терек, Үгүт, Жумгал районунун Кабак айылдарында турушат. <i>Кытай Эл Республикасында турушат.</i>
2.	Жетиген	<i>Талас облусу:</i> Талас районунун Арал, Ак-Бай, Баш-Булак, Кара-Суу, Кашка-Жол, Киндик-Таш, Сүттүү-Булак, Көпүрө-Базар, Көк-Кыя, Талды-Булак, Терек, Түз-Ашуу, Үч-Эмчек, Чоң-Алыш, Чырканак айылдарында турушат. <i>Нарын облусу:</i> Нарын районунун Ак-Булуң, Ак-Кудук, Жалбызты, Көкалачп, Куланак, Учкун, Шоро айылдарында турушат. <i>Чүй облусу:</i> Аламүдүн районунун Байгелди, Арчалы, Таш-Төбө, Кой-Таш, таш-Мойнок, Чоң-Таш, Жайыл районунун Йири-Суу, Кайырма, Сары-Булак, Сосновка, Эркин-Сай, Москва районунун Ак-Торпок, Чоң-Арык, Панфилов районунун Букара, Кайыңды, Кум-Арык, Орто-Кайрыма, Ойронду, Чалдыбар, Чорголу, Эфронс, Сокулук районунун Асылбаш, Жыламыш, Чүй районунун Ак-Бешим, Сайлик, Кара-Ой, Чым-Коргон айылдарында турушат. <i>Кытай Эл Республикасында турушат.</i>
3.	Кушчу (Кутчу)	<i>Жалал-Абад облусу:</i> Аксы районунун Кутчу, Ноокен районун Ноокен, Сакалды, Сузак районунун Күнгөй-Кутчу, Сай-Кутчу, Төш-Кутчу, Токтогул районунун Кара-Суу, Бала-Чычкан, Торкен, Чоң-Арык, Чаткал районунун Каныш-Кыя айылдарында турушат. <i>Нарын облусу:</i> Тогуз-Торо районунун Кайыңды, Көк-Ийрим, Ак-Талаа районунун Туткуй, Дөрбөлжүн, Ак-Кыз; Нарын районунун Ак-Булак, Ала-Кулун, Бас-Кыя, Кара-Ой, Келме, Миң-Булак, Учкун, Чоң-Арык, Шоро; Кочкор районунун Кара-Саз, Кош-Дөбө; Ат-Башы районунун Кошой-Коргон, Ак-Муз; Жумгал районунун Баш-Кууганды айылдарында турушат. <i>Ош облусу:</i> Кара-Суу районунда Кутчу айылында турушат. <i>Талас облусу:</i> Талас районунун Арал, Ак-Коргон, Ак-Сай, Саз-Булак, Каракол, Кара-Ой, Кара-Суу, Кенеш, Көпүрө-Базар, Өзгөрүш, Өрнөк, Талды-Булак, Үч-Эмчек, Чат-Базар, Чоң-Токой айылдарында турушат. <i>Чүй облусу:</i> Ысык-Ата районунун Карагай-Булак, Четинди, Чүй районунун Социализм жолу, Талды-Булак, Кайырма, Он-Бир-Жылга, Шамшы Панфилов районунун Кучкач, Орто-Арык, Кум-Арык, Аламедин районунун Бербулак, Кемин районунун Өзгөрүш, Кызыл-Суу, Алмалуу, Боорду, Москва районунун Саке, Үкү, Кызыл-Туу, Төрт-Күл, Токсон-Үй айылдарында турушат. <i>Ысык-Көл облусу:</i> Ысык-Көл районунун Боз-Тери, Түп районунун Сары-Тологой, Тоң районунун Кош-Арык, Ак-Суу районунун Шапак айылдарында; <i>Өзбекстан:</i> Анжиян облусунун Коргон-Төбө районунда турушат. <i>Кытай Эл Республикасы:</i> Кашгар округуна караштуу Жай-Дөбө, Бычан, Ангыз, Инген, Шейит, Жейрен-Булак аттуу жерлерде турушат.
4.	Кытай	<i>Жалал-Абад облусу:</i> Аксы районунун Кара-Суу, Кез-Арт, Өлөн-Булак, Токтогул районунун Жаңы-Жол, Сары-Камыш, Терек-Суу, Кара-Суу айылдарында турушат. <i>Нарын облусу:</i> Нарын районунун Учкун айылында турушат. <i>Талас облусу:</i> Кара-Буура районунун Кара-Буура, Кайнар, Аманбаев, Кара-Сай, Көк-Сай, Маймак, Жийде, Чимкент, Бакайыр, Буденный айылдарында турушат. <i>Ысык-Көл облусу:</i> Жети-Өгүз районунун Кытай айылында турушат.

2-таблицанын уландысы

5.	Мундуз	<i>Жалал-Абад облусу:</i> Аксы районунун Ак-Суу, Жолборсту, Кызыл-Туу, Мундуз, Кой-Таш, Коргон-Төбө айылдарында; Базар-Коргон районунун Акман, Базар-Коргон, Беш-Бадам, Карача, Кыз-Көл, Кыргоо, Кыргыз-Гава, Бешик-Жол, Совет, Чон-Курулуш айылдарында; Ноокен районунун Сакалды, Чек, Шайдан, Сузак районунун Мундуз, Арал айылдарында турушат. <i>Нарын облусу:</i> Жумгал районунун Жаңы-Арык, Нарын районунун Миң-Булак, Эчки-Башы, Тогуз-Торо районунун Казарман, Көк-Ийрим, Ак-Талаа районунун Дүрбөлжүн, Келме, Үгүт айылдарында турушат. <i>Талас облусу:</i> Кара-Буура районунун Бакыян, Кайыңды айылдарында турушат. <i>Чүй облусу:</i> Кемин районунун Төрт-Күл, Калмак-Ашуу, Кара-Булак, Чүй районунун Сайлык, Кегети айылдарында турушат. <i>Ысык-Көл облусу:</i> Жети-Өгүз районунун Мундуз айылында; Түп районунун Сыр-Дөбө, Кош-Дөбө айылдарында турушат.
6.	Саруу	<i>Баткен облусу:</i> Баткен районунун Кара-Бак айылында турушат. <i>Ош облусу:</i> Алай районунун Жошолу, Араван районунун Чек, Кара-Суу районунун Жылкелди, Ноокат районунун Жар-Коргон, Өзгөн районунун Мырзаке айылдарында турушат. <i>Жалал-Абад облусу:</i> Аксы районунун Ак-Сай, Ак-Суу, Аркыт, Афлатун, Дерес-Сай, Жаңы-Жол, Жерге-Тал, Жолборсту, Жылгын, Ит-Агар, Кара-Жыгач, Кара-Суу, Кечүү, Кичи-Ак-Жол, Кой-Таш, Коргон-Төбө, Кум, Кызыл-Бейит, Кызыл-Көл, Кызыл-Туу, Мукур, Разан-Сай, Райкомол, Сыны, Тегене, Тор-Камыш, Үч-Коргон айылдарында, Кара-Көл шаары, Кербен шаары, Таш-Көмүр шаары, Шамалдуу-Сай жана Кызыл-Жар-12 кичи шаарчалары; Ала-Бука районунун Жапа-Салды, Кашкалак, Келте айылдарында; Ноокен районунун Бүргөндү, Коммунизм, Ношкен, Сакалды, Тендик, Ынтымак айылдарында; Токтогул районунун Ак-Тектир, Ничке-Сай, Жаңы-Жол, Сары-Камыш, Чон-Арык айылдарында; Чаткал районунун Ак-Таш, Башкы-Терек, Жаңы-Базар, Каныш-Кыя, Коргон-Сай, Курулуш, Орто-Терек, Терс айылдарында турушат. <i>Талас облусу:</i> Бакай-Ата районунун Миң-Булак, Ключевка, Орловка, Өзгөрүш, Маданият, Бейшеке, Кызыл-Октябрь, Кара-Буура районунун Кара-Буура, Манас районунун Талас, Манас, Кызыл-Жылдыз, Арал, Май, Талас районунун Иогансдорф, Арашан, Козучак, А.Оогонбаев, Бүлкүлдөк, Ак-Сай, Калба айылдарында турушат. <i>Чүй облусу:</i> Чүй районунун Он-Бир-Жылга, Ысык-Ата районунун Алмалуу, Дыйырбек, Панфилов районунун Кум-Арык айылдарында турушат. <i>Ысык-Көл облусу:</i> Жети-Өгүз районунун Саруу, Кызыл-Суу айылдарында, Кажы-Сай шаарчасында турушат. <i>Нарын облусу:</i> Ат-Башы районунда, Нарын районунун Куланак айылында турушат.
7.	Төбөй	<i>Нарын облусу:</i> Ат-Башы районунда, Кочкор районунун Кош-Алыш, Тош-Булак, Ак-Талаа районунун Ылайлуу-Суу, Нарын районунун Боз-Кыя, Жалгыз-Терек, Учкун, Эмгек-Талаа, айылдарында турушат. <i>Талас облусу:</i> Талас районунун Саз-Булак, Чычкан, Топчу-Баш айылдарында турушат. <i>Чүй облусу:</i> Кемин районунун Бейшеке, Кашкелең, Чым-Коргон, Сокулук районунун Белогорка, Жыламыш, Ысык-Ата районунун Сары-Таш, Жайыл районунун Күрпүлдөк, Чолок-Арык айылдарында турушат.
8.	Чон багыш	<i>Жалал-Абад облусу:</i> Базар-Коргон районунун Сайдаликум, Ноокен районунун Чон багыш айылдарында турушат. <i>Ысык-Көл облусу:</i> Ак-Суу районунун Бөрү-Баш, Челпек, Жол-Колот айылдарында жана Каракол шаарында турушат. <i>Кытай Эл Республикасы:</i> Кызыл-Суу Кыргыз автоном облусунда турушат.

САРУУ

*«Кара кыргыз элинин негизинде
динлиндерден келип чыккан
сары деген уруу жатат».*

Н.А.Аристов

Кыргыздын саруу (сары, сарык) уруусу эң байыркы уруулардан болуп саналат.

Сары уруусу жөнүндө официалдуу эскерүү түрдө биздин заманга чейинки 209–201-ж.ж. байыркы кытай булактарына таандык. Анда хуннулар түндүктө 丁零 Динлин, Цайли (Сары) жана башка ээликтерди караткандыгы айтылат. Бул жөнүндө Н.А.Аристов өзүнүн эмгегинде мындай деп жазат: «Матуаньлиньонун айтуусу боюнча, Динлин өлкөсү алгач кытай тарыхында б.з.ч. III кылымда Вэй династиясынын убагында эскерилет. Ал Кангүйдүн түндүгүндө жайгашкан. Мындай ат менен эки өлкө белгилүү болгон: бири усунь өлкөсүнүн батышында, экинчиси хундардын түндүгүндө жайгашкан. Мындан башка хундардын түндүгүндө 斛𪛗 Koutche, 隔昆國 Kikkhun жана 新黎國 Sinri¹ өлкөлөрү болгон; куче же кюэше бул менимче куци же куцу, учурда кара-кыргыздардын уруусу; Ге-гунь бул, албетте, Энесай кыргыздарынын өлкөсү, ал эми синри же негизги нускасында берилгендей синли бул сары же сару, бул дагы кыргыздын уруусу, б.з.ч. III к. хундар динлиндер менен бир

¹ Бичурин Н.Я. боюнча, бул Кюеше, Гэгунь жана Цайли

убакта өздөрүнө чектеш, түрктөшкөн динлин уруулары – *кыргыз, кушчу жана сарыларды* өзүнө каратышкан»¹.

Байыркы Египет булактарында «сарды» же «шерды» деген уруу эскерилет. Анда бул уруулар «турша», «сакаруша», «акай-ваше» жана башка деңиз жээгиндеги элдер менен бирдикте б.з.ч. XIII–XII кылымдарда Египетке кол салгандыгы тууралуу айтылат. Бул окуялар Египет фараондорунун XIX династиясына тийиштүү, Мернепт Инин Карнак жана Атрибистеги таш мамыларында (б.з.ч. 1227-ж.), ошондой эле XX династиянын фараону Рамсес IIIнүн, Мединет-Хабудагы Аммон храмындагы таш мамысында (б.з.ч. 1196-ж.) толук чагылдырылган².

Б.з.ч. VI кылымдын аягына, V кылымдын башына таандык болгон байыркы персиялык шынаа түрүндөгү жазууларда, тактап айтканда, Сары элинин аталыштары Дарий Iдин Чоң Бехистун жазуусунда – *Zranka*, Дарий Iдин Перепольдук «Е» жазуусунда – *Zranka*, Дарий Iдин Накш-Рустам жазуусунда – *Zraka* жана Ксеркс Iдин жазуусунда – *Zranka*³ деп берилсе, Геродотто *Сараггай*⁴, Страбондо *Д(С)ранги*⁵, Птолемейде *Саргат*⁶, Авестада *Сайрима*⁷ деп берилет.

Алардын жашаган жерлери Ахеминиддердин держава-сында (б.з.ч. 561–331-жж.) Зрака (Геродотто *Сарангиана*), Александр жана анын диадох, эпигондорунун убагында (б.з.ч.

¹ *Deguignes. Histoire generale des Huns etc.-Paris,1756.-T.I.-Partie 2.-P. LXXVI, LXXVII,LXII; Shlegel. La stele funeraire du Teghin-Giogh,1892.-P.42-44; Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.-Ч.I.-Отд.1.-СПб,1851.-С.17; Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности//ЖС.-СПб.1896.-Вып. III-IV.-С.227-456; Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности/Труды по истории и этническому составу тюркских племен.-Б.,2003.-С.143*

² *Мюлштейн Ганс. Историческое значение вопроса об этрусках//ВДИ.-М., 1938,№4(5).-С.50-51*

³ *Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии.-Ашхабад, 1983.-С.6-7*

⁴ *Геродот. История в девяти книгах.-Л.,1972.-III 93,117;VII 67*

⁵ *См.: Страбон. География в 17 книгах.-М.,1964*

⁶ *Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.*

⁷ *Авеста, Яшт XIII, 143*

331–246-жж.) Д(С)рангиана, Борбордук Азиядагы Эллин мамлекеттеринин учурунда (б.з.ч. 246–226-жж.) Зарангиана (Сарангиана) деп айтылат¹.

Байыркы арий мифтеринде Падыша үч баласына өзүнүн ээликтерин бөлүп берет. Анын Сар (Салмдын) деген баласына тийген өлкө, анын аты менен «Саран» деп аталып, тарыхка «Серика», «Серендия» деген аттар менен түшкөн. Ал Турандын чыгышында, Алтай кырка тоосунан Сары деңизге чейинки аймакты камтыйт. Батыш булактарында бул жөнүндө төмөндөгүдөй маалыматтар кездешет. Иордан (VI к.) «Готтордун келип чыгышы жана иштери» деген эмгегинде: «Скифия козу карынга окшош. Башталышында кууш, тар, кийин тегерек, кеңейип алыскы Хунндарга, Албанга жана Сереске чейин жетет»².

Серес деп, Кытайга жакын жашаган көчмөн «варвар» урууларын санашкан. Серес Страбондо катталган³, Аполлодор: «бактриалыктар өз империясын (ээликтерин) серес жана фрундардын жерлерине чейин кеңейтишти» – деп жазат. Дионисий Периегет серес (Σηρες) жана фрун (Φρουνοί) элдери коңшу жашашат дейт. «Страбон жана Дионисийде кездешкен «фрун» аталышты, көпчүлүк карама-каршылыктарга карабай, азиялык хунндар менен байланыштырсак болот»⁴ – деп жазат Е.А.Томсон.

Иордан мындай дейт: «Алыска созулган жана кеңири жайылган Скифия, чыгышта алгач Каспий деңизинин боюнда жашашкан серес эли менен чектешет»⁵. Иордан хундарды, албандарды жана серести, бардыгын скиф деп атайт.

Птолемей азыркы Кытайдын территориясына синдер жана серлер деген эки элди жайгаштырат. Синдер серлерден түштүктө жайгашкан, алардын борбор шаары – Тина, Каттигар портунан ичкери жайгашкан⁶.

¹ Хлопин И.Н. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.43

² The Gothic History of Jordanes in English Version, with Introduction and Commentary by Charles Mierow.-New York,1960.-V

³ Страбон. География в 17 книгах.-М.,1964, XI,11,1

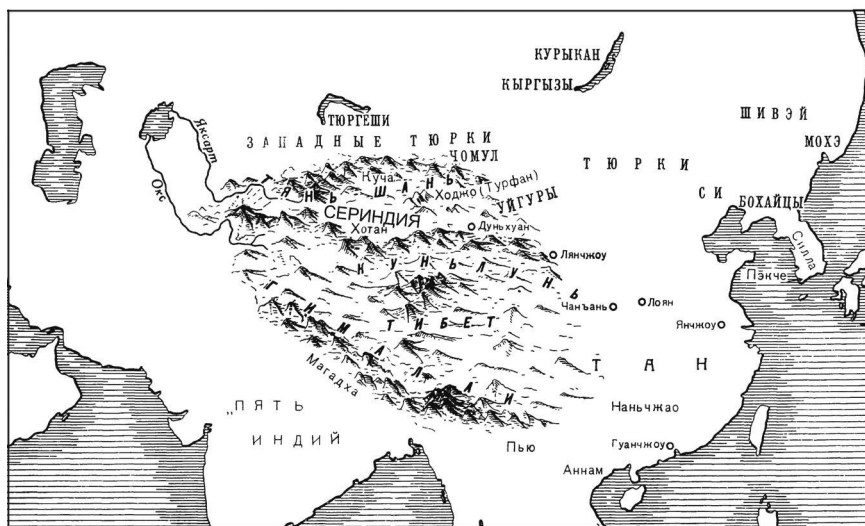
⁴ Thompson E.A. The Huns.-Blackwell Publishers, Oxford-Cambridge,1996.-P.25

⁵ The Gothic History of Jordanes in English Version.-New York,1960.-V

⁶ Томсон Дж. История древней географии.-М.,1953.-С.437-439

Бул жерде синдер Цинь империясынын эли – чыныгы кытайлар, алар Парфия менен Рим империясына жибек жиберешкен серлерден башка. Б.з.ч. 200-жылы греко-бактр падышасы Эвтидем өз ээликтерин чыгышта фаун (цян) жана серлердин ээликтерине чейин кеңейтти деген маалыматтар серлер синдерден мурда кездешет¹. Кийин Улуу Жибек жолундагы соода өнүгүп, Тарима бассейнинде жибекти жеткизишкендерге «серлер» деген ат берилген, бул аталыштын кытайларга эч кандай тиешеси жок².

Серлер жашаган өлкө «Серика» же «Сериндия» деп аталып, ал Е.А.Томсон боюнча, «бауттардан», башкача айтканда, тибеттик-боттордун түндүгүндө, Кашгардан түндүк Кытайга чейин созулган³. Бул территорияны ди уруусу ээлеген, буларды биз серлер менен окшоштурсак болот.

2-карта. Сериндия же Серика өлкөсү

¹ Чебоксаров Н.А. К вопросу о происхождении китайцев//СЭ, 1947.-№ 1.-С.253

² Там же; Soothill W.E. China and West.-London, 1925

³ Там же, с.431

Г.Коте «падыша скифтердин» же сактардын алгачкы эндоэтноними *sarraka* болгон деп санайт. Бул аталыш гректерде *Seraka* же *Siraka* деп пайда болот, аны Геродот «падыша скифтер» деп которот. Г.Коте *sərrəka* сөзүн Тянь-Шандын түштүгүндөгү – Сери́ка, *Serica* (Птолемей, Плиний) өлкөсүнүн аталышы менен салыштырат¹, алардын жашоочулары – Σῆρες, *Serae* (серес, сер) – кытайлыктар эмес. Ошондой эле ал Армения менен Гирканиядагы² – Σιρακηνή³ (Сиракене) облустары менен салыштырат.

Σιρακηνοί⁴, Σιρακοί⁵ же Σίρακες⁶, *Siraci*⁷ жана *Syraces*⁸ уруу аталыштарын Г.Коте «падыша скифтердин» аталыштары деп санайт. Муну менен Птоломейдеги Σέρακα шаары⁹, Певтингердин таблицасындагы *Seracol* (же *Seracae*)¹⁰, б.з. II кылымындагы танаис жазуусундагы Σιραχοί¹¹, Ольвиядагы Σίραχος өздүк аталышты¹² да салыштырат. Сарматтардын убагындагы Ольвиянын тегерегиндеги Sai (Σατοί) аталыш менен да этимологиялык байланыш бар¹³.

Г.Коте «падыша скифтердин» мекенин Согдиана деп эсептейт. Ал грекче *Sukutha* (байыркы перс тилинде *Suguda* = *Sogdien*), чыгыш арий тилиндеги *Saka* менен этимологиялык байланышы бар. Кийинчерээк «улуу падыша скифтердин» аты

¹ *Herrmann A. Seres*//RE,1923.-Т.IIA, col.1678 sq.

² Kretsch-Hon'jgmann K. Σιρακηνή//RE,1929.-Т.IIIA, col.282 sq.; Kretschmer K. Σίρακες//Ibid.,col.283 sq.

³ Ptol., 6,9,5; 5,12,4

⁴ Ptol., 5,8,12

⁵ Strab., XI,2,1

⁶ Strab., XI,5,8

⁷ Tacit., Ann.XII,15

⁸ Mela, I,19

⁹ Ptol., 8,12,14

¹⁰ 9,2; см. также: Tab. Peut., 9,1 — *Sorices*

¹¹ Латышев В.В. *Inscriptiones orae Septentrionalis Ponti Euxini*.-СПБ.,1890.-Т. II, № 423

¹² Там же.-Т.I,55

¹³ На тот факт, что саи могут быть обозначением царских скифов, указывал уже В.Томашек (Kritik, I, S. 721). В советской литературе эту точку зрения отстаивал М.И. Артамонов (Вопросы истории скифов в советской науке//ВДИ.М.,-1947.-С.76; Этногеография Скифии//Учен. зап. ЛГУ, сер. ист. наук,1949,№ 85, вып.13,с. 168). Такого же мнения придерживался Б.Н.Граков (Скифы, с. 40)

алардын урпактары – б.з. II кылымында Бактрияны каратып алган са(ка)рауктардын (Sakarauka) аталышында сакталып келет¹.

Яксарт дарыясынын боюнда жашаган серлердин атынан ал дарыя Силис, кийин Сыр дарыя аталат². Кытай булактары боюнча бул жерде усундар жашашкан, алардын сырткы келбетиндеги өзгөчөлүктөр Плиний айткандай серлерге мүнөздүү болушкан³.

Демек, эгерде жогоруда келтирилген маалыматтарга таянсак, анда серлер алгач Каспий деңизинин боюнда, Сыр дарыянын боюнда (ага өз атын беришкен, же андан алышкан) жана Согдианада жашашкан. Алардын алгачкы өз аты – *sərrəka* болгон. Серлер Гередоттун «падыша скифтери» жана кытай булактарындагы усундар менен окшоштурулат. Птолемейдин синдери Цинь империясынын эли – чыныгы кытайлар, алар серлерден башка, «сер» аталышы Тарима бассейнинде жибекти жеткизишкендерге берилген ат, бул аталыштын кытайларга эч кандай тиешеси жок. Алардын жашаган өлкөсү «Серика» же «Сериндия» деп аталып, тибеттик-боттордун түндүгүндө, Кашгардан түндүк Кытайга чейин созулган. Бул территорияны диуруусу ээлеген, алар серлер менен окшоштурулат. Плиний жана цейлондук элчилер серлерди узун бойлуу, сары чачтуу жана көк (жашыл) көздүү деп сүрөттөшөт.

Х.В.Хауссиг батыш (византиялык) булактарындагы серлерди кытай булактарындагы 薛延陀 се-янь-то уруусу менен окшоштурат⁴. Ф.Хирт, се-янь-то = *siät-dan-d'o* уруусунун аталышын орхон жазууларындагы сир жана тардуштар менен жакындаштырып окшоштурат. Анын бул көз карашын В.Томсен, Э.Шаванн,

¹ Ptol., VI, 14, 14; Orosius, I, 2, 43; cp.: Apollod. ap. Strab., XI, 8, 2; Pomp. Trog., Proleg. ad 42 lib.; Lucian., Macrob., 15

² Хауссиг Г.В. К вопросу о происхождении гуннов//Византийский временник.- Т.38.-М.,1977.-С.63

³ Plinius. Hist. Nat., VI, 21: ipsos vero excedere hominum magnitudinem, rutilis comis, caeruleis oculis, oris sono truci... В комментариях к летописям Ханьского периода говорится об усунях, живущих на той же территории, что и серы, имеющих лазурно-голубые глаза, красные бороды и обладающих внешностью обезьян

⁴ Танхуйяо, цз. 96.-С.1726

Г.Е.Грумм-Гржимайло, А.Н.Бернштам жана башка илимпоздор кабыл алышкан.

Кытай булагы «Танхуйяо» алардын теги жөнүндө кийинкини айтат: «Алардын өздөрүнүн айтуусу боюнча *се* (siät-сир) уруусу болуп саналат. Байыркы заманда алар *яньто* элин алыш үчүн аларды уруу катары кыйратышкан. Ушундан алардын аты *се-янь-то* деп аталып калган»¹. «Тундяньда» бул версия төмөнкүчө берилет: «Се-янь-то теленин (төөлөс) өзгөчөлөнгөн уруусу. Илгери Янь Муюн-цзюнянын убагында,² сюннулардын шаньюю Хэцытоу өзүнүн 35 000 адамдан турган уруусун алып, се-янь-того келип кошулат. Балким, булар алардын урпактары. Се уруусу менен аралаш жашашат. Ошондуктан алар се-янь-то деп аталат. Экөө тең ту-цюеге көз каранды, бирок Юй-ду-цзюнь тоосунун чыгыш тарабында жашаган уруулар Ши-би каганына, ал эми Тань-хань тоосунун батыш тарабында жашагандар Шеху ябгуга көз каранды. Алардын башында И-нань (Ынан) турат. Тан династиясынын убагында, Чжэнь-гуаньдын башкаруу жылдарынын орто чендеринде, ал кытай ордосунан кудалашуу тууралуу элчилигин жөнөтүп, Пи-цзя кэ-хань болуп жарыяланган (Билге каган). Ал Улуу Түздүктүн түндүгүндө, Цзю-лунь (Керулен)³ дарыясынын түштүгүн ээлеген. Души фан-юй цзияо Ынан-Билге-кагандын «Улуу түздүктөгү Юй-ду-цзю (Ұтүкүн) тоосунда штабын уюштургандыгын айтат. Чыгышта анын ээлиги мо-хэге (мукри) чейин, батышта ту-цюеге чейин, түштүктө Ша-цзи менен, а түндүктө Цзю-лунь (Керулен)⁴ дарыясы менен чектешкен. Ушул эле баяндамадагы се-янь-толордун теги жөнүндөгү бөлүмүндө алар «сюннулардын (гунндардын) башкача айтканда, теле уруусунун өзгөчөлөнгөн уруу бутагы»⁵ деп айтылат.

¹ Танхуйяо, цз. 96.-С.1726

² То есть 350 г. н. э. В этом году сянь-бийский (сабирский) князь Муюн-цзюнь разгромил город Янь (совр. Пекин) и объявил себя императором

³ Тундянь, цз. 199, С.16 б – 17 а.

⁴ Души фан»юй цзияо, дз. 45.-С.1907; ср. Цзычжи тунцзянь, яз. 195.-С.6140

⁵ Там же.

Се-янь-то тобун гунндук биримдиктен башталган, теленин этносаясий жалпылыгына кошушат. Кыясы, мындан муруну-раак бул биримдиктин түркчө аталышы сир/шары болгон¹.

Б.з.ч. III–II кылымдардын аралыгында хунндук шаньюй Модэ *синь-ли* уруусун багындырат, алардын аталышын байыркы түрк рунь жазмаларындагы жана антикалык доордун авторлорунун чыгармаларындагы көк көздүү көчмөн серлер менен дал келет (Плиний). Ушул мезгилден баштап кытай тарыхый салты аларды хунндук, кийин төөлөстүк текке таандык деп жазат. Ушул эле жагдай, кыясы, б.з.ч. IV кылымда хунндук шаньюй Хэцытоуга баш ийген янь-толорго да тийиштүү болушу мүмкүн. Аягында түрк каганатынын доорунда аталган эки уруу ту-цюэ (түрктөргө) көз каранды болгон².

Ю.А.Зуев сир, сер, се (сир) жана синь-ли урууларын бир эле уруу деп жазат³. Буга далил катары, се-янь-толорду 650-жылы Чэбпикаган кыйраткандан кийин алардын мурдагы жашаган Үтүкүн тоосундагы аймак Синь-ли (Сирдик) тутуктугу деп аталгандыгын белгилейт⁴. Бул жогоруда келтирилген этнонимдин формаларын түз байланышта кароодо маанилүү жагдай. Чет жерликтерге болгон кытайлыктардын салтка айланган мамилеси боюнча көз карандысыздыгын жоготкон уруунун административдик райондорун кытай летопистерине биринчи түшүрүлгөн иероглифтик формада, аталышта аташкан.

¹ Добродомов И.Г. О половецких этнонимах в древнерусской литературе// ТС,1975.-М.,1978.-С.102-129; Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи Евразии.-СПб.,1994.-С.42-45

² Зуев Ю.А. Тамги лошадей из вассальных княжеств.-С.107

³ Ю.А.Зуев «Вассалдык ээликтердеги аттардын эн тамгалары» (119-б) деген эмгегинде: «Шэ-ли = sia-lji (ri); варианттары: шэ-ли = sia-lji(ri), се-ли = zja-lji(ri) ж.б. Бул аталыштардын түрк тилиндеги эквиваленти, «шары», «сары». «Цзынчжи тун-цзян» шэ-ли (сары) уругун беш түрк уруусунун катарында эскерет. Алар сыпи-сыбир, а-ши-на, чо, бо-ден, ар биринин округу түзүлүп, Юньжундук тутуквага бириккен; Кидандар шэ-лиге – сарыга төмөнкүдөй мүнөздөмө беришет: «Кидандык хандыкта бай жана белгилүү адамдар башын жолук менен ороону кааласа казынага он уй жана жүздөн жылкы, төө төлөшкөн. Кидандар мындай адамдарды «шэ-ли» дешкен». Танхуйяодо «шары» уруусу тууралуу акыркы эскерүү 765-жылы андагы Шэ-ли Чжоу округунун түзүлгөнүнө байланыштуу» («Танхуйяо», цз.73,с.1315)

⁴ Ушул жерде

VI–VII кылымдарда сирлер Түрк каганатынын курамына киришкен, бирок 619-ж. көтөрүлүп, Түндүк Монголияда Эльтер династиясынын башчылыгы астында Сир каганатын түзүшкөн. 646-ж. уйгурлар кол салып, мамлекетин кыйратышкан. Кийинчерээк сирлер түрктөрдүн көтөрүлүшүн колдоп, Экинчи Түрк каганатынын курамына кошулушкан. Анын кыйрашынан кийин Иртыш бойлоруна жана Түндүк Алтайга чегинүүгө аргасыз болгон. Кыясы, калган уруулар тобу этнонимди алмаштырса керек. 735-ж. сирлер термини эскерилбей калган¹.

Н.В.Евкеев «Саруу/сары (шарнууд, шарайд) түрк-монгол этнониминин келип чыгышы байыркы болуп саналып, анын семантикасы «сары». Лингвисттердин берген баасы боюнча, түстүк символика этностордун дүйнөнүн тараптарына карата жайгашуусун аныктаган. Көпчүлүк түрк элдери үчүн кара – түндүк, ак – түштүк, көк – чыгыш жана сары – батыш тарапты билдирген. Бирок түстүк символика дүйнөнүн тараптарына башкача ылайык келиши мүмкүн, ал конкреттүү элдин маданий-салтынан жана географиялык жайгашуусунан көз каранды болгон.

Абакан жана Енисей дарыя аралыктарында жашаган, семантикалык жактан жакын *большар* (*булсар*) этноними – уруу аталышы, алгач байыркы түрк (енисей) жазууларында эскерилет. Кыргыздардын башчысы Барс-бег жана Эрен Улуг кайраттуу, каарман булсар элине таандык болушкан. Албетте, бул уруунун аталышында шар/сар «сары» деген түстүк символика жатат. Сару, сары (шар) этноними көпчүлүк түрк-монгол уруу жана уруктарынын аталыштарында эң жайылган жана негизги бөлүгү болуп саналат» деп белгилейт².

Булсар этноними bul+sar деген эки сөздөн туруп, иран. bul (bala), өзбек. balant – чоң, улуу, бийик, sar – баш, башкы деген маанилерди берип, чоң, улуу, башкы же мамлекетте башкы орунду ээлеген уруу деп которулат³. Булсар уруусу жөнүндө ай-

¹ Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.41-49

² Евкеев Н.В. Народы Алтае-Саян и кыргызы//Кыргызы.-Т.ХІ.-Б.,2011.-С.198

³ Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика.-Алма-Ата,1990.-С.63

тылган маалыматтарга далил катары, азыркы убакта кыргыздын саруу уруусунун курамында «бала саруу»¹ этноними ушул күнгө чейин сакталып келет. Көпчүлүк илимпоздор булсар жана бала саруу этнонимдерин окшоштуруп, бир этноним деп карашат.

840-жылы Енисей кыргыздары (сарылар) Уйгур империясын талкалап, Энесай дарыясынын жогорку агымынан Ангара дарыясына чейинки аралыкта Кыргыз кандыгын түзүшөт. Бул мамлекеттин башында «жети сары» жана «алты сары» деген аталыштагы уруулар турган. 840-жылдагы окуялар жөнүндө кыргыз тарыхчысы, профессор С.Аттокуров «Саруу уруусу байыркы кыргыз элинин бир бөлүгү... Алардын өкүлдөрү уйгурларды куугунтуктап отуруп, Батыш Теңир-Тоого келип жеткенсыйт»² — деп жазат.

XII кылымдагы араб илимпозу, селжук султаны Маликшахтын дарыгери Шараф аз-Заман Тахир ал-Марвази «Таба'и ал-хайаван» («Айбандардын табияты» 1120-ж.) деген эмгегинин «Түрктөр жөнүндөгү» бөлүмүндө мындай деп жазат: «Алардын ичинде (түрктөрдүн) кун аталган уруу топтору бар, алар Кыта ханынан коркуп, Кытай жеринен келишти. Алар христиан-несториан болушкан. Өздөрүнүн жерлерин алар жайыттардын тардыгынан таштап кетишти. Алардын бири хорезмшах Икинджи ибн Кочкар эле. Кундардын артынан *каи* деп аталган эл ээрчиди (же куугунтуктады). Алар булардан (кундардан) көп жана күчтүү болчу. Алар буларды жайытта-

Барс-бек
(675–711-жж.)

Эрен Улук

¹ *Абрамзон С.М.* Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии//ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960.-С.109; ушул автор. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.-Б.,1999.-740-б

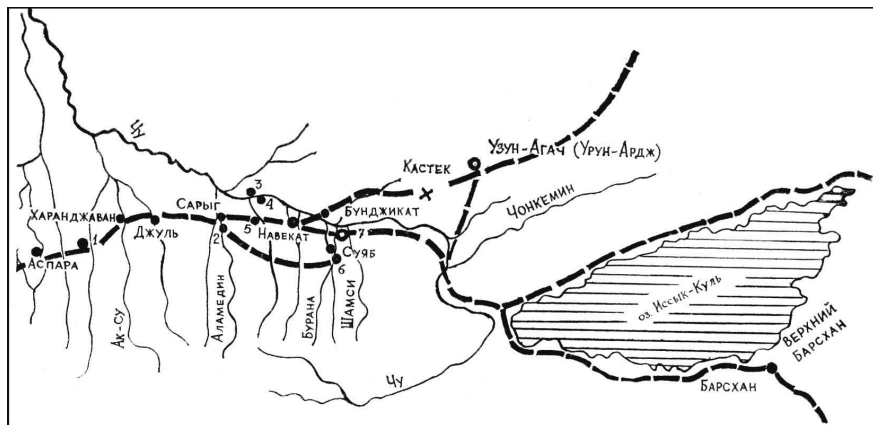
² *Аттокуров С.* Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-142-б

рынан кууп чыгышты. Кундар шарылардын (сарылар) жерине көчүп барышты, а шарылар түркмөндөрдүн жерине көчүштү. Түркмөндөр огуздардын чыгыш жерине көчүштү, огуздар Армян (Кара) деңизинин жанындагы печенектердин жерине көчүп барышты»¹.

Ушундай эле параллел маалыматты Мухаммеда Ауфи «Джавами ал-хикайат ва лавами ар-ривайат» (XIII к.) деген эмгегинде берет².

Марвази жана Ауфи кундардын жана кайлердин кысымы астында түркмөндөр өлкөсүнө кирген сарылардын жашаган жерин көрсөтүшкөн эмес.

В.В.Бартольд сарыларды IX–X кылымдардагы Чүй өрөөнүндөгү Сарыг (шаары) аймагына жайгаштырат. Бул шаардын урандылары Бишкек–Токмок трассасынын 35–38 км., азыркы Красная Речка айылы жайгашкан жер. Археологдордун изилдөөлөрүндө бул шаар VII кылымда пайда болуп, XII кылымда талкалангандай. Бул шаарды Энесай кыргыздары (сарылар) курган деген гипотезалар бар. Ошол себептен шаар Сарыг деп аталган.

3-карта. Чүй өрөөнүндөгү Сарыг шаарынын жайгашуусу³

¹ Шараф ал-Заман Тахир Марвази. Глава о тюрках//Труды сектора востоковедения АН КазССР.-Т.I.-А-Ата, 1959.-С.213

² Бартольд В.В. Сочинения.-Т.II.-Ч.1.-С.806

³ Горячева В. Д. Город Золотого верблюда.-Фрунзе,1988.-С.107

Х кылымдагы араб илимпозу Кудамы ибн-Джафар Сарыг шаары жөнүндө жазып калтырган. Түркмөн-совет тарыхчысы С.Г.Агаджанов: «Кудамы ибн-Джафар мындай деп баяндайт, Сарык шаары түргөштөрдүн борборунан алыс эмес жайгашкан, ал эми түргөштөр «кара» жана «сары» деп бөлүнүшүн биз башка булактардан билебиз. Кудамы ибн-Джафардын бул маалыматтары азыркы кыргыздардын «сары» же «сару» этнонимдери менен байланышы бар деп санайбыз. Балким, Х кылымда «сары» – «сарыг» аталыштагы түрк тилдүү уруулар азыркы Кыргызстандын территориясына келип, түргөштөрдүн курамына кирип, кийин алар кыргыз урууларынын курамына кошулушу мүмкүн» – деп жазат¹.

С.Г.Агаджанов андан нары мындай деп жазат: «Шараф аз-Заман Тахир ал-Марвазинин (XII к.) Борбордук Азиядагы уруулардын миграциясы жөнүндөгү маалыматтары баарына белгилүү. Бирок тилекке каршы, Марвазинин бул тексттери азыркы күнгө чейин кыргыздардын жана аларга коңшулаш элдердин этногенезин изилдөөдө булак катары колдонулбай, көңүл бурулбай келет. Кыргыздардын этногенезин изилдөөдө бул булак чоң кызыгууну туудурат»². Ошол 1959-жылы С.Г.Агаджановдун айткандары ушул күнгө чейин кыргыз тарыхчыларынын көңүлүн бура элек.

Марвазидеги окуялар армян тарыхчысы Матфей Эдесскийдин 1050–1051-жж. огуздарды жана печенегдерди «сары чачтуулар» (хардеш) талкалады, а алар буга чейин «отц» эли тарабынан талкаланганы жөнүндө хроникасында берилет³. «Сары чачтар» тарабынан куугунтукталган огуздар менен печенегдер Византияга чейин оошкон. «Матфей Эдесскийдеги «хардеш» Марвази менен Ауфинин баяндамаларында эскерилген «сары» этноними болсо керек»⁴ – деп жазат немец илимпозу И.Маркварт.

¹ Выступление С.Г.Агаджанова//ТКАЭЭ.-Т.III.-Фрунзе,1959.-С.160

² Ушул жерде

³ Chronique de Matthien d'Edesse, trad. Par. M. E. Dulaurier.-Paris,1858.-P.89

⁴ Marquart I. Über das Volkstum der Komanen.-Berlin,1914

«Сары» этноними түрк элдеринин арасында кеңири таралган: тубаларда – сарыг(к), сарыглар; казактарда – сары-кыпчак, сары-аргын, сегиз-сары, сары усун; түркмөндөрдө – сары жана эр сарылар; кара калпактарда – бес-сары ар-сары, сары; кыргыздарда – саруу, сары; хакастарда – сарыг; уйгурларда – сарыг-уйгур ж.б.

С.Аттокуров: «XV кылымдан тартып кыргыздардын Орто Азияда жана чыгыш Түркстанда жайылуу процесси башталып, аймакта саясий-согуштук күчкө айлана башташат. Ошондо алардын көк желеги, кашка таман тамгасы – , «Көкө», «Каратал» урааны пайда болгон. Бул фактынын өзү кыргыз наамасына анын бир татаал маселесин чечүүгө, кур дегенде туура багыт алууга жардам берет. Биринчиден, кашка таман тамга Саруу уруусунун адепки тамгасы (кийин анын ар бир уругу өзүнчө тамгага өтүп кеткен), экинчиден, Каратал баатыр оозеки тарых боюнча дал саруулардын өкүлү. Кийин саруулар кыргыз союзунун жетекчиси болбой калгандан кийин ал белгилер башка белгилер менен алмашкан»¹ – деп жазат.

Н.А.Аристов: «Кара-кыргыздардын түпкүлүктүү урууларын карап чыкканда, алардын ичинен эң жайылган, демек, башкы, негизги уруу саруу, башка формаларда сарикей, сарык, сары, негизинде – «сары» деген түрк сөзү жатат, ал түрк менен динлиндердин кошулмасынан чыккан, динлиндерден чачтарынын сарылыгын мураска алган аралашмаларга колдонулушу мүмкүн; кыргыздардын эң байыркы уруусу ушундай ат менен аталган, себеби Енисей кыргыздарынын эки башкы уруулары – жети-сары жана алты-сары деген аталыштарды алып жүрүшкөн» – деп жазган².

¹ *Аттокуров С.* Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-49-б

² *Аристов Н.А.* Труды по истории и этническому составу тюркских племен.-Б.,2003-С.65

Саруу этнониминин этимологиясы

«Сары» деген сөз байыркы сөздөрдүн бири болгондуктан анын мааниси абдан көп. Тохар тилинде *A. tsar* жана *B. sar* «кол» дегенди билдирет¹. Кылыч кармаган, чабуул кылган кол – оң, ал эми коргоочу калкан кармаган, коргонуучу кол – сол. Ушул эле тилде *A. sar* жана *B. ser* «эже» дегенди туюнтат². Так ушундай эле маанини еврей сөзү «сара» да берет.

Хетт тилинде *haššu* – «хан» дегенди билдирсе, анда *haššu-sara* – «ханыша» дегенди түшүндүрөт.

Аккад тилинде «*sarru*», «*serri*» – «хан» деген маанини берсе³, армян жана грузин тилдеринде «*sar*» – тоо жана бийикти туюнтат.

Баск тилинде «*seti*» – «түн, кеч» болсо, «*seru*» – асман маанисин берет.

Удмурт. *zarež*, манси. *сарis*, ханты. *sares*, *sarəs*, *tärəs*, авест. *zrauyō* – «деңиз» деген маанини берет.

Монг. *širga*, *šira*, венг. *sár*, *sárog*, *sárga*, япон. *široi* – «сары», чув. шура «ак, агыш» жана сара «сары», «*šęg*» – «жер» деген түшүнүктө колдонулат.

Санскрит тилинде *sar* 1) агуу, куюлуу; 2) кетүү, чуркоо дегенди туюнтат⁴, ошондой эле सार I *sāra* 1. куугунтуктоо, коркутуу, чочутуу; 2. а) чуркоо, б) басуу, в) жол. सार II *sāra* 1. а) күчтүү, б) бышык, в) каардуу, г) эң мыкты, д) баалуу, ж) түз; 2. а) дан, б) маңызы, в) күч, кубат, г) баалуу, д) байлык, ж) негиз, з) сок, нектар, и) суу маанилерди өзүнө камтыйт⁵.

«Сир», «шир» фарси тилинде «арстан» дегенди билдирсе, «сар» деген «баш, башкы» дегенди түшүндүргөн.

¹ Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы.-Кн. II.-Тбилиси,1984.-С.785

² Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.764

³ Вильгельм Г. Древний народ хурриты.-М.,1992.-С.95

⁴ Санскритско-русский словарь.-М.,1987.-С.710

⁵ Там же.-С.727

Тува тилинде «езір» жана тофалар тилинде «esir» – «бүркүт» деген маанини билдирет. Кыргыз тилинде «сар» деген коршун¹ жырткыч канаттуу. Ал эми якут тилинде «эсир» «илегилекке окшогон куш» деген маанини берет.

Байыркы монгол тилинде «eseri, esiri, ucer» – «хан тактысы» дегенди туюнткан. Азыркы монгол тилинде «сар» – «ай», ал эми «шар» – «бука» дегенди билдирет.

Орто кылымдагы кидандардын «сары» деген сөзү ак сөөк элитаны түшүндүргөн.

Кыргыз тилинде сер, сир – көп; сер – 1. коюу, тез-тез, нык; 2. калың 3. терең деген маанилерди берет. Ал эми «сара» – таза, терилген, эң жакшы, мыкты, «сардал» – сымбаттуу деген маанилерде колдонулат.²

Мындан сырткары «сары» чыгышта императордук (падышалык) түс катары колдонулган, бекеринен сары уруктары түзгөн Тоба-Вэй империясынын туусунун түсү сары болбогондур.

Кийинчерээк Батый хан түзгөн мамлекет – Алтын (Сары) Ордонун аталышынын да саруулар менен байланышы бар. В.В.Бартольддун бул жөнүндө айткан ойлору өзгөчө кызыгууну туудурат, ал өз эмгегинде мындай деп жазат: «...половцылардын (сарылардын) аты монгол мамлекети Алтын (Сары) Ордонун атына ооштурулган»³. Анткени сарылыр Джучи улусунун бир топ бөлүгүн түзгөн.

«Сар» деген сөздүн жогоруда айтылган маанисине байланыштуу, төмөндөгүдөй аскерий титулдар пайда болгон, мисалы: XVIII кылымдагы ногой ордосундагы башкаруучу титул *сераскер*. Түркмөн, Хива, Бухара, Кокон жана Алтышаар хандыктарындагы *сардар* (*сердар*, *сирдар*), *саркер*, *сарбас* же *сарбаз* аскерий титулдары. Европа жана орус армиясында *гусар* (куусар) – атчан аскер.

¹ Киргизско-русский словарь.-М.,1985.-С.137. Мындан нары КРС

² КРС.-С.136

³ Бартольд В.В. Кипчаки.-Сочинения.-Т.V.-М.,1968.-С.550-551

Мындан сырткары сарматтардын курамында Европага кеткен «сары» уруулары ал жакка барып, орто кылымдагы Европадагы рыцарлыктын пайда болушуна шарт түзгөн. Кийин «сар, сер же сир» деген сөздөн Европа ак сөөк-мырзаларына кайрылуу иретинде англистерде «*сер*», француздарда «*сир* жана *монсиньер*», италиялыктар менен испандарда «*сеньер*» («*сеньера*, *сеньерита*»), немистерде «*герр*» деген сөздөр келип чыккан. Ал эми байыркы Рим императорлорунун наамдары «*кесарь* (*кейсар*)», «*цезарь*», кийинчерээк алардан орус падышасы кабыл алган наам – «*царь*» деген титулдардын негизинде да «сар» сөзү жатат.

* * *

Кыргыз санжырасында саруу уруусунун келип чыгышы тууралуу көптөгөн варианттар бар:

1. «Саруунун келип чыгышы боюнча элдик уламыш мындай: Саруунун энеси – кыпчактын кызы, токол аял экен. Ал боюнда болгондо, байбиче күнүлүк кылып бир көзү ачыкты чакырып, токолдун баласы менин уулуман бийлик талашпайбы, ал уулбу, кызбы, ким болот деп сурайт. Көзү ачык аял ал уул бала экенин, ал төрөлсө атасынын бийлигин ошол аларын айтат.

Байбиче бир кемпирди жалдап, баланы өлтүрүш үчүн уу бересин деп жумшайт. Кемпир уу ичирет, токолу баланы төрөп өлөт. Бала «сапсары уу» болуп төрөлөт. Атасы баласын колуна алып: «сары бала экен, аты Саруу болсун» дейт. Ошондон ал саруу аталып кетет. Сары кийин баатыр чыгып, кол баштап, эл бийлеген адам болот».

2. Куу уулдан – Босого, Жайыл, Булгар, Чоро, Кандабас, Сары, Кулунчак, Канды, Көнөк. Булардын ичинен Сары мыкты баатыр чыгып, эл чаап, жылкы тийип, атагы жайылып, саруу чаап кетти деп жүрүп, Саруу аталып кетет¹.

3. Куу уулдан Көбөш, андан Босого, Жайыл, Кандабас, Асыгалы, Кулунчак, Карача, Сапарбай. Жайылдан Каратал, Каранай. Каранайдан – Саруу жана Кытай².

¹ Закиров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-227-б

² Эсенкул Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз.-3-китеп.-Б.,1995.-5-б

4. Тоголок Молдо Куу уулдан – Асыгалы, Кандабас, Пичене, Килет, Кулансарык, Сапарбай деп, Пиченеден Саруу уруусун чыгарат¹.

5. Куу уулдан Жайыл, Чоң багыш, Саруу, Басыз, Мундуз².

6. Куу уулдан Көбөш, андан Назар. Назардан Көнөк, андан Ылдаш. Ылдаштан – Саруу, Сары деген аттан келип чыккан дешет³.

Ал эми Саруунун таралышынын варианттары андан көп:

1-вариантта: Саруудан Жамаке, андан Көнөк. Көнөктүн 3 аялы, 6 баласы болот. Анын 1-аялынан Кырк уул, Тубай, Төңтөрт, Тогунай. 2-аялы Шыгай хандын кызынан Эр Эшим. 3-аялы Кытайдын ханынын кызынан Кошкулак, мындан Күркүрөө уругу тарайт⁴. Бирок башка санжырада Кошкулак менен Күркүрөө бир тууган деп айтылат⁵.

2-вариантта: Саруудан Көнөк, андан Төңтөрт, Тогунай, Күркүрөө, Жамаке, Тубай. Жамакеден Кырк уул⁶.

3-вариантта: Саруудан Көнөк баатыр, андан Кырк уул, Тубай, Төңтөрт, Тогунай, Күркүрөө, Кошкулак, Эшим⁷.

4-вариантта: Саруудан Көнөк баатыр, андан Кырк уул, Тубай, Төңтөрт, Тогунай, Жамаке, Эшим, Кошкулак, Күркүрөө⁸.

5-вариантта: Саруудан Кырк уул, Тубай, Эшим. Тубайдан – Кубалак, Култай, Мураталы, Тагайберди, Төңтөрүк. Саруунун бир аялынан Ногой, Шыгай, Боотерек. Ногой, Шыгай тукуму Күркүрөөнү жайлап жүрүп, Күркүрөө аталып кетет⁹.

6-вариантта: Сарыдан Кырк уул, Тубай, Эшим, Төңтөрт, Тогунай. Кырк уулдан Келдей, Мачак, Бешкаман, Бишкендер. Ту-

¹ Тоголок Молдо. Тарых, түпкү аталар//Кыргыздар.-2-китеп.-Б.,1991.-14-б

² Асанбек Жангир уулу. Ыйман санжырасы.-Таш-Көмүр,2003.-64-б

³ Кыргыз элинин ири уруулук санжырасы.-Барскон,1958.-182-б

⁴ Эсенкул Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз.-3-китеп.-Б.,1995.-37-б

⁵ Топоев Б.Абжалбек – Молдо бала.-Б.,2006.-181-б

⁶ Асанбек Жангир уулу. Ыйман санжырасы.-Таш-Көмүр,2003.-64-б

⁷ Молдошев А., Эргешов Алмазбек. Кашкагамандар уруусу.-Б.,2008.-93-б

⁸ Топоев Б.Абжалбек – Молдо бала.-Б.,2006.-186-б

⁹ Закиров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-228-229-б

байдан Куулек, Култай, Мураталы, Тагайберди, Меңди. Эшимден – Теңечим, Колпоч¹.

Жогорку варианттарды анализдеп биз төмөндөгүдөй чечимге келдик:

Куу уулдан Көбөш, андан Жайыл.

Жайылдан Каратал, Каранай.

Каранайдан Саруу.

Саруудан Жамаке, андан Көнөк. Көнөктүн 3 аялы, 7 баласы болот.

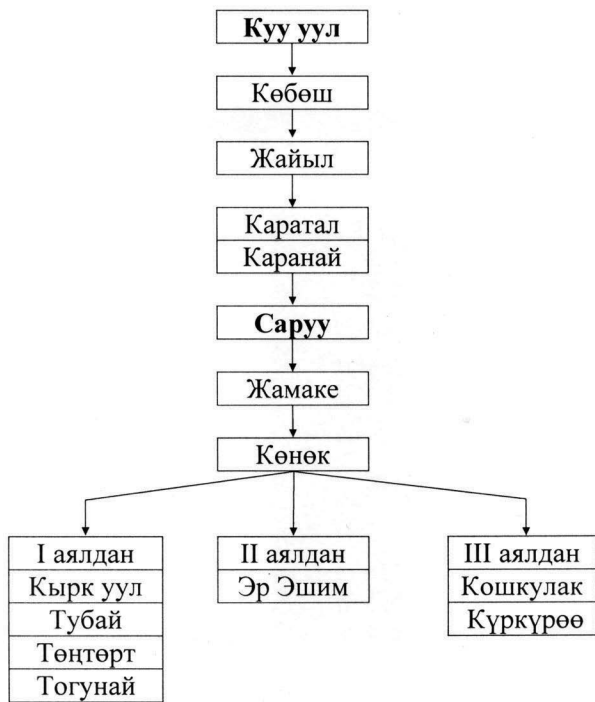
1-аялынан Кырк уул, Тубай, Төңтөрт, Тогунай.

2-аялы, Шыгай хандын кызынан Эр Эшим.

3-аялы, Кытайдын ханынын кызынан Күркүрөө.

¹ Кыргыз элинин ири уруулук санжырасы.-Барскоон,1958.-182-б

4-схема. Саруу уруусунун бөлүнүшү

ТУБАЙ

Тубай – саруу уруусунун ири уругунун бири.

Этнонимдин параллелдери кеңири кездешет: кара калпакта – тубай, маньчжурларда – тумэнь, монголдордо – тумат¹, нганастарда – тавги, өзбектерде – тубай~тумай, тува жана алтайлыктарда – тумат, сарыг-югурларда – туман, телеуттарда – ак-тумат, тоджиндерде – туга~туха, тофаларда – тофа~тыфа~топха, эвенктерде – тума, тумал, тумат, кыргыздардын төбөй уруусунун аталышы, багыш уруусунда – төбөй, азык уруусунда – добай формаларында катталган.

Мындан сырткары тубал эли – библияда, хетт жана ассириялык булактарда, дубо – байыркы кытай булактарында, орто кылымдарда тухси (туба~туха+си), токсоба (тухси+оба) уруулары, Юань-чао-би-шиде тубас эли, Баргужин-Токумда тумат уруусу эскерилет². Ошондой эле азыркы убакта тыва~тува – тувалыктардын өз аты катары белгилүү.

Тибеттин дагы бир аты «Тибод». Ал бир караганда «Тоба», «Тува», «Туба» деген аттарга окшошуп кетет. Бирок бардык жагын эске алып, жалпылап карап көргөндө скифтердин үй, жер Кудайынын аты – Табит менен да окшошуп кетет. Бул ысым менен байыркы түрк-монгол уруусу «Тумат» да байланышы бар деп айтууга болот. Көпчүлүк учурда ал «Хор-Тумат» деп айкалышып айтылып келген.

¹ Лебедева Е.П. К вопросу о родовом строе монголов //Философия и история монгольских народов.-М.,1958

² Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г.-М.; Л.,1941.-Т.1.-С.; Рашид-ад-дин. Сборник летописей.-М.-Л.,1952.-Т.1.-Кн.1,2

Тан доорунда «дубо», «тубо» аталыштары пайда болгон. Юань доорунда бул сөздөр менен «тубасы», («тубас») «туба» иероглифтери колдонулган. Кийинчерээк «туба» башкача атта (бирок ошол эле айтылышы менен) колдонулуп келген.

Соян, мады, иргит, хертек, чооду деген уруу аттары башкалардын катарында жалпы «тува» (жергиликтүү шартта – «алтай-тува») аталышына кирген.

Чыгыш тувалыктар (тоджиндер) Хубсугул көлүнүн жээгинде жашаган. Ушул эле «туха» сөзүнүн башка дагы фонетикалык варианты болгон, ал азыркы учурга чейин сакталып, учурда Монголияда колдонулуп келет. Монголдук окумуштуу Г.Сухэба-тор бул тууралуу өтө терең изилдөөлөрдү жүргүзүү менен ишенимдүү далилдеген. Бир эле этнонимге тиешелүү фонетикалык варианттар (тува, туха, тофа, туфа, тефа, цифа ж.б.) кытайлык хроникаларда кездешет жана тоба аттуу чоң уруу менен байланыштуу жагы бар. Алар түндүк Кытайда Тоба-Вей (386–534 гг.) империясын курушкан. Өз мезгилинде тобанын урпактары монгол сяньбилер менен этникалык жакын байланыштары болгон. Ошол эле учурда сяньбилер көбүнчө монгол тилинде сүйлөшсө, чыгыш урянхайлардын жарымы жана тоба уруулары түрк тилинде сүйлөшкөн. Өзгөчө Бурятия, Монголия, түндүк-батыш Кытай (Хуанхенин үстү), андан сырткары Чыгыш Түркстанда тибет тилинде сүйлөшүп, туфань жана тангуттар менен (байыркы кытай хроникасындагы кяндар, цяндар) тыгыз байланышта болгон.

Чыгыш тобалыктардан сырткары батышта «дансяндык» (тангуттар) тобалар Тан доорунда тангут урууларынын күчтүү союзун (дансян, данчан, дан) курушкан. Тангуттардын бабалары-дансяндар көптөгөн тибет тилдүү уруулардын (кытай, кян, цян) борборуна кирген. Алар абалтадан эле Хуанхе дарыясынын аймагына жайгашкан. Дарыянын ортоңку жана өйдөңкү агымында Кукунор жайлоолорунда, Амдодо, Сычуань жергесинин батыш тарабында, ошондой эле азыркы Ганьсу айылынын чыгыш тарабында да жашашкан. Биздин эранын башында кы-

тайлыктардын үстөмдүк кылып тургандыгынын натыйжасында акырындап түштүк тарапка жылып, учурда Бирмага чейин тарап кетишкен.

«Тумат» деген аталыш монгол тилинде көп колдонгон «туба» деген этнонимдик вариант болуп саналат. Монголдордун өткөөл мезгилинде туматтар саны жагынан көп жана күчтүү уруунун урпактары катары таанылышкан. Чынгысхандын басып кирген учурунда ага каршы биримдиктүү туруштук беришкен, бирок чоң армиядан жеңилип калышып, чачырап кетүүгө аргасыз болушкан. Туматтарды уруу катары алтайлыктардан, якуттардан, ал турсун өзбектерден да жолуктурууга болот. «Тумат-Тайга» тоолорунун аталышында туматтардын болуп кетиши элдин эсинде сакталуу.

Биздин заманга чейинки 90-жылдары Кытай императору У-ди менен хунндардын ортосунда Яньжандык согуш болгон. Хунндардын Шаньюй Хулугусу Байкал жайлоолору жана Саян тоолорундагы вассалдык урпактарын душман менен боло турган согушка жалтанбас чечкиндүүлүк менен катышууга чакырган. Ага адаттан тыш жыгачтан жасалган куралдары өтө курч, сары сакалчан, келбети дөөдөй болгон Енисейлик динлиндер келишет¹. Аларды Цзюйдихэу-шаньюянын бирден бир жакын кеңешчиси кытайлык качкын Вей Люй башкарып турган². Бул салгылашка Ли Лин өзүнүн өнүгүү менен таанылып бара жаткан жана бутунан башына чейин денесине сүрөт тартылган хагас эли менен келе жатты³. Ал эми Байкалдын сурданган суз жайлоолорунан болсо күлүк аттарынын даңкандарын чачыратып, куралдарын курчутуп асынып өрмөчач-тобалар (косоплет-тобалар) Шилки менен Аргуни келе жатат. Хингананын бурулушунан узун жаалары менен жебелерин асынып көзгө атар жаачылар сяньбийлер да келишти⁴.

Мындан сырткары тубал эли библияда, хеттик жана ассирий булактарында да таанылган. Кичи Азияда Тубал деген эл, жер белгилүү.

¹ Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений... -Т.I.- М.-Л.,1950.-С.352

² Гумилев Л. Н. История народа хунну.-М.2004.-С.148-149

³ Бичурин Н.Я. Собрание сведений...-Т.I.-С.351.

⁴ Бичурин Н.Я. (Иакинф).-Собрание сведений...-Т.I.-С.157.

Тува этноними тыва-туба-тума-туха фонетикалык жактан бири-бирине жакын варианттардан. Түштүк Сибирдин жана Орто Азиянын этнографиялык элдердин тобунун аты катары белгилүү – тувиндер, тофалар, тубалар, монголдордун кокчулутундары ж.б. кечээ жакында эле туба этноними тубалыктардын аты болгон, алардын ичине хакастар, балким, тубалыктар да киришкен. Тувалыктардын азыркы учурдагы аты тыва, ал тыва-кижи сөздөрүнөн келип чыккан. Ал «Тыва адамы» дегенди билдирет. Тофалардын жана тубалардын ысымдары ушул эле этнонимдин түркчө көптүк түрүн билдирген формасы.

Илимий адабиятта тува-туба этнониминин этимологиясы боюнча эки ой айтылат. Ал Сибирь элдерин изилдөөчү этнограф Г.Н.Прокофьевге таандык. Ал «Обь-Енисей бассейнинин элдүүлүк этногониясы» аттуу макаласында туба этнонимин селькуптук тибэ-ня сөзүнүн фонетикалык формасы катары карайт, ал жерде ня «жолдош», а тибэ «эркек» деген түшүнүктө¹.

Тува этнониминин чечилишинин башкы негизи Г.В.Ксенофоновго таандык. Өзүнүн «Ураанхай-сахалар» атуу эмгегинде бул этноним түрктөрдүкү деп белгилеген². Белгилүү окумуштуулар М.Ядринцев менен В.В.Радловдон кийин Г.В.Ксенофоновдун көңүлүн бурган бул тубалар же чернов татарлары өздөрүн туба же ийш-кижи деп аташат. Ушундан улам Г.В.Ксенофонов мындайча жазат: «Тувалыктар өздөрүн туба кижиге деп аташса, ал эми чернов татарлары өздөрүн туба же болбосо ийш-кижиге деп аташса, туба жана ийш сөздөрү качандыр бир убакта синоним болуп бир маанидеги ойду – тайга, чернов тоолору, чытырман токойду билдирет» деген чечимге келген. Чынында эле якут тилинде ушул эле сөздөр палатализовалык вариантта тюбе «күнүрт, калың токой» деген маанини берет.

Г.В.Ксенофонов якут тилине дагы кайрылып, «токой, тайганы» билдирген тюбэ, тюме сөздөр тууралуу мындайча чечимге келет: Якуттардагы тюбэ түрк жана якуттун тебе, төпе, тэбэ,

¹ Прокофьев Т. Н. Этногония народностей Обь-Енисейского бассейна//СЭ.-Вып. III.-М.,-1940.-С.69

² Ксенофонов Г.В. Урянгхай – сахалар.-Иркутск,1937.-С.62-63

тәпә, түбә ,«төбөсү, башы, чокусу, чыкыйы» сөздөрүнүн тамырынан. Байыркы түрктөр тоолуу жана бөксө тоолуу өлкөлөрдү түбә деп аташкан. Андай параллелдик казандык татарлардын тилинин таасири да алып келген. Алар жашаган аймактын дөң, чокулуу жерлерин түбә джир деп, ал эми кыргыздар төпө деп аташкан. Ушундан улам Г.В.Ксенофонов туба кижиге этникалык сөзүнүн мааниси, бул түбә кижиге «тоолук адам, тоодой киши, тоолуу тайганын тургуну» дегенди билдирет деген жыйынтыкка келет¹.

Байкап көрсөк, мага белгилүү болгондой Г.В.Ксенофоновдун бул пикири адабий изилдөөлөрдө эч кандай бааланган да жок, ал турсун эч жерде айтылган да жок. Ал эми Г.Прокофьев жөнүндө айтсак, анын көз карашы абдан белгилүү тагдыр күтүп, көпчүлүккө таанылып кетти.

Эң негизгиси, экөөнүн тең жогоркудай пикирин бириктирип караганда тереңден байкаш керек. Г.Прокофьев, И.Георги² жана А.Кастрендин³ аркасы менен самодийлик белгилүү маалыматтардагы гипотезалардан чыккан туба-тува этнониминин факты катары караган. Буга сибирдик П.Н.Козьмин өзүнүн тубага арналган атайын кызыктуу жазылган эмгегинде чечкиндүү каршы чыккан⁴.

Мындан соң суроо туулат, бул туба-тува этнониминин алгач пайда болушуна кимдер себепчи болгон? Этимологизациянын алкагынан чыкса да Евразия элдеринин этникалык тарыхынын терең жагын изилдөөгө кызыгуу туудурат. Ошондуктан өзүнчө бир ой жүгүртүүлөргө, анализдерге тереңирээк, тагыраак көз караштагы пикир айтууга кенен ой бөлүүнү чечтим. Этнонимди самодийлик алып жүрүүчүлөрдүн далилдерине таянсам туба-тува, бул биринчиден, туба этноними самодийликтерде же

¹ Ксенофонов Г.В. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.63

² Георги И. Описание всех в Российском государстве обитающих народов.-Ч. III.-СПб.,1799.-С.16-171

³ Castren A. Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker nebst samojedischen Märchen und tatarischen Heldensagen.-SPb.,1857.-P.85

⁴ Козьмин Н. Туба (историко-этнографический очерк).-Сибирские записки,1918.-№ 4

мурун самодий болгон элдерде гана таралган. Экинчиден туба элинин тиричилиги биринчи 1000 жылдыктын экинчи бөлүгүндө кытай маалымат каражаттарында жазылгандарга таянсак, ал самодийлик элдерге таандык¹.

Туба-тува этнониминин азыркы түрк тилдүүлүгүн айтып, бирок мурун самодийлик элдерге таандык деген аргументке кошулсак, XVIII кылымда эле аларды самодийликдердин оозеки сүйлөгөндөрүнөн саякатчылар учуратышкан. Ошол эле учурда П.Палласка кайрылышканда, өзгөчө карагастын тилдери (тофалар) жана сойоттор (бул чыгыш тувиндиктер) самодийлик тилдер менен окшоштугу бар деген. «Алардын тилдеринин окшоштугунун далилине, — деп жазат Паллас, — Моторския, Сойот окшош эмес элдер, бирок сөздөрү Моторлор жана Койбалдар Сойоттор менен чек арасында жолугушканда бири-бирин далилдей алышат деген сөз жетиштүүлүк кылат»². И.Георги жазган, Енисейдин оң тарабында жашаган тувиндиктер самоеддердин ири сандагы баатыр тукумдарын түзгөн³.

Ушул ой-жүгүртүүлөргө таянып туба этнонимин алып жүргөндөр XVIII кылымда самодийликтер болуп эсептелишти беле?

XIX кылымдын эң башындагы (1806-жыл.) бир муундун мезгилинин ичинде И.Георги жана П.Палластын эмгектери жарыяга чыккан. Ошол эле убакта Г.Спасский сойоттор, бул тили менен эле эмес, жаралыш табияты менен да түрктөр деген ойго бекиген⁴.

¹ *Георги И.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.17; Castren A. Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-1849 Nordische Reisen und Forschungen.-Bd.V.-СПб.,1856.-Р.351; Radloff W. Aus Sibirien.-Bd.I.-Leipzig,1884.-Р.191,212-213; Потапов Л.П. Очерки по истории алтайцев.-М.,1953.-С.157; Потапов Л.П. Происхождение и формирование хакасской народности.-Абакан,1957.-С.104-107; Потапов Л.П. Рецензия на «Ученые записки Тувинского НИИЯЛИ».-«Вопросы истории»,1958,№ 3-С.168-169

² *Паллас П.* Путешествия по разным провинциям Российского государства.-Ч. III.-Половина первая.-СПб.,1788.-С.524

³ *Георги И.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.17

⁴ *Спасский Г.* Изображение обитателей Сибири.-СПб.,1820.-С.63; Вайнштейн С.И. Тувинцы-тоджинцы.-М.,1961.-С.22

XIX кылымдын биринчи бөлүгүндө А.Кастрен тофалар түрк тилинде сүйлөгөн деп жазган¹. Тубиндер жөнүндө айтсак, алардын ичинде түрк тилдүү элдердин бар экендиги XVII кылымда эле байкалган². А.Кастрендин, Н.Кузьминдин, айрыкча Л.П.Потаповдун, Б.О.Долгихтин ж.б. советтик окумуштуулардын изилдөөлөрү көрсөткөндөй тубиндер, тофалар жана тувиндердин этникалык татаал катмары болгон, өздөрүнүн ошол катмарына XVIII кылымда башка этникалык топторду түзүп, кошуп алышкан. Алар түрк тилинде гана эмес самодийликтердин тилинде да сүйлөшкөн (биринчи кезекте тофаларга жана тубиндерге тийиштүү)³. Ошондуктан туба этнониминин негизги кожоюну түштүк Сибирде жашоочу самодийлер деп айтпоо керек. Бул деген Георги менен Палластын изилдөөлөрү боюнча гана. Эгерде азыркы нак фактыга кайрылсак, тофалардын, тубиндердин жана тувиндердин катарында самодийлер менен түрктөр болсо, анда бир суроо пайда болот. Биз карап жаткан этноним кайсынысына тиешелүү же кайсынысы менен байланыштуу? Бул суроо ачык калып, анын чечилишине башка маалымат каражаттарын колдонуу керек.

Экинчи далил болуп тува-туба этнонимин самодийликтерге жакын алып карасак, түштүк самодийлик элдерде эле эмес, түндүк самодийлик элдерге, өзгөчө энцылар таубу деп аташкан нганасан элдерине белгилүү деген натыйжадагы сөз чыгат⁴.

Бирок буга кошулууга болбойт. Түндүк самодийлик элдеринде туба-тува эноними өзүнчө ат же аталыш болуп белгилүү болгон эмес. Бул нерсе нганас элинде да болгон эмес⁵.

¹ *Castren A. Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-1849 Nordische Reisen und Forschungen.*-Bd.V.-SPb.,1856.-P.360

² *Долгих Б.О.* Родовой и племенной состав народов Сибири.-М.,1961.-С.263-274

³ *Castren A.* Көрсөтүлгөн эмгек.-Р.7; Потапов Л.П. Происхождение и формирование хакасской народности.-Абакан,1957.-С.6; Вайнштейн С.И. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.22

⁴ *Прокофьев Т. Н.* Этногония народностей Обь-Енисейского бассейна//СЭ.-Вып. III.-1940.-С.69

⁵ *Вайнштейн С.И.* Этноним Тува//Этнонимы.-М.,1970.-С.220

Ошентип жогоркудай далил катары дагы бир учур пайда болгон: Кытай маалымат каражаттарынын булактарына караганда, туба-тува этноними 1-миң жылдыкта дубо аттуу агымы менен белгилүү. Самодийликтердин тиричилигине окшош түрктөрдүн салттуу жашоо-тиричилигинен айырмаланып, мал чарбачылыгынан келип чыккан этнографиялык өз алдынча жашоо тиричилиги болгон¹.

Бирок түрк элинин тиричилиги кайсы өзөктөн курулгандыгы тууралуу суроо чечилбеген боюнча кала берет. Бул жерде бир фактыга кайрылбай кетүүгө болбойт. Н.Кузьмин айткандай байыркы орхондук түрктөр көп жолу орхон эстеликтерине таянып өздөрүнүн байыркы ата-бабасы жашап кеткен жери катары таанышат. Эмнеге чыгыш Саяндын тоолуу райондорун, жерлерин түрктөрдүн байыркы жерлери катары кабыл алууга болбойт? Л.П.Потапов өзү айткандай Түрктөрдүн байыркы мекенин Ötüken’ди Чыгыш Саяндан издөө керек, дал ошол жерлерде туба (дубо) этнонимин алып жүрүүчүлөр – мергенчилер, балыкчылар жана жыйноочулар байыркы түрктөрдүн учурунда эле жашап кетишкен². Дагы айта кетсек, Кытайлык маалыматтарга таянсак революцияга чейин жашаган түрк тилдүү элдерге окшоп Саян-Алтай аймагындагылар мергенчилик менен машыгышкан, балык кармоочулук жана жыйноочулук жумуш кылышкан. Лыжа тебүүнү жана чумду жакшы билишкен. Ошондой эле бугу өстүрүүнү (салыштырмалуу кечирээк болсо дагы) өздөштүрүшкөн³.

Ошондуктан туба этноними самодийликтерге тийиштүү деген гипотезага болгон аргументизация бизди ишендире албайт. Тескерисинче, туба этнониминин түркчө пайда болушу Н.Кузьмин айткандай жана анын пикирин ырастаган Г.В.Ксенофоновдун сөзү боюнча, балким, ынанымдуу фактылар менен бекемделген.

¹ Потапов Л. П. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.106; Потапов Л.П. Рецензия на «Ученые записки Тувинского НИИЯЛИ».-«Вопросы истории»,1958,№ 3.-С.168

² Потапов Л.П. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.106

³ Вайнштейн С.И. К вопросу о саянском типе оленеводства и его возникновении//КСИЭ,1960.-Вып. XXXIV.-С.54-60

Биринчиден, туба-тува этноними түрк элинде гана белгилүү, бир гана аларда жолуккандан сырткары, эми этногенезде самодийлердин кошулгандыгын байкоого болот (алтайлыктар, тувалыктар, тофалар, хакастар, монголдор ж.б.)¹.

Дубо (тубай)
(Кытай булактары)

Экинчиден, төмөнкүдөй ойлонууга бардык шарттар бар: XVIII кылымдын саякатчыларына чейин эле туба-тува этнониминин тилдери түркчө болгон. Кытайлык маалымат булактарында туба (дубо) саясый бийликтеги тугю элине караштуу уйгурлардан тараган бир муун катары жазылган². Бирок биз билебиз, негизинен, туба (дубо) этникалык жактан көп тараптуу, ага кытайлык маалыматтарга карасак үч уруу – дубо (туба), милигэ жана эчжилерди киргизген. Бул чыгыш саяндык уруулардын тобу, карап көрөлү, байыркы учурда эле самодийлик компоненттерди киргизишкен. Бирок эң белгилүү нерсе, бул алардын бир багындыруучу туба тобуна караштуу ысымды туу тутуп көтөрүп жүрүшкөн (мындай көрүнүш байыркы учурда кадыресе нерсе катары эсептелген). Мына ушуга кытайлар уйгурлардын мууну деп мүнөздөмө беришкен.

Үчүнчүдөн, нак туба этнонимин алып жүргөндөр – тофалар жана аларга тууган тувиндер-тоджиндер азыркыга чейин байыркы лексикалык формаларын сактап калышкан. Түрк тилиндеги орхон-енисейлик эстеликтерге караганда бул нерсе түрктөрдүн Саянча акыркы жүз жылдыктарда гана эмес андан да байыркылыгын далилдеп турат.

Ошондуктан туба этнониминин этимологиясынын ачыкчын самодийликтердин эмес, түрктөрдүн тилинен издөө керек. Ал эми Ксенофоновдун пикирине кайрылсак ишенимге жакын болгону менен, толук чындык деп так кесе айтууга арзыбайт.

¹ Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.III.-Вып. I.-Л., 1926.-С.16,18

² Бичурин Н.Я. [Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.-Ч.I.-М., 1950.-С.49, 354

Тубай менен төбөйдүн айырмасы

Чыгыш таануучулар, негизинен тарыхты, маданиятты, тил жана этникалык байланышты хунну жана сяньби элинен изилдешип, алардын этникалык байланыштарына көңүл бурбайт. Бирок алардын ортосундагы этникалык байланыштарды изилдөө этногенезиндеги бир топ маанилүү маселелерди чечүүдө чоң ролду ойнойт. Эгерде синологдордун тоба жана юйвендердин келип чыгышы жөнүндөгү кытайлык жазма булактарга таянсак, тээ биздин эсибизде жок мезгилдерден баштап эле хунну жана сяньбилердин ортосунда этникалык байланыштын болгондугу айкын билинет.

Алгач тобанын пайда болушун анализдеп көрөлү. «Сун шунун» 95-главасында тобанын байланышы жөнүндө төмөнкүлөр жазылган: Тобанын уругу «Сотоу» болгон. Алардын бабалары хандык кол башчы Ли Линдин тукумдарынан¹. Бул жерде айтылгандай Ли Лин-Хань династиясынын кол башчысы. Ал биздин эрага чейинки 99-жылы хуннуларга колго түшүп калган. Тоба хунну сыяктуу эле байыркы Кытайдын легендарлуу императорлорунун тукумдарынан деген маалымат көбүнчө апыртма кытай мамлекетинин баскынчылыгы менен байланыштуу жаралган. Кытайлык кээ бир тарыхчылар бул апыртмаларды танышат. Мисалы, Яо Вей-юань минтип жазат: «Хуанди же Ли Лин тобанын тукумунан деген сөз айкын чындык дегендик хунну Сяохоунун тукуму деген калп сыяктуу эле апыртма»². Ошондой эле Ма Чан-шоу мындайча жазган: «Мындай сөздөр түштүк династиялык чиновниктердин апыртмасы» – дейт³.

«Вей Шунун» 95-главасында Вей Шоу айтат: «Тефулук Люху түштүк хуннустук шаньюянын тукуму... Кимдин атасы – ху⁴, энеси – сяньби болсо аларды тефу деп атап коюшкан»⁵.

¹ Свод известий о различных народах и исторические эпохи.-Т.І.-Ч.2.-Шанхай,1958.-С.1543.

² Яо Вэй-юань. Исследование варварских фамилий северных династий.-Пекин,1958.-с.4.

³ Ма Чан-шоу. Ухуань и сяньби.-Шанхай, 1962.-С.238.

⁴ Хунну

⁵ Свод известий. . .-Т. II.-Ч.2.-Шанхай,1958.-С.1727

«Нань Ци шунун» 57-главасында айтылат: «Вей лу хуннун уруусу болгон, алар да тобанын тукумунан... Тобалык Илу Дай чөлкөмүнө көчүп кеткен, аларды дагы сяньби деп коюшкан»¹.

«Цзинь шу» 126-главасында мындайча билдирет: «Туфалык Угу Хэсилик сяньби. Анын ата-бабалары Хоу Вейден тараган². 8-атасы Пигу өзүнүн уруусун башкарып жүрүп түндүктөн Хесиге көчүп кеткен³. Пигунун өлүмүнөн кийин ордун уулу Шоутянь ээлеген. Шоутянь туула электе энеси түш көрөт. Түшүндө аны одеялга төрөйт. Сяньбиче одеялды туфа деп айтышат, ошол себептен урпактары туфа аталып калышкан»⁴. «Тан шунун» билдирүүсү боюнча Пигу тобас ханы Цзефандын улуу баласы болгон⁵.

Жогорудагы мисалдарга таянып карай турган болсок, биринчиден, тоба байыркы уруулардан. Экинчиден, тобаны бир маалыматтарга караганда хунну, башка бир изилдөөлөрдө сяньби дешет. Үчүнчүдөн, хунну менен сяньбилердин аралашуусунан тефу келип чыккан. Төртүнчүдөн, хунну менен сяньбилер эки жакка тең кыз алып, кыз беришкен салтты улап, маанилүү мамиле жараткан. Ошондон кимдин атасы хунну, энеси сяньби болсо алар тифу деп аталып кетишкен. Мындан сырткары суроо пайда болот: Эмнеге хуннуларды же сяньбилерди бир эле учурда тоба деп атап коюшкан жана тоба, тифу, туфа сөздөрүнүн ортосунда кандай байланыштар бар⁶.

Тоба, тефу жана туфа менен тобанын пайда болушу боюнча атайын адистердин изилдөөлөрүн карап көрөлү. Яо Вей-юань өзүнүн биздин эрага чейинки IV–VI кылымдардагы хус (варвардык) уруулары жөнүндө салыштырма изилдөөлөрүндө тө-

¹ Там же, с.1631

² Тобаское государство Великая Вэй

³ Великая китайская стена

⁴ Свод извести. . .-Т. II.-Ч.1.-Шанхай,1958.-С.1449

⁵ Ма Чан-шоу.-Указ. соч.-С.30

⁶ Сухэбагор Г. К вопросу об этнической связи между хунну и сяньби//Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века. История и культура востока Азии.-Т. III.-Новосибирск,1975.-С.13

мөнкүдөй айтат: Тефу жана туфа сөздөрүнүн мааниси бирдей, ошондой эле тоба сөзүнө багынат. Хунну жана сяньбинин каны бир, андан тоба жаралган¹.

Гу Цзи-гуань тоба, тифу, туфа элинин пайда болушу туура-сындагы суроону коюп, мындай дейт: Алардын жалпы тукуму эне тарабынан таанылып, бир элди жаратат»².

Ма Чан-шоу болсо тобанын пайда болушу жөнүндө төмөндөгүдөй айтат: «Тобанын бабалары көчүп сяньбилер түштүккө көчүп кеткенден кийин тефу же тифа хуннулар пайда болгон. Алардын «атасы – ху, энеси – сяньби», тоба же туфа сяньбилердин «атасы – сяньби, энеси – ху»³. Ошондуктан «тоба» деген Тоба Вей династиясынын ысымы хунну жана сяньбилердин аралашкандыгынын натыйжасы болуп эсептелет.

Андан ары Ма Чан-шоу тарыхый фактылардын өзөгүнө таянып мындайча белгилейт: Тоба менен туфа бир сөз, – деп андан ары жазат, – мурунку параграфтардан биз бир чечимге келген түшүнүк чыгардык, «тоба» деген сөз «тефу», «тефа» жана «туфа» сөздөрү менен чогуу пайда болгон. Түндүктүктөр так ушундай аташкан, кимдин атасы – ху болсо, аларды «туфа» дешкен. «Тоба» менен «туфа» сөздөрү бир сөз болуп, бирдей эле пайда болушкан⁴.

Цинь династиясынын маньжуриялык тарыхчысы Цянь Дасинь мындай деп эсептейт: «Туфа», – бул «тоба» деген сөздүн бир варианты⁵. В.Эберхард тефу менен тефа бир эле сөз деп жазган⁶. Ал эми А.Будберг тоба менен туфа «тоба» деген бир эле сөз деген⁸.

¹ *Яо Вэй-юань*. -Указ. соч.-С.6

² *Гу Цзингуан*. Исследование фамилий дун ху (восточных ху). -Пекин, 1937. -С.19

³ *Ма Чан-шоу*. -Указ. соч.-С.30

⁴ Там же, с.30, 248.

⁵ Свод известий . . . -Т. II. -Ч. I. -С.1451

⁶ *Eberhard W.* Die Beziehungen der Staaten T'o-pa und der Sha-t'o zum Ausland. -Annales de L'Université d'Ankara, 1947-1948. -P.169

⁷ Ушул жерде

⁸ *Boodberg P.A.* The language of T'o-pa Wei. -HJAS, 1936. -V.1. -P.168-183

Синологдор тарыхый фактыларды изилдөөнүн, ошондой эле иероглифтердин анализдөөсүнүн негизинде «тифу» менен «туфа» сөздөрү «тоба» деген гана бир сөздү билдирет деген. Албетте, бул пикир менин оюмча туура.

Кытайлык жазма булактарындагы тобанын пайда болушу жөнүндөгү маалыматтарга таянсак, хунну менен сяньбилердин ортосунда жарандар баш кошуп, үй-бүлө куруу, үйлөнүү ар дайым болуп турган, ошол тукум улоочулук түзүлүштүн дуальдык уюмунун жашоосунун изин билдирип турат, демек, алар генетикалык байланышта болгон¹. Дуальдык тукум улоо бар экендиги хунну менен сяньбилердин ядросу бар этноним экендигин айгинелейт. Ошондуктан Ма Чан-шоунун белгилегени боюнча «тоба» аталышы кечирээк пайда болгондугу жана хунну менен сяньбилердин аралашып кеткендигинин жөнөкөй көрүнүш катары кабылданып калышы, натыйжада андан «тоба» келип чыгышы тууралуу айткан ою туура эмес. Тоба менен хуннулардын этникалык байланышы боюнча Сиратори төмөнкүдөй байкаган: «Нанб Ци шу» тарыхынын «Вэй лу» главасында тоба хуннулардын же сяньбилердин тукуму болушкан деп айтылат. Мунун өзү дыкат изилдөөнү талап кылат. Менин изилдөөм боюнча хунну менен сяньбилер ху деген бир уруга киришет, алар аралаш уруу болуп, бирок ядросу монголдук уруулардан келип чыккан»².

Сиратори бул байкоолорун көбүнчө тарыхый фактылар менен далилдейт. Бизге белгилүү, андагы үйлөнүү салты дуальдык бөлүнүүнүн мезгили жана калтырган изи катары калган. Дуальдык тукумдун бөлүнүүсү, жашоо-тиричилиги аркылуу тобастарга же хуннуларга, же сяньбилерге кошуп, аларды тоба уруусу деп коюшкан. Бул деген монголдор орто кылымдарда сөөгү кият, уругу боржигин дегенге жакын келет.

Негизинен, изилденген булактарда тобалыктарда атайын өздөрүнө таандык белгиленген уруулардан гана аял алуу салты байкалган.

¹ *Рашид-ад-дин*. Сборник летописей.-Т.І.-Кн.І.-М.-Л., 1952.-С.74,80,99,101, 26,135

² *Сиратори Куракичи*. Исследование народа дун ху (восточные ху).-Шанхай,1935.-С.121

Л.И.Думандын жазганында: «II–III кылымдардагы тобалыктардын өз тукумун сактоодогу мамилелеринин салтын белгилейт, анда жогоруда айтылгандардан сырткары экзогамдын бар экендиги: өйдөдө айтылган тобалык 10 уруулар арасында жүз (же андан да көп) жылдар аралыгында кыз алып, кыз беришкен эмес. Маалыматтарга караганда конкреттүү көп фактыларды учуратууга болот, тобалыктарды башкарган уруулар эреже боюнча аялды башка, бир гана ошол уруудан алышат. Ушуга окшогон салтты монголдордон көрүүгө болот, алар кийинчерээк деле аялды башка деген бир гана уруудан алып келишкен. Тобалыктар жөнүндө айтсак, Ливэйдин тукумдары ар дайым хелан, юйвэнь жана муюн (көбүрөөгү муюндан) тукумунан аял алышкан»¹.

В.Эберхард жазат: «Изилдөөлөрдө тобалыктардын туруктуу үйлөнүү системасы болгон эмес... Кээде уулу энесинин сиңдисинин кызына үйлөнгөн². Мындайча айтканда, энесинин жээни менен үйлөнүү – тууганчылык арасындагы үйлөнүү болуп саналат. Бул болсо дуальдык түзүлүштүн изи катары кабыл алынууга болот³. Чынында эле аялынын хуе уруусунан экендигин далилдеп, жогоруда айтылган туфалык Пигу хуннунун хуян уруусу экендигин билдирсе, Ма Чан-шоу жазат: «Мына ушул далил, энеси тарабындагы тоба, сяньби хуннулуктарга тиешелүү. Туфа сяньби менен хуннулуктардын үйлөнүү шарттары өтө байыркы салт. Алар хуе уруусунун Пигунун аялынан башталган эмес. Бирок бул мисалдар «Тоба» аталышынын, атасы сяньби, энеси ху болуп жүргөн жагдайларды чагылдырат⁴.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, бул жөн гана этнонимдердин аралашуусу эмес, алардан мурунку дуальдык бөлүнүү системасынын калдыктары катары саналат. Ошондуктан «тоба деген аталыш үйлөнүү мамилелеринен келип чыгып, Ма Чан-шоу

¹ Вопросы истории и историографии Китая.-М.,1968.-С.52-53

² Eberhard W. Das Toba-Reich Nordchinas.-Leiden,1949.-S.294

³ Першиц А., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества.-М.,1968.-С.101; Разложение родового строя и формирование классового общества.-М.,1968.-С.80,126,135

⁴ Ма Чан-шоу.-Указ. соч.-С.31

айткандай мунун аягы, бул аралашуудан пайда болгон муун же атасынын, же энесинин уруу атын алып, уруу катмарынын салтын жаратышкан. Кытайлык маалыматтар төмөнкүдөй чечимге келүүгө мүмкүнчүлүк берет: Байыркы учурда «тоба» аталышы бир уруктун аты болуп, анан кийинчерээк өз алдынча өнүгүүнүн аркасы менен бир уруунун аты болуп калган.

Ма Чан-шоунун айтуусу боюнча хуннустун уругу хуянь жана сяньбилик тобалардын ортосунда ар дайым үйлөнүү салты болуп келген. Кытайлык маалыматтарда хунну жана сяньбилердин мамилелери жөнүндө аз жазылган. Хуннунун башчысы «Ши цзи» Сыма Цянь Маодундун учурундагы окуялардын тегерегинде төмөнкүлөрдү айткан: «Бардык сановниктер атадан калган мурасты ээлеп, ордун басып калышат. Үч уруу хуянь, лань жана кийинчерээк пайда болгон сюйбу хуннуларда белгилүү уруу болуп эсептелинген»¹. Ушул мисалга байланыштуу тандык комментатор Янь Ши-гу жазат: «Хуянь уруусу учурдагы сяньбийлердин уругу хуянь жана сяньбийлердин да лань уругу болгон». Биздин эрага чейинки 40–50-жылдардагы окуялар боюнча «Хоу Хань шунун» «Түштүк хунну» главасында айтылат: Шаньюя уруусу – сюйлянди. Хуннуларда бөлөк төрт белгилүү уруулар болгон. Алар хуянь, сюйбу, лань жана цюлинь. Булар ар дайым шаньюй менен үйлөнүшкөн. Хуянь уруусу сол канатты түзгөн, ал эми лань жана сюйбу – оң канат болгон². Мындай оң, сол канат болуп бөлүнүү байыркы дуальдык бөлүнүү системасынан калган.

«Цянь Хан шунун» хунну главасы Маодундун мезгили тууралуу төмөнкүчө айтат: «Шаньюя уруусу люаньди жана мамлекеттештирилген «Чэнли Хуту шаньюй». Хунну асманды «чэнли» деген, ал эми баласын «хуту» деп атаган³. Хуннунун төрт бөлөк уруулары шаньюй менен үйлөнүшү дуальдык уруу бөлүнүүгө караштуу десек болот.

¹ Свод известий . . . Т.II.-С.17

² Там же, с. 680

³ Там же, с.157

Мунун баары негизги чечимге карайт, хунну менен сяньби байыртан бери дуальдык уюм менен байланышып, бир этноним болуп эсептелет. Кытай булактарында дагы генетикалык байланыштарды билдирген фактылар табылган. Кытайлык хроникадагы Юйвэнь маалыматтары ойго келет. «Вэй шуда» юйвэндик Мокуайдын биографиясы жазылган. Анда Вэй Шоу айтат: «Хуннулук юйвэндин Мокуайынын бабалары түштүк шаньюйдун тукуму жана алар муундан муунга чыгыш «сяньби» уруусунун башчылары болуп келишкен»¹. «Чжоу шунун» биринчи главасында айтылат: Юйвэнь -тобалык Улуу Вэй династиясына караштуу, эне тарап боюнча таякелер менен жээндерден турган мамлекет².

«Шилю го чуныцю», «Тунь цзянь», «Жэхе чжи» ж. б. кытайлык хроникаларда юйвэндер сяньби болуп аталышат³. Юйвэнь жөнүндө бул карама-каршы пикирлер хунну менен сяньбилердин бир этноним экендиги менен түшүндүрүлөт.

Яо Вэй-юань, В.Эберхерддын хелай⁴, дугу⁵ жана улолань⁶ уруулары боюнча изилдөөлөрүндө, ошондой эле В.Эберхерддын сунушу боюнча сяньбилердин урпактары түздөн-түз хуннулар менен байланышы бар экендиги айтылат⁷. Биздин эрага чейинки I кылымда хунну державасы тарап, андан калган 100 миң үй-бүлө өз ыктыяры менен сяньби аталышын алышынын өзү эле алардын бир этноним экендигин далилдейт⁸. Бул бүтүм мазмуну жана мүнөзү боюнча бир күчтүү элдин өнүгүп, башка элге өзүнүн атын берип, баш ийдирип алат деген теорияны четке кагат. Мисалы, Рашид-ад-дин билдирет, монголдор күчтүү

¹ Вэй шу.1871, гл.103.-С.126. 魏書.

² Чжоу шу.1871.-С.12. 周書.

³ Сиратори Куракичи. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.81 -82

⁴ Яо Вэй-юань. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.28-31

⁵ Там же, с.46-46; Eberhard W. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.324-325

⁶ Яо Вэй-юань. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.330-332; Eberhard W. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.326

⁷ Eberhard W. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.317

⁸ Свод известий . . . Т.I.-С.728

кезинде, башка түрк уруулары өздөрүн монголдор деп аташкан¹. Бирок ошол убакта түрктөр монголдор катары белгилүү кезде, алар өздөрүн монголдор деп эсептешкен эмес.

Сөзүбүздүн аягында, хунну менен сяньбилердин ортосундагы тарыхый-маданий жана саясый мамилелер, алардын аймактык коңшулаш турушу, бири-биринин ортосундагы генетикалык байланыштын бар экендигин четке кагып, танууга жол бербейт.

Э. Пуллиблэнк «сяньби» деген элдин аталышын sarbi/sarvi, б.а., сар-би/сары-бий деп которот². Мунун негизинде «тубай» деп атасы – сяньби/сары, энеси – хун, ал эми «төбөй» деп атасы – хунн, энеси – сяньби/сары болгондорду аташкан.

Кыргыз санжырасында Тубайдын таралышы төмөндөгү варианттарда айтылат:

1. Тубайдан Кубалак, Култай, Мураталы, Тагайберди, Төңтөрүк (Төңтөгөр деп да айтылат)³. Бул жерде Кубалак – бул Куулек. Култай Колпочтун бир тууганы болсо, ал эми Куулек анын биринчи аялынан көргөн баласы. Төңтөрүк – бул Төңтөрт, ал Тубайдын иниси. Турсун хан менен болгон согушта, Төңтөрт баатыр жекеме-жеке сайышта, алардын баатырын оодара сайып, женишти Тубайга (сарууга) алып берген, ошондон эл оозунда «Төңтөрт төңтөрө сайбаса, Тубайга туу кайда» деген сөз калган.

2. Тубайдан – Жаманак, Мураталы, Меңди, Тагайберди⁴. Бул жерде Жаманак же Жамаке Тубайдын бир тууган агасы Кырк уулдун аты.

3. Тубайдан Мураталы, Жаманкара, Тагайберди⁵. Бул жерде Жаманкара бул Меңдинин аты, себеби Меңди кара киши болгондуктан Меңди кара деп да аташчу.

¹ Рашид-ад-дин. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.77

² Pelliot P. Tokharien et Koutcheen//Journal Asiatique,I.-1934.P.35

³ Закиров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-228-б

⁴ Эсенкул Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз.-3-китеп.-Б.,1995.-66-б

⁵ Турдубай Умар уулу. Кыргыз санжырасы.-Б.,1991.-20-б; Сапарбай Жаңыбай уулу. Кыргыз санжырасы.-Ош,1993.-17-б; Асанбек Жангир уулу. Ыйман санжырасы.-Таш-Көмүр,2003.-64-б

4. Тубайдан Кувлек, Култай, Мураталы, Тагайберди, Меңди¹. Бул жөнүндө жогоруда айтылган.

5. Тубайдан Тагайберди, Меңди, Мураталы².

Жогорку варианттарды анализдеп биз төмөндөгүдөй чечимге келдик. Демек, Тубайдын улуу баласы Тагайберди, ортончусу Меңди баатыр, кенжеси Мураталы болгон.

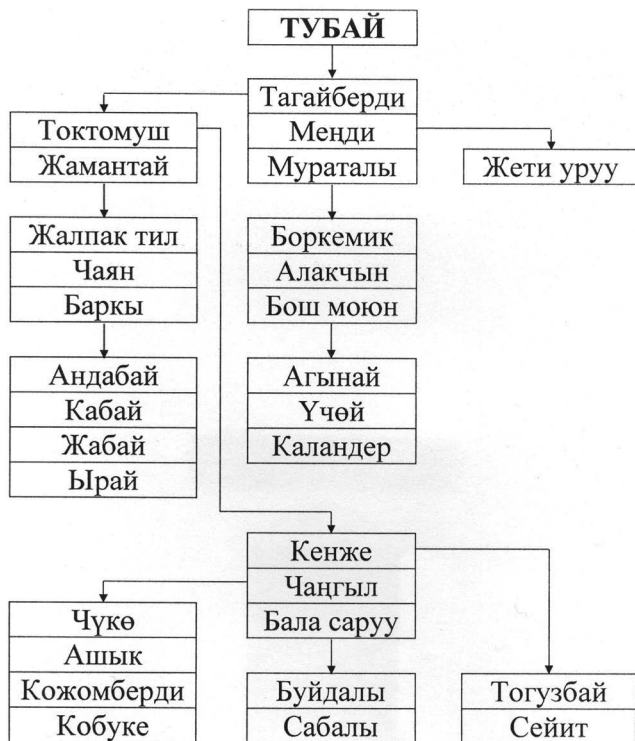
Тубайдын улуу баласы Тагайбердиден Токтомуш, Жамантай. Токтомуштан Кенже, Чангыл, Бала саруу. Жамантайдан Жалпак тил, Чаян тил, Баркы. Кичүү баласы Мураталыдан – Боркемик, Бош моюн, Алакчын, Агынай. Ал эми ортончу уулу Меңди баатырдан саруу ичиндеги «жети уруу» таралат.

¹ Кыргыз элинин ири уруулук санжырасы.-Барскоон,1958.-182-б

² Иманалиев М. Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-196-б; Аittoкyров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-145-б

5-схема. Тубай уругунун бөлүнүшү

ЖЕТИ УРУУ

Жети уруу – саруу уруусунун курамындагы ири урук бирикме.

Мындай сан аталыш менен аталган уруу бирикмелери көчмөндөрдүн арасында кеңири белгилүү: половецтерде (сары) – жеты-оба, етобичи, четеевдер орус жылнаамаларында, джете-уру – башкырда¹, едишкул жана едисан – ногайлардо², еди, еди-уруг – түркмөндө (арсары, салор, сарык, эс.)³, еты-ул – кара калпакта⁴, жетыру – казактын Кичи жүзүндө⁵, ошондой эле жети урук – кыргыздын солто, сарыбагыш жана кытай⁶ урууларынын курамында аталган формаларда катталган.

Мындан сырткары Енисей кыргыздарынын курамында «жети уруу» деген аталышта уруу болгон. Бул жөнүндө Рашид-ад-Дин мындайча жазат: «Кыргыз жана Кем-Кэмджиут облустарынын өз алдынча мамлекет башкаруучулары болушкан. Алар-

¹ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. М.1974.-С.466

² Керейтов Р.Х. Этническая история ногайцев.-Ставрополь,1999.-С.81

³ Винников Я.Р. Родоплеменной и этнический состав населения Чарджоуской области Туркменской ССР и его расселение//Труды Института истории, археологии и этнографии.-Т.6.-1962.-С.27

⁴ Материалы по истории каракалпаков//Сборник.Труды института востоковедения АН СССР.-Т.VII.-М.,- Л.,1935.-С.243

⁵ Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов.-Алма-Ата,1968.-С.81

⁶ Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии//ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960.-С.24, 37

дын (ар биринин) башкаруучуларынын даражасы *инал* болгону менен, анын ичинен атактуу жана урмат-сыйга ээ болгон бул облустагы уруунун аты – *иди* (жети). Облустун башка аталышы – Еди-Орун, анын башкаруучусу Урус-инал»¹. Монгол элчилеринин «кыргыз эмирлерине жана башкаруучуларына» баруучу жолдун сүрөттөлүшү боюнча Еди-Орун облусу Миң-Өзөндө жайгашкан болушу мүмкүн... Андан кийин алар башка облуска келишти, анын аталышы – Еди-Урун (Жети-Уруу), ал жердеги эмирди Урус-инал² деп аташат». Демек, Рашид-ад-Дин боюнча, кыргыздар Кыргыз жана Кем-Кэмджиут деген облустарда жашашып, ар бир облус өз алдынча болуп, башкаруучуларына ээ. Алардын биринде Жети-Уруу эли жашап, анын башкаруучусу Орус-инал болгон.

Изилдөөчүлөр «жети уруу» этнонимин кытай булактарындагы сеяньто уруусунун аталышы менен да байланыштырышат, себеби кытайча се/сйе – «жети», янто – «уруу, урук» деген маанилерди берет.

* * *

Кыргыз санжырасы боюнча жогоруда айтылгандай: Саруудан Жамаке, андан Көнөк. Көнөктөн Кырк уул, Тубай, Төңтөрт, Тогунай. Тубайдан Тагайберди, Меңди, Мураталы.

Тубайдын экинчи уулу – Меңди баатыр. Муну эл ичинде Кара Меңди дешчү экен. Анткени ал киши албеттүү, кайраттуу жана өңү кара киши болгон. Ошондуктан ал Кара Меңди деп аталып калыптыр. Меңди баатырдын жети уулу болуптур. Кара Меңдинин калмакка каршы көргөзгөн баатырдыгы тууралуу санжырада мындайча айтылат:

«Тарыхчылардын болжолу боюнча 1683-жылдары кыргыз жерин кара таандай каптап калмактар басып кирет. Эл тоо-тоону аша качып, качууга үлгүрбөгөндөрү калмактын колунда калат. Калмактар далай кыргыздын башын кесип, денесин казып

¹ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей.-Т.І.-Кн.1.-М.-Л.,1952.-С.150

² Рашид-ад-Дин. Көрсөтүлгөн эмгек.-Т.І.Кн.2.-М.-Л.,1952.-С.151

койгон чуңкурга таштай беришкен. Ошол мезгилде Тубайдын уулу Меңди баатыр 70 жаштан ашкан курагы экен. Кезек Меңди баатырга жеткенде, ээрчитип бараткан жети баласына мындай деп айтат: «Калмак антынан тайса керек, кароолду күч коюптур. Кирген кайра чыкпай жатыры, бир шойком бар. Этят болуп ушундай тургула. Мен барайын, канкор калмакка. Жакшылыктын жышааны болсо тебетейимди булгалап чакырам, ошондо келгиле. Жамандыктын түрү байкалса, чоң чатырдын бир өңүрүн булгаймын, ошондо силер туш-тарапка качып, жаныңарды куткаргыла» – деп четтеги дөңсөөгө балдарын калтырып, бастырып кетет.

Ак сакалы багжайган, албеттүү Меңди баатыр чоң ак чатырга кирээри менен калмактын өкүмдары: «Бул дардайган чоң кара далай калмактын канын ичкен экен, алгыла башын» – дейт. Койнуна шамшарын ката барган Меңди калмактын өкүмдарын шилтей бергенде желдеттери жеткирбей кармап калат. Эшикке чыга бергенде чоң чатырдын бир капталын жулкуп өткөн экен. Меңдинин башы алып, денесин чуңкурга ташталат. Калмактын өкүмдары эси чыгып калгандыктан түнү менен: «Кара Меңдини кармагыла» – деп, жөөлүп кыйкырып жатып жан берген экен. Меңдинин балдары түн жамынып келип калмактын күзөтчүсүн өлтүрүп, атасынын денесин, башын уурдап барышып, Каракоюн чаты деген жерге коюшат да, туш-тарапка көчө качышып, жан сакташат»¹.

Меңди баатырдын жети баласынан жети уруу эл тарап, «жети уруу» деп айтылат. Жети уруунун уруктары булар: Балыкчы, Бөлөкчал, Кашка таман, Кызыл курт, Кызыл кулак, Оготур, Сакоо, Жолжакшы, буларга кошулуп Жээнбайлар да айтылат².

¹ *Кара*: Сол канат кыргыз. 3-китеп. Иштеп чыккан Эсенкан Төрөкан уулу. Б.: «Көкө-Теңир», 1995

² Уруктардын аталышы алфавит тартиби боюнча берилди, бул жерде улуу же кичүү деген түшүнүк жок

БАЛЫКЧЫ

Балыкчы – жети уруунун курамындагы урук¹.

Элдик этимология боюнча *балыкчы* этноними – «балык уулоочу» же «балыкчыларды» жана «балчыларды» – бал (асел) челек кармоочуларды түшүндүрөт.

Этнонимдин параллелдери башкырларда – балыксы², казактын Улуу жүзүндө – балык же балыкшы³, Кичи жүздө (адай) – балыкшы⁴, түркмөндөрдө (йомуд) – балыксылар (*balıqсылар*)⁵, тувалыктарда – балыкчы⁶ формаларында катталган.

Көпчүлүк учурда башкыр, казак жана кыргыздарда балык кармоочулук күнүмдүк турмушта анча деле мааниге ээ болбогон. Ошондуктан этнонимдин келип чыгышы балык кармоочулук менен байланыштыруудан баш тартабыз.

VIII кылымдагы байыркы түрк жазууларында *baliq*, *baluq* сөзү «шаар» маанисинде колдонулуп, *baluqdagy* деген сөз «шаардын жашоочулары» же шаардыктар деп которулат⁷.

М.Кашгарлык боюнча, *балық* «ислам динине чейин түрктөрдүн жана уйгурлардын тилинде [шахар]» дегенди билдирген⁸. Жети-Сууда кара-кытай, ага чейин уйгурлардын убагында Бешбалык, Джамбалык ж.б. аталыштар болгон⁹. Буга байланыштуу «тува, казак, кыргыз, түркмөн жана башкыр элдеринде таралган балыкчы аталышынын келип чыгышы байыркы түрк этноними болуп, акырында найман – кара-кытай чөйрөсүндө

¹ *Абрамзон С.М.* Этнический состав киргизского населения Сев. Киргизии // ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960.-С.66

² *Кузеев Р.Г.* Происхождение башкирского народа.-М.,1974.-С.372-373

³ *Гродеков Н.И.* Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области.-Т.I.-Ташкент,1889.-С.7

⁴ *Востров В.В., Муканов М.С.* Родоплеменной состав и расселение казахов.-Алма-Ата,1968.-С.89

⁵ *Толстов С.П.* Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен//Проблемы истории докапиталистических обществ.-1935.-№ 9-10.-С.8

⁶ *Потанов Л. П.* Этнический состав и происхождение алтайцев.-Л.,1969.-С.47

⁷ *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности.-М.-Л.,1951.-С.368

⁸ *Махмуд Кошгарий.* Түркий сүзләр девони.-Т.I.-Тошкент,1960.-С.360

⁹ *Бартольд В.В.* Балык//Сочинение.-Т. III.-М.,1965.-С.362

калыптанган»¹ – дейт башкыр-совет окумуштуусу Р.Г.Кузеев. Андан ары ал: «балыксы, балыксылар байыркы шаарларды (Жети-Суудагы) кандайдыр бир шарттар менен коргоп турган көчмөндөрдүн чет жакадагы бөлүгү болушу мүмкүн» – деп жазат².

VIII кылымдагы Орхон жазууларында биз орх. **𐰉𐰺𐰽** (*balyq*) – «балык» – «шаар» деген маанини берген сөздөрдү жолуктурабыз. Мисалы, Күл-Тегинге арналган жазма таш эстеликте – «Тогу-Балык», «балыкка», Билге кагандын эстелигинде – «Беш-Балык», «Тогу-Балык», Моюн-Чурдун эстелигинде – «Бай-Балык», Күлү-Чурдун эстелигинде – «Беш-Балык» деген шаар аталыштары кеңири кездешет³.

Махмуд Кашгарлык боюнча⁴, *balyq* (بَلِيقُ) «чеп» (الْحِصْنُ), «шаар» (الْمَدِينَةُ) көчмөндөрдүн жана уйгурлардын тилинде. Чынында эле В.В.Радлов жарыя кылган уйгур документтеринде бул сөз «шаар» маанисинде көп кездешет⁵.

Balyqdaqy деген сөздү В.В.Радлов *Städtebewohner*⁶, ал эми П.Мелиоранский – «шаардын жашоочулары»⁷ деп которушат.

Хазар тилинде да жогоруда аталган термин «шаар» маанисинде кездешет. Итилдин табышмактуу чыгыш жагы араб-перс булактарында – خَمْلِيخ (Ибн-Хурдадбех), هَمْبَلِيخ жана حَمْبَلِيخ (ал-Гарми — Инб-Русте), خَيْلِيخ (Гардизи), خَلِيخ (Ибн-ал-Факих), حَمْلِيخ (ал-Бекри)⁸ да ушул формада айтылат.

Маркварт⁹ Ибн-Рустедеги خَمْبَلِيغ – *qaryu(g)* деген сөздү *balyq* деп реконструкциялайт, ал эми Гартманн¹⁰ Ибн-Рустедеги خَمْبَلِيغ *Xan-balyq* – «Хандын шаары» деп которот. Ушундай эле окулуш-

¹ Кузеев Р.Г. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.351

² Ушул жерде

³ Сыдыков С., Конкобаев К. Байыркы түрк жазуусу (VII–X кк.).-Б.,2001.-72,73, 111,137,144-6

⁴ МК, I, 317, 3

⁵ USD, с. И, 26, 52,88,95,97,102, 115.

⁶ AIM, I, С.9.

⁷ ЗВО, XII, с. 66-67.

⁸ Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge.-Leipzig,1903.-S.270; Marquart, J. Über das volkstum Der Komanen.-Berlin 1914.-S.70-71

⁹ Marquart, J. Komanen.-S.71

¹⁰ Там же, примечание 1

ту А.Ю. Якубовский¹ Маркварт менен Гартманндын гипотезаларын билбей туруп илимий чөйрөгө тартуулаган.

Ушул эле терминдин биз монгол тилинен *balγasun||balqasun* – шаар² формасында кездештиребиз, анын түркчө формасы *baluq*, Юань мезгилинде монголдор Пекинди – Хан-балык («Хан шаар»), ошондой эле Баласагынды – Хо-балык («Жакшы шаар») деп аташкан.

Демек, «балык» деген сөз байыркы түрк (ошондой эле монгол) тилинде «шаар» деген маанини берип, орто кылымдарда «балыкчы» деп «шаардыктар» же шаарларды коргогон күзөтчүлөрдү аташкан. Буга байланыштуу кийин «балыкчы» этноними менен шаарларды коргогон күзөтчүлөрдүн урпактары аталып калышы мүмкүн.

Башкырлардагы «балыксы» уруусунун санжырачылары өздөрүнүн ата-бабаларынын келип чыгышын Алтай жана Түштүк Сибирь аймактары менен байланыштырышат. Алардын ата-бабалары азыркы Томск шаарына жакын Кэнгэн (*Кэнгэн*) деген жерден келгендигин айтышат³. Башкырлардагы «балыксы» уруусунун тамгасы Кузеев боюнча жана анын варианттары   ⁴. Саруу уруусунда жана тамгалар бар⁵.

В.П.Юдин кыргыздардын курамындагы баарын, барак, дуулат, керейит, кушчу, монгол, нойгут, баргы жана *балыкчы* уругун⁶: «Чыныгы могул жана жалпы могулдардын элементтери» – деп белгилейт.

Балыкчы уруусу жөнүндө Низамад-Дин Шами, Шах Махмуд бен Мирза Фазил чорас жана «Тарих-и Кашгаринин» ано-

¹ Якубовский А.Ю. О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX–X вв.//ИОИФ,1943, № 5.-С.464

² Мукаддимат ал-Адаб, I-П.-М.-Л.,1938.-С.49,110-111,рис.433

³ Кузеев Р. Г. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.350

⁴ Кузеев Р. Г. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.352,372-373

⁵ Каратаев О. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан.-Б.,2003.-116,118-б

⁶ Юдин В.П. О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахами и другими соседними народами//Известия АН Каз. ССР,№ 3,1965.-С.52-65; он же. Центральная Азия в XIV–XVII веках глазами востоковеда.-Алматы,2001

нимдик автору мындайча кабарлашат: «Абд ал-Латиф-султан Хакк-Назар ханга кол салып Аксуга (1537 г.) кайтканда, бул уруу анын кароолунда турушкан. Балыкчылар капилеттен пайда болуп, кол салган казактар менен кыргыздарды кеч байкап калышты, алар салгылашуудан баш тартып качышты. Мунун кесепетинен могулдардын аскерлери талкаланып, Абд ал-Латиф-султан курман болот. Ошол үчүн Абд ар-Рашид хан бул урууну тукум курут кылат»¹.

С.М.Абрамзон саруу урусунун курамында балыкчы уругун каттаган. Анын курамында *чалкан, чотур, акназар, кудайназар* аттуу уруктар бар. Мындагы *чалкан* уругун биз алтайлык *челкан* уругу менен салыштырсак болот.

Аталган *челкан* уругу жана Челкан волосту² 1625-жылкы орус булактарында эскерилет³. Этнографиялык адабияттарда В.В.Радлов *челкан* уругун өзүнчө деп белгилеп, алар тил жагынан кумандылыктардан айырмаланбайт, өздөрүн жалпы «куу-кижи» деп аташат. Жакшы жана Чалкан деген эки сөөккө бөлүнүшөт – деп жазат⁴. Салыштыргыла саруу уруусу кирген топ Куу уул деп аталып, ал эми саруунун «жети уруусунда» чалкан деген гана урук болбостон, «жол жакшы» деген уруктун болушу да бекерден эместир.

Ал эми *чотур* урук бөлүкчөсүн биз самодийлик чогуу, алтайлыктардагы – юуты, чооты~ йоты, дьоты~джооты, чооты, шорлордогу – чот, чулымдардагы – чат, тувалыктардагы – чоогду~чоды, чжода, хакатардагы – тйода, монголдордогу – чжот, буряттардагы – джокду~зукден, калмактардагы – зот, эвенктердеги – цигиндин, чорду, энцтердин – ючи жана ненецтердин – еуши ~ивши~выучи, пучи, юуси уруктарынын аталыштары менен салыштырсак болот⁵.

¹ Тарих-и Кашгар, л. 626, 64а.

² Долгих Б.О. Родоплеменной состав народов Сибири в XVII веке.-М.,1960.-С.106

³ Оглоблин Н. Обзорение столбцов Сибирского приказа.-Т.1.-М.,1895.-С.115

⁴ Radloff V. Aus Sibirien.-Leipzig,1884.-S.212

⁵ См.: Васильев В.И. Проблемы формирования северо-самодийских народностей.-М.,1979

Демек, «балыкчы» этноними орто кылымдардагы шаарларды коргогон көчмөн күзөтчүлөрдүн аталышынан келип чыгып, алардын ата-бабалары алтай, тува, хакас, монгол элдери менен тыгыз этногенездик байланышта болуп, Улуу Кыргыз каганатынын мезгилинде кыргыздардын курамында болушкан. Азыркы убакта Фергана өрөөнүндө, Кыргызстанда Балыкчы деген жер, айыл аталыштары сакталып калган.

БӨЛӨКЧАЛ

Бөлөк чал – жети уруунун курамындагы урук. Тамгасы – П, Ц.

Бөлөк чал эки ири урук бөлүкчөлөргө бөлүнөт – Теке жана Жунус.

Абрамзон өзүнүн изилдөөлөрүндө Текежунус деп, бир урук катары көрсөтүп, өзүнүн схемасына түшүргөн¹. Бирок Теке өзүнчө, Жунус өзүнчө урук болуп саналат.

Теке этнониминин параллели түркмөндөрдө ири уруунун аталышы. Этнонимдин келип чыгышын тотемдик ишенимдер менен байланыштырышат. Абулгазы бул жөнүндө мындай деп жазат: «Теке – уруу башчынын аты. Салор элинде Той-Тутмас деген адам болгон. Теке жана Сарык эли анын урпактары»².

Г.И.Карпов боюнча теке аталышы XVI кылымда, ал эми санжыра боюнча XI–XII кылымдарда пайда болгон³.

А.Бекмурадов теке этнонимин байыркы хунндардын туке деген уруусу менен байланыштырат. Бул оюн бышыктоо үчүн ал байыркы хуннулар менен түркмөн-текелердин аскерий-административдик түзүлүшүнүн окшоштуктарына шилтеме берет⁴.

Ал эми С.П.Толстов теке этнониминен байыркы даха уруусунун аталышынын дериватасын көргөн.

Тажикстандын түштүгүндө жашаган *локай* уруусунун курамында *жунус*⁵ уругу, ал эми катагандардын курамында *бай-теке*⁶ уругу катталган.

¹ Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Сев. Киргизии// ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960,рис.16; Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.-Б.,1999,16-сүрөт

² Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского.- М.-Л.,1958.-С.74

³ Карпов Г.И. Этнический состав туркмен. Канд. дис.-М.,МГУ,1942.-С.23,29

⁴ Яш коммунист.-1985,20 июля

⁵ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории Южных районов Таджикистана и Узбекистана.-М.,1976.-С.99

⁶ Там же, с.105

КАШКА ТАМАН

Кашка таман – жети уруунун курамындагы урук. Тамгасы – Т.

Кашка таман уругунун аталышынын келип чыгышын кыргыз санжырасы мындайча түшүндүрөт: «Менди баатырдын бир баласы – Кашка таман, өз аты – Маматек. Кыргыздар Кокон хандыгын таанып, бийлигине көнүп турган убакта, кан ордодо «ордо оюну» болот. Таластан саруулар барат. Маматек да чакырылып, кандайдыр бир себеп менен кеч барат. Маматек барганда «ордо оюну» башталып калып, оюнга кирбей калат. «Ордо оюнунун» шарты менен сарууларга ордо атуу нөөмөтү келгенде Маматекке чокон берилет. Ал өзү алып барган абаланын¹ алып, ашыкты чертип ортого түшөт. Ордодогу ашыктын баарын чертип, «канды» да чертип чыгып кетет. Ордо тараптын кишилери «кан» ордого бутуң тийди деп чыр чыгарат. Саруулар моюндарына албайт. Калыстар Маматектин жылаңайлак изин көрсөтүп: мына изи, кашкайып турбайбы» – деп көрсөтөт. Чынында эле анын изи «кан» ордо чийинине даана түшүп калган экен. Саруулар моюнга алып чыр токтойт. Ошол ордодон кийин Маматекти саруулар «кашкайган таман» деп айтып калышат. Кийинчерээк аты кыскарып – «Кашка таман» атыгат»².

Бул санжырадагы «кашка таман» уругунун атынын келип чыгышынын таржымалы. Эмесе тарыхка кайрылып, «кашка таман» деген аталыштын этимологиясын чечмелеп көрөлү. Этноним *кашка* жана *таман* деген эки сөздөн турат.

Тарыхый булактарга кайрылсак байыркы дүйнөдө Кичи Азиянын Кара-Деңиз бойлорунда «кашка» деген эл жашаган деп айтылат. Хеттердин сакталып калган шынаа түрүндө жазылган архивдеринде б.з.ч. 1210-жылы кашкалар Хет империясын жана анын борбору болгон Хаттушашаны талкалап, өрттөгөндүгү

¹ Абалак – төрт тарабы тегизделип, атайын ордого даярдалган томпой

² Молдошев А., Эргешов А. Кашка тамандар уруусу.-Б.,2008.-25-26-б

жазылган¹. Бул кашкалар Тиглат-Паласара Инин (б.з.ч.1100-ж.) ассириялык жылнаамаларында *kaskaja* деген аталыш менен эскерилип, Ассирия мамлекетине коркунуч туудурган жоокер эл катары белгиленет². Алардын тили белгисиз, бирок Э.Форрер алардын тили хеттердин тилине окшош болгон деп санап, анда уурартулуктар менен лидиялыктардын тилдериндеги жалпы элементтери болгон деп божомолдойт. Кашка (ассир. *ka-skaja*) элинин аталышындагы *ka* префикси жана *ska* менен биригип – «деңиз боюнда жашоочулар» деген маанини берет³. Хетттердин ай кудайы Кашка деп аталып, санскрит тилинде *qash* – «жалтырак, кымбат баалуу таш»⁴ дегенге дал келет.

Кашка – теги байыркы титул-этноним⁵. Кашка – 1. Уруу башчысы, уруунун жол баштаган акылманы, көсөмү; 2. өтм. Өткүр, тартынбаган, тайманбаган⁶ деген маанилерди берет.

Энесайлык кыргыздардын уруулук курамында «кашка» («хасха») деген уруу (этноним) болгон. Этнонимдин параллели байыркы жана орто кылымдардагы кыргыз этнокомпоненттери басымдуулук кылган азыркы хакас-качиндерде хасха, хашха формаларында белгилүү. Мындан сырткары, хакастардын курамында ак хасха, кара хасха, көк хасха, сары хасха, малчаң хасха, талчаң хасха, паратаң хасха, ойрат хасха, талгын хасха», «силгин хасха, пилтир хасха, хаска хыргыс, хасха пүрүт, хасха пүүр, хасха иргит сөөктөрү белгилүү. Хасха – бүгүнкү хакастардын курамындагы ири урук (сөөк) болуп эсептелет⁷.

¹ *Cavaignac E.* L'extension de la zone des Gasgas à l'Ouest//RHA,1931,№ 3.-С.101-110

² *Luckenbill D.D.* Ancient records of Assyria and Babylonia.-V.I.-Chicago, 1926.-С.74,77,101

³ *Ушаков П.Н.* Проблема древнейшего населения Малой Азии, Кавказа и Эгеиды//ВДИ,1939,№ 4.-С.55

⁴ *Галлямов С.А.* Древние арии и вечный Курдистан.-М.,2007.-С.355

⁵ Кыргызча-орусча сөздүк.-М.,1965.363-б

⁶ Кыргызча-орусча сөздүк.-М.,1965.363-б; Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү.-Т.І.-Фрунзе,1984.493-б

⁷ *Бутанаев В. Я.* Происхождение хакаских родов и фамилий.-Абакан, 1994.-С.79-81; *Бутанаев В. Я., Молдобаев И. Б.* Киргизско-хакаские этнокультурные связи//Историко-культурные связи народов Южной Сибири.-Абакан,1988.-С.12

5-таблица¹.

Саруу уругу	Тамгасы	Хонгоройдогу малчылардын тамгасы			
		№	Тамга	Сөөк	Фамилия
кашка таман		75		хаска	Тугужеков
		442		ах хасха	Мангараков
		443		ах хасха	Мангараков
		444		ах хасха	Мангараков
		521		хаска	Саражаков

Энесай кыргыздарынын коому социалдык жактан байыртадан эки катмарга бөлүнүшкөн: «Хасха сөөк» – ак сөөктөргө – кыргыздар, ал эми «пора сөөк» же боз сөөктөргө, кыргыздарга түбөлүк салык төлөшкөн – «кыштымдар», көз каранды уруулар киришкен. Орус жазма булактарында алардын бектерин «кашка» деп айтышкандары белгилүү. Кыргыздардын белгилүү уруу башчыларынын ысымдарына «кашка» титулу жалганып айтылганы маалым. Мисалы, Алтынак кашка, Агалак кашка, Сары кашка, Матыр Магнай кашка, Тармагай кашка, Курбан кашка, Барчык Магнай кашка, Улагач кашка ж.б.² Муну менен катар кашка, сай кашка, кой кашка ж.б. титулдар согушта каармандык көрсөткөн жоокерлерге берилген.

Тарыхчы Т.Акеров: «Енесай кыргыздарында кеңири кездешкен «кашка» титулу теңирчилик менен зороастризмдин таасири астында келип чыгышы мүмкүн. Кыргыз княздары «кашка» деп атты алуу менен, негизинен, алар өздөрүнүн Теңир менен болгон байланышын көрсөтүшкөн. Кашка – ак сөөк, таза кандуу, башкаруу үчүн асмандан коюлган адам. «Кашка» титулун алып жүргөндөр Жараткандын амири менен нурдан жаралып, тандалган, таза урук деп саналган. Ал Теңирдин жердеги амири»³. Андан ары Т.Акеров өзүнүн оюн улап: «Кашка» сары сөзүнүн синонимы, бизде эч кандай күмөнчүлүк жок, «кашка» сары

¹ Тамги сеока хаска взяты из книги В.Я. Бутанаева, Степные законы Хонгорая.-Абакан,2004.-С.171-267

² Бутанаев В.Я., Абдыкалыков А. Материалы по истории Хакасии XVII начала XVIII вв.-Абакан,1995.-С.13

³ Акеров Т. Древние кыргызы и Великая Степь.-Б.,2005.-С.67,68

уруулары – гяньгун (кыргыз) жана динлиндердин уруу башчыларынын титулу болгондугунда» – деп жазат¹.

«Манас» эпосунда «кашка» – уруу башкаруучу же уруудан, жоокерлердин арасынан чыккан мыкты жетекчи, билгич адам:

Салтанаттуу сай кашка
Сайышы журттан бир башка!
Кызыл байрак кырк кашка,
Кыраакы Манас бадыша,
Кылыгы журттан бир башка!² деген саптар бар.

Ошондой эле эпосто «кашканын» төмөнкүдөй маанилери:
1) Жылкынын маңдайындагы ак белги; 2) Өтө чыгаан, эң көрүнүктүү башкаруучу, жетекчи бийликте турган адам; 3) Тайманбас, бетке айткан, улуу адамга көп ишенбеген аял киши; 4) Уруунун аты (мисалы, жети кашка) кездешет.

«Кашка» – кыргыздарда, хакастарда, өзгөчө «Манас» дас-танында титул, жетекчи маанисинде колдонулушу, жогоруда көрсөтүлгөн таблицадагы *кашка таман* уругунун тамгасы ха-кастардын *хасха* сөөгүнүн тамгалары менен болгон окшоштук-тары кыргыз жана хакас элдеринин түпкү тамыры бирдигин, алардын этникалык жакындыктарын тастыктап турат. Демек, «кашка» этностук аталыш жана титул катары кыргыздарда эне-сай доорунан (V–IX кк.) белгилүү.

Шорлордун тарыхый фольклорунда «хашхалар» – тулкусу жаныбар сыяктуу болгон мифологиялык эл катары чагылдыры-лат³. Болжолу, шорлордун бул элдик оозеки маалыматы байыр-кы кыргыздар жөнүндө кыйыр маалымат берери ырас. Анткени мезгилинде бүгүнкү шорлордун ата-бабалары кыргыздардын кыштымдары болушкандыгы маалым.

¹ Акеров Т. Көрсөтүлгөн эмгек-С.68

² «Манас» эпосу, СО,3.174

³ Бутанаев В.Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь.-Аба-кан,1999.-С.185

Кашка – орто кылымдардагы монголдордогу нойон (он миң башы, князь) титулуна дал келген. XIV к. аягында (1399–1445-жж.) Кыргыздар Угечи Кашканын (Гүйличи, Мөңкө Темир) жетекчилигинин астында ойрот-монгол урууларына үстөмдүккө жетишкендиги белгилүү. Изилдөөчүлөр Жунгар (Ойрот) хандыгына кыргыздар негиз салган деген илимий негиздүү тыянактарын кытай жыл баяндарындагы даректүү маалыматтарга таянып далилдешет¹. Бул титулду кийинки Жунгар хандары да алып жүрүшкөндүгү жөнүндө (мисалы, Чукула-Кашка, Мар-Кашка) маалыматтар бар².

Түрк-осмон тарыхчысы Сейфи Челеби «Таврих» аттуу эмгегинде (XVI к. аягы) төмөнкү кызыктуу маалыматтарды келтирет: «Кашкар тарапта «кыргыз» аттуу бир эл (уруу) жашайт. Алар моголдор (монголдор) сыяктуу эле көчмөндөр. Кыргыздар көп сандуу уруу (эл), алардын ханы жок, бектери болсо «кашка» деп аталат»³. Бул жагдай «Манастын» В.Радлов жазып алган вариантынан айкын көрүнүп турат: «Калакай кашка дегеним, Каның барбы дегеним» (РЖВ, 9).

Тарыхый бир убактарда Саруунун кашка таман уругунан чыккан аскер башчылар кыргыз урууларын бириктирип, башкарып турган мезгил болгон. Бул жөнүндө С.Аттокуров өз эмгегинде: «XV кылымдан тартып, кыргыздар Орто Азияда жана чыгыш Түркстанда жайылуу процесси башталып, аймакта саясий-согуштук күчкө айлана башташат. Ошондо алардын көк желеги, – «кашка таман» тамгасы, Көкө, Каратал урааны пайда болгон. Бул фактынын өзү кыргыз наамасына анын бир татаал маселесин чечүүгө, кур дегенде туура багыт алууга жардам берет. Биринчиден, «кашка таман» тамга Саруу уруусунун адепки тамгасы (кийин анын ар бир уругу өзүнчө тамгага өтүп кеткен), экинчиден, Каратал баатыр оозеки тарых боюнча дал

¹ Бейшеналиев Т.О. Киргизы и Джунгарское ханство (XVII–XVIII вв.), автореф. Канд. дисс., -Л., 1989.-С.9

² МИКК, 1973, 223

³ Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.-Б., 1997.-49-б

саруулардын өкүлү. Кийин саруулар кыргыз союзунун жетекчиси болбой калгандан кийин ал белгилер башка белгилер менен алмашкан»¹ – деп жазат.

Демек, жогорку айтылган далилдерге таянсак «кашка таман» уругунун аты анын баатырынын таманы кашка же кашкайган калтырган изинен эмес, ал уруктун башчысынын титулу «кашка» жана «кашка таман» тамгасын алып жүргөндүгүнөн келип чыккандыгында талаш жок. Кыргыз санжырасы боюнча *кашка таман* уругун, негизинен, анын алты уулунан тарагандар түзөт: Түкөк, Мадияр, Рай, Кангельди, Мамбет, Бадачы.

Азыркы учурда Кашка таман уругунун урпактары Таласта, Кара-Буура районунун Бакыян жана Кыргызстан айылдарында, Аксы районунун Кара-Суу айыл аймагында, Чүй областынын Панфилов районунун Каптал-Арык айылында, Ысык-Көл областынын Жети-Өгүз районунун Саруу айылында турушат.

Кашка – басыз, сары багыш, тейит урууларынын курамдарындагы уруктар. Ошону менен бирге, кыргыздардын саруу уруусунда – онтогор кашка, багыш уруусунда – сары кашка, басыз уруусунда – жети кашка, мунгуш уруусунда – сары кашка, эрке кашка, саяк уруусунда – сары кашка, солто уруусунда – жети кашка², кашка баш, төөлөс уруусунда – чулум кашка, урум кашка, мала кашка, кер кашка³ формаларында сакталып келет.

¹ *Аттокуров С.* Кыргыз санжырасы.-Б.,1995.-49-б

² *Абрамзон С.М.* Этнический состав киргизского населения...-С.29,79,118; ушул эле автор. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы...-659,711,749,750-б; Винников Я.Р. Родоплеменной состав и расселение киргизов...-С.144 рис.№ 2, 147 рис.№ 3, 152 рис.№ 7, 154 рис.№ 8, 155 рис.№ 10, 165 рис.№ 16

³ *Нурбек Туран.* Төөлөс: тарых жана санжыра.-Б.,2011.-168,175,176, 190-б

КЫЗЫЛ КУЛАК

Кызыл кулак – саруу уруусунун (жети уруу) уругу.

Кыргыз санжырасында «кызыл кулан», «кызыл кулак» формаларында кездешет.

Бул уруктун баяндоочуларынын айтымында «кызыл кулак» деп аталып калышынын бир нече варианттары бар. Биринчи вариантта: бул уруктун өкүлдөрү, соодага жакын болуп, үй-бүлөсүн ушул кесип менен багышкан. Базарга келген малды, товарларды алар дүң баа менен сатып алып коюшчу. Кийин бул товарлардын үстүнө өз баасын коюп, аларды сатышкан. Элдер бири-биринен: «бул товарды же малды кайдан алдың?» – деп сурашса, «кызыл кулактардан» алдым деп жүрүп, алар «кызыл кулак» аталып кетишет.

Экинчи вариантта: бул уруктун өкүлдөрү бай болгондугуна байланыштуу алардын кыздары дайыма алтын сөйкө тагынып жүрүшчү экен. Алтындын түсүн кызыл түс менен байланыштырышып, булар кимдер дешсе, кызыл кулактар деп жүрүп, «кызыл кулак» аталып кетет.

Үчүнчү вариантта: Менди баатырдын бир баласы төрөлгөндө, анын кулагынын түбүндө кызыл меңи болот, муну көргөн Менди баатыр баласына Кызыл кулак деген наам бериптир. Ошол Менди баатырдын Кызыл кулак баласынан тарагандар кийин «кызыл кулак» уругу деп аталып кетет.

С.Ахсыкентинин «Мажму ат-таварих» китебинде берилген «Манас» эпосунун үзүндүсүндө Манас жети кашка уруусунан экендиги баяндалат. Анын союздаштары болуп Кулан өлкөсүнөн чыккан кыпчактар айтылат. Булар ушул өлкөдөн чыккан Ак Тимурдун жети уулу. Анын союздашы Өлбөс-Куландын кошундары болгон¹.

Абдыразак Самаркандык Кулан деген өлкө жөнүндө эскерип, аны Нарын жана Чалыш дарыяларынын ортосуна жайгаштырат². Азыркы убакта Чыгыш Түркстанда Кулан аттуу шаар бар.

¹ Аксыкенти С. Тарыхтардын жыйнагы.-Б.,1996.-60,65

² МИКК.-Ч.1.-С.172

«Кыргыздын чоң багыш уруусунун курамында кулан сарык уругу катталган. Ошондой эле Куу уулдун бир баласы Кулан Сарык болсо, Манастын небереси Семетейди Кулан Сарык деп атайт. «Манас» эпосунун ар түрдүү варианттарында «кулан» деген уруу кыргыз урууларына бир тууган катары эскерилет. Саруу, сары, сарыглар, куу киши, куманды, куулар, *кулан*, көз каман этнонимдерин алып жүргөндөр тамыры бир эл болуп, динлиндердин жана байыркы кыргыздардын бөлүкчөлөрү болуп саналат» – деп жазат Т. Акеров¹.

Кызыл кулак уругунун баяндоочуларынын айтымында: Саруу уруусу байыртадан бери Талас, Аксы жана азыркы Кокон шаарына чейинки жерлерди мекендеп, Кокон хандыгынын мамлекеттик иштерине чоң таасир тийгизип келишкен. Ал эми саруунун «кызыл кулак» уругу Нарын дарыясынын ылдыйкы агымынан Кара-Дарыя менен кошулган бойлоруна чейин турушкан. Алар Нарын дарыясынын Арал деген жерин 1683–1700-жылдары өздөштүрүшүп отурукташышат. Арал дегени азыркы – «Жашык». Нарындын дарыясынын ортосунда жайык жер, чоң арал пайда болгондуктан ошентип аталган. Ал жер эгин эгип, дыйканчылык кылууга ыңгайлуу болгон. Кызыл кулактар мал, жылкыларына «Ай тамга» белгисин салышып, Үч-Сай шагалдыны кыштоо, Гилем-Ата, Суук-Дөбөнү жайлоо катары пайдаланыш үчүн Кокон хандыгынан «жарлык» жаздырып алышкан. Бул документтин Өзбекстанда же Санкт-Петербургда көчүрмөсү бар дешет. Кызыл кулактар ошентип жарымы мал чарбачылык, жарымы дыйканчылык менен тиричилик кыла башташкан.

Кызыл кулак уругунан даанышмандар, баатырлар көп чыгышкан. Кокон хандыгынын убагында бул уруудан Ати бий, Саяк баатыр дегендер чыгышкан. Алар өз уругунун таламдарын талашып, өз элине көп пайда келтирип, бир убактарда душмандар менен согушуп турушкан. Ошондон улам эл арасында «Ати бий менен Саяктар көрүнгөндү таяктаар» деген сөз калган.

¹ Акеров Т. Көрсөтүлгөн эмгек-С.96

Кокон хандыгында кызмат кылышкан «кызыл кулактардан» чыккан Алсейит, Эрназар деген жүз башчылар болгон. Ордодо кызмат кылышкан көптөгөн «кызыл кулактар» ал жерден үйлөнүшүп, отурукташкан элге айланып калышкан. Азыркы убакта Маргылаң, Асеке, Кокон шаарларында алардын урпактары жашашат.

Кызыл кулактар негизги эки топко бөлүнүшөт: Мансыл жана Күсөбай. Мансыл тобундагылардын (70%) көпчүлүгү Шамалды-Сайды жайлап, ал эми Күсөбай тобу (30%) Жашыкты жайлап калышкан.

Жашыктын эң биринчи коюлган аты «Жылаңач». Алгач ал жер дарагы жок жылаңач талаа, Нарын суусу жайылып аккан жер болгондуктан, «Жылаңач» аталып калган экен. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы Жылаңач айылы ошол жер.

Совет бийлиги орноп, туура эмес саясаттын кесепетинен кыргыздар отурукташкан айылдар Өзбекстандын курамында калат. Көптөгөн кыргыздар байыртан мекендеп келген айылдарын таштап, Кыргызстанга көчүп чыга башташат. Ал эми ал жерде кала бергендери ошол кездеги саясат боюнча «өзбек» деп жазылышат. Бул саясат «кызыл кулак» ж.б. кыргыз урууларына терс таасирин тийгизген.

Ношкен айылындагы кызыл кулактар, 1917-жылдан кийин колхоздоштуруу мезгилинде Үч-Коргондун Жылаңач айылынан көчүп келе баштаган. Т. Касымбековдун «Кел-кел» романындагы Ажымат Эшимдин айылы ушул Жылаңач айылы, азыркы мезгилде Жашык айылы деп коюшат.

Жогоруда айтылгандай «кызыл кулак» уругунун өкүлдөрү соодага жакын болуп, көпчүлүгү соодагер болушат. Мунун натыйжасында алардан бай адамдар көп чыккан. Совет бийлиги жаңы орной баштаганда бул уруктун көпчүлүк өкүлдөрү кулака тартылып, сүргүнгө айдалып, репрессияланып, жок кылынган. Мунун натыйжасында «кызыл кулактар» коңшулаш Өзбек Республикасынын айыл-кыштактарына көчүп кетип калышкан. Алардын байлыктарынын, мал-мүлкүнүн негизинде Ак-Бата, Бүргөндү, Ношкен аймактарында бир нече колхоздор уюшулган.

Кызыл кулак уругунун жашаган жерлери

Жалал-Абад облусунун Ноокен районунун Бүргөндү айыл аймагына караштуу Ношкен айылында кызыл кулак уругу менен бирге жедигер (асан уулу, кулжыгач (назар тобу, майда кал, кара таман), орус уулу), саруу (колпоч), мундуз (ожурай, чоң кыргыз), багыш, кытай, нойгут урууларынын өкүлдөрү жашашат.

Бүргөндү айылында кызыл кулак уругу менен бирге жедигер (кулжыгач (сыдык уул, кара таман), орус уулу, кулболду, кулжабаш, бай калмак, калмак), саруу (келдей, мачак, кырк уул, колпоч), мундуз (ожурай), нойгут, саяк, сарыбагыш, кыпчак (хан кыпчак, тору айгыр), адыгине урууларынын өкүлдөрү жашашат.

Талас облусунун Чоң-Кара-Буура айылынын тургуну атактуу багыш уруусунан чыккан Сарымсак датканын небереси Шадыеков Зайнул аксакалдын айтуусу боюнча: «Сарымсак датка мурдагы Наманган уездинин Чадак волостундагы Черкасар деген жерде Кокон ханы Кудаяр ханга өзүнүн нааразычылыгын билдирет. Кудаяр хан Сарымсак датканы жазалаш үчүн Чотур баштаган сарбаздарын жиберет. Чотур Сарымсак датканын аскерлеринен жеңилип, жекеме-жеке сайышта курман болот. Сарымсак датка өзүнүн туугандары менен Таласка ашып кетүүгө мажбур болот. Кудаяр хандын сарбаздары Сарымсак датканын изине түшүшөт. Анын Рай деген тууганынан тарагандарын саруулар (кызыл кулак) жана торук уругундагылар кыргындан сактап калышат. Сарымсак датка калган туугандары менен Кара-Буура ашуусу аркылуу Таласка ашып кетет. Таласта Райдын бир тууганы Баястандан тарагандар ушул күнгө чейин жашашат. Ал эми Райдан тарагандар ошол жердеги саруу уруусунун кызыл кулактары менен чогуу жашашып жүрүп «кызыл кулак» атылып кетишет». Азыркы убакта алар Ала-Бука районунун Жапа-Салды айылында турушат.

Таш-Көмүр шаар башкармалыгына караштуу Шамалдуу-Сай шаарчасында кызыл кулак уругу менен бирге жедигер, төңтөрт, колпоч ж.б. урууларынын, Теңдик айылында кызыл кулак уругу менен бирге жедигер (акжол, базыл уулу, бактыбай, орус уулу, нияз уулу), саруу (колпоч ж.б.), кытай, моңол ж.б. урууларынын өкүлдөрү жашашат. Теңдик айылы: Кызыл-Алма, Кош-Терек, Чүйүт-Сай, Кашкулак-Сай, Кудук-Сай кичи айылдарынан турат.

КЫЗЫЛ КУРТ

— I. Кызыл курт – жети уруунун курамындагы урук. Тамгасы

Саруу уруусунун *кызыл курт* уругу ар түрдүү тарыхый кырдаалдарда уруудан бөлүнүп, башка кыргыз жана казак урууларынын арасына кирип кеткен.

«Кызыл курт» уругунун өкүлдөрүн биз саруу уруусунун арасынан, Таластан жана Аксыдан жолуктура албадык. Саруу уруусунун санжырачыларынын айтымында ал Лейлек жакта калмак жапырыгында кала берген.

Чынында эле изилдөөлөрдүн натыйжасында Лейлек районунда жашаган кесек уруусунун кара саадак уругунда кызыл курт урук бөлүкчөсү катталды¹. Лейлектеги кызыл курт урук бөлүкчөсүнүн өкүлдөрү өздөрүнүн санжырасын жакшы билишпейт. Алар аз санда Ак-Суу айылында турушат, көпчүлүгү Исфана жана Бишкек шаарларына көчүп кетишкен.

Аталган этнонимдин казактардагы параллели кызыгууну туудурат, алар саруу уруусундай эле казактын Кичи жүзүнүн жети уруусунун курамында². Ошондой эле кызыл курт уругу казактарда саруу уруусундай эле бирде саруунун жети уруусуна кошулуп айтылса, бирде айтылбайт (унутушкан)³.

Казактардын курамындагы кызыл курт уругу М.Тынышпаев боюнча емрей, олжаши, ерши⁴ деген майда уруктарга бөлүнөт. Бларамберг буларга төртүнчү кылып суба (саба) уругун кошот, В.В.Востров, М.С.Мукановдор муну туура деп санашат⁵. Алардын тамгасы (Мейер боюнча), (Тынышпаев жана ар-

¹ Нурбек Туран. Кесек: санжыра жана тарых.-Б.,2012.-264-б

² Востров В.В., Муканов М.С. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.81

³ Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Сев. Киргизии// ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960.-С.66

⁴ Тынышпаев М. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.29

⁵ Бларамберг И. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней и Зауральской орд//Военно-статистическое обозрение Российской империи.-Т.XIV.-Ч.I.-СПб.,1882.-С.8-12

хив материалдары боюнча)¹, урааны – Шиембай². Г.Н.Потанин казактардын курамындагы кызыл курт уругунун генеалогиясын кенири берет³.

Саруу уруусунун кызыл курт уругу ар түрдүү тарыхый кырдаалдарда өз уруусунан бөлүнүп, казак жана кыргыздын кесек, басыз урууларынын арасына кирип кеткендир. Себеби биз Өзгөн районунун Большевик жана башка айылдарында басыздар менен чогуу жашаган кызыл курт уругунун өкүлдөрүн жолуктурдук. Кызыл курт уругу кошумча изилдөөлөрдү талап кылат.

¹ ЦГА КазССР, ф. 4, д. 3871

² Востров В.В., Муканов М.С. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.99

³ Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии.-Вып.IV.-СПб.,1883.-С.15-16

ОГОТУР

Оготур – жети уруунун курамындагы урук. Тамгасы – .

Элдик этимология боюнча: «Меңдинин уулу Токтоболот көзгө атар мерген экен. Ак бараңын асынып, тоого чыгып алып, келген калмакты бирин койбой ата берчү экен. Ошондон улам Токтоболотту келин-кесектер «ок атар бала», же «ок атар аке» деп тергеп жүрүшүп, андан тараган тукумдар Саруу ичинде Оготур уруусу деп аталып калган».

Оготур уруусунан атактуу Эркетай баатыр же Эркетай жайсаң деген чыккан. Буга байланыштуу эл оозунда мындай бир окуя айтылат: «Бир мезгилде Кокондун Эрдене бийи баш болуп, Бухар, Ташкен хандары түндүктү карай жыла баштайт. Бердике баатыр миңден ашык кол менен Эрдене бийге каршы аттанат. Бердике, өзүнүн тууганы Эркетай жайсаңды кошуп алайын деп ага кабар айттырат. Ал адегенде барбай коёт да, кабарчыга: «Менин 600 бакма сарбаз калмагым бар, күчү болсо ушуларды коркутуп кошуп алсын» – деп жооп айттырып жиберет. Ошондо Бердике баатыр калың колу менен каптап кирип, Эркетайдын калмактарын ордунан басып алат. Бердике баатырдын бул эрдигине Эркетай жайсаң таң калып, калмактарын жана жигиттерин кошуп берип: «Эми жолуң ачылсын» – деп батасын берген экен.

Бердике баатырдын колу Анжиянга чабуул коюп, аны үч күндө басып алат. Ал Анжиян бегинин башын алып, нааразы болуп жүргөн вазиринин аялын өзүнө нике кыйдырып, кан тактысына отургузат. Ошентип калаага катуу тартип киргизип, шаар калкына бийлик орнотот».

Бул уруктан Эркетай баатыр, анын уулу Дайырбек датка, урпактары Субан бий, Мырзабек болуштар чыгышкан.

САКОО

Сакоо – жети уруунун курамындагы урук. Тамгасы – .

Сак+оо, сакау этноними байыркы сак элинин аталышына барып такалат. Сак [са:к], байыркы перс. Sakā, байыркы-грек. Σάκαι, лат. Sacaе – б.з.ч. I миң жылдыктарда Борбордук Азияда жашап, кийинчерээк түрк тилдүү элдердин курамына кирген байыркы көчмөн уруулар¹. Геродот, Страбон жана башка антикалык авторлордо Σάκαι (сак) деген ат менен аталышса, Индияда «шака» деп аталып, көптөгөн: «Пураны», «Ману-смрити», «Рамаяна», «Махабхарата», «Махабхашья» Патанджали, «Брихат-Самхита» Варахи Михиры, «Кавьями-манса», «Брихат-Ката-Маньяри», «Ката-Саритсагара» жана башка байыркы индиялык булактарда белгилүү болушкан. Будда динин негиздеген Будда Гаутаме ушул уруудан чыккан.

Б.з.ч. III к. Дарий падышачылыгынын акыркы мезгилинде аларды дахи/даи² деп аташа башташкан.

В.И.Абаевдин ою боюнча байыркы перс сөзү «сака» – тотем катары «бугу» дегенди билдирет³. Бирок бир да антикалык авторлор сак/сака этнонимин «бугу» маанисинде белгилебейт. Стефан Византиялык «сака – алар ойлоп тапкан «калкан» боюнча скифтерди ошентип аташат. Бул жерде сака сөзү түркчө сак/сагы ‘калкан, коргоо, сак» деген менен жакындашат. Ошондой эле түрк. сагдак – «саадак», б.а., «жааны огу менен сактоочу кутуча».

А.И. ван Виндекенс этнонимди «сак» сөзүнүн «сакчы», «коргоочу» деген мааниси менен байланыштырып, «сак» терминин тотемдик маанидеги этноним деп санайт⁴.

Кара калпак илимпозу Д.Айтмуратов: «Сак деген этникалык аталыш, байыркы убакта шак⁵ формасында да колдонул-

¹ БСЭ. 2-е изд. Т. 37, с. 603.

² Геродот, с. 508 (прим. 147).

³ Абаев В.И., 1949, 179

⁴ Van Windekens, A.J. Les noms des Saces et des Scythes//BNF 1,1949.-С.100

⁵ Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы.-Нукус,1986.-С.171

ган» – деп жазат. Мунун негизинде азербайжан илимпозу Г.А. Гейбуллаев түрк тилдүү элдердин арасында сак/сака этнониминин кеңири таралганын белгилейт. Мисалы, шага – казактарда, шакай жана шекей – өзбектерде, саке жана сакау – кыргыздарда, шаг – түркмөндө, Шаки – этнотопоними Азербайджанда ж.б.¹

Д.Айтмуратов: «Сак» этнонимин байыркы түрк сөзү «чагык» менен байланыштырып, «өрүлгөн чачтуулар» деп которот².

Татар илимпозу М.З.Закиев сак/сака этноними салттуу түркологияда индоиран сөзүнүн «мүүз» деген маанисинде саналып, ал эми жаңы, заманбап түркологияда сак/сака/сой – бул «бала, сезимтал, уруу, урук» деген маанини берет» – деп жазат³.

Якуттар азыркы күнгө чейин өздөрүн сака/саха деп аташат, хакастарда сага деген урук бар, ошондой эле хакас этноними ас жана сак/һак/хак деген этнонимдерден турат.

Б.з.ч. II жана I миң жылдыктагы кытай жана индия булактарында бул этноним сэ формасында катталган. Кийинчерээк ал киммерийлер менен скифтердин арасында сой/дай формасында кезигет⁴.

Сака этноними, түрдүү фонетикалык варианттар менен түрк эдеринин арасынан жолугат: *сокы, саклар, сакоо, секлер, сакал, сактар, саха*. Алгач бул этноним төөлөс урууларынын курамына кирген. Алардын ичинде уйгур, курыкандар менен катар кытай булактары *сейке* уруусун жайгаштырышат. VII к. Сир каганаты өзүнүн курамына Енесай кыргыздарын камтышкан. VIII к. тугю менен сирлер талкалангандан кийин, сирлердин аман калган бөлүгү батышка чегинишип, Түндүк Алтай менен Иртыштын жогорку бөлүгүн ээлешет. Алар менен кошо *сейке-сака* этнонимин алып жүргөндөр да кетишкен.

¹ Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана Историко-этнографическое исследование.-Баку,1986.-С.27

² Айтмуратов Д. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.174-175

³ Кара: Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар.-М.2003

⁴ Ельницкий Л.А. Скифия евразийских степей.-Новосибирск,1977.-С.4

Этнонимдин параллелдери сака – якут-сахалардын этноними, казактарда – сакау, кара калпактарда – саку//саху, түркмөндөрдө – сакав, сакар, сакгар, сакы, сагир¹, хакастарда – сагай, Тажикстандын түштүгүндө жашаган лакай жана катаган урууларынын курамында сакау², кытайлык кыргыздарда – сакоокыпчак, кыргыздын кушчу уруусунда – сакалды, кытайда – шекер, нойгутта – сакы, сарууда – сака, шекер, солтодо – саке, чекир саякта – сака формаларында катталган³.

Демек, саруунун сакоо уругунун аталышы бизди тээ байыркы сак дооруна чейин алып барып, алтай, хакас, каракалпак, түркмөн ж.б. түрк элдери менен болгон этногенездик байланышынын бир далили боло алат.

Сакоодон (Токтоназар) Шаа, Мамелдей, Акжол, Жангир.

Шаа, Акжол, Жангирден тарагандар Таласта.

Мамелдейден тарагандар Аксыда.

Мамелдейден Үкү (Чоку), Кошалы (Кашкулак).

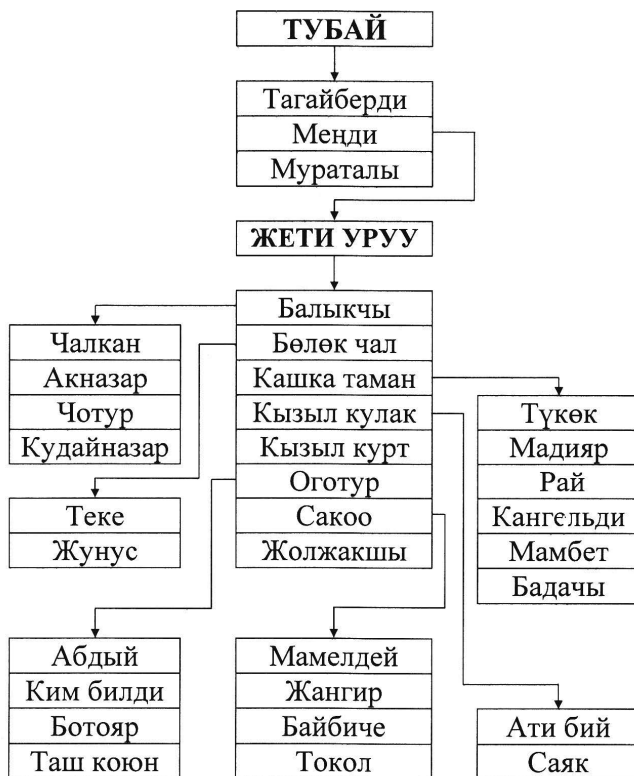
Үкүдөн (Байчагыр) Кедейбай, андан Сүттүбай. Үкүнүн алты баласы болгон экен, таарынычтан ал беш баласын алып, Жети-Өгүзгө кетип калган дешет.

¹ Атаниязов С. Этнонимы в туркменском языке.-Ашгабат,1994.-С.80-81

² Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории Южных районов Таджикистана и Узбекистана.-М.,1976.-С.99,105

³ Абрамзон С.М. 1999.- 758,766-б

6-схема. Жети уруунун бөлүнүшү

КЫРК УУЛ

Кырк уул саруу уруусунун курамындагы ири уруктардан болуп эсептелет.

Кырк уул этноними «кырк» жана + «уул» деген эки сөздөн турат. *Кырк* түрк тилинде 40 санды билдирип, байыркы арий тилинде *гурк* (гург) – «бөрү», «карышкыр» маанисин туюнтат, ал эми «уул» же *oγul*, *oγlan* деген сөздү түрколог-чыгыш таануучу, этнограф В.В.Радлов¹ «жоокер» деп которсо, В.Томсен² – «шахзаада» деп которот. Ошондой эле *oγul* деген сөз *oγuz*, *ok* – «уруу» деген сөздөн келип чыгышы мүмкүн. Демек, жогорудагы айтылгандардын негизинде «кырк уул» деген этнонимдин негизинде: 1. *кырк жоокер*, *кырк эр*, же *кырк шахзаада*; 2. *бөрү уул*; 3. *кырк огуз* же *кырк уруу* деген түшүнүктөр жатат.

Кырк саны «Манас» эпосунда көбүнчө сыйкырдуу мааниде кездешүүчү эпикалык сан. Мунун пайда болушу байыркы мезгилдерде адамдардын табият жана коом кубулуштарына, кереметтүү, укмуштуу көрүнүштөргө түшүнүү аракеттеринде сырын чече албаган нерселерди таасирдүү дух, касиеттүү күч катары кабылдоолордун үрп-адатка айланышы менен байланышкан. «Манаста» сөз сыйкыры сыяктуу эле сан сыйкыры кеңири тараган (мисалы үч, жети, тогуз ж.б.) Бирок мында «кырк» деген сандын өзгөчө учурлары бар. Баарыдан да анын кыргыз-

¹ АТИМ, I.-C.8

² Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon//MSFO.-Helsingfors, 1896.-P.114

дардын этногенезисинин («кыргыз») чечмелениши менен чие-ленип турушу өтө кызыктуу. Ал эми жалпы алганда ар түрдүү жагдайларда колдонулган «кырк» саны эпосто кыргыз элинин байыркы мезгилдердеги тарыхынан бери карай турмуш-салтынан, дүйнө түшүнүмдөрүнөн ачык кабар берет.

Албетте, жогоруда айтылган «кырк» деген эпикалык сандын колдонулушу эч качан кокус жеринен болгон эмес. Казак окумуштуусу А.Маргулан: «Кырк – элге салт болгон касиеттүү сан күчтүүлүктүн, биримдиктин белгиси. «Кырк уруу эл», кийинчерээк феодалдык коомдогу «кырк нөкөр», «кырк дос», «кырк чоро», «кырк вазир» деген туюнтмалар адегенде уруу башчыларынын чыгаан бир адамдын тегерегине топтолуп, биригишин билдирет»¹, – деп жазат.

В.В.Востров жана М.С.Муканов *кырк* уругу сары-уйсун уруусунун курамына киргенине байланыштуу, бул урукту байыркы усуньдардан келип чыгат деп санашат².

Этнонимдин параллелдери: кырк – зеравшан өзбектеринде³; кыркуйли – түркмөндө (салор)⁴; кырк – казакта (сары-уйсун)⁵; кырк – кара калпакта (ктай)⁶; кырк шоьмуьшли – ногойдо⁷, – кыркты, кырктар – башкырда ж.б.

Көпчүлүк илимпоздор түрк элдеринин ичинде кеңири таралган кырк урууларын байыркы курыкандар менен байланыштырып окшоштурушат. Култегинге арналган орхон жазуу эстелигинде «үч-курыкан» уруусу жөнүндө эскерилет⁸.

¹ Мухаметканов Н. Феникс – «Манас» жана Мухтар Ауэзов//«Ала-Тоо», 1988.-№ 8, 103-6

² Востров В. В., Муканов М. С. Родоплеменной состав и расселение казахов... С. 31

³ Гребенкин А.Д. Узбеки.-Русский Туркестан.-Вып. II.-М., 1872.-С.4

⁴ Вишников Я.Р. Родоплеменной и этнический состав населения Чарджоуской области Туркменской ССР и его расселение.-Труды ИИАЭ АН Туркменской ССР.-Т. VI, серия этнографии.-Ашхабад, 1962.-С.61

⁵ Востров В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов.-Алма-Ата, 1968.-С.30

⁶ Документы архива хивинских ханов, с. 141, 227

⁷ Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты.-М.-Л., 1940.-С.134

⁸ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности.-М.-Л., 1951.-С.29

Азыркы учурга чейин этнонимдин биринчи, «үч» деген түрк тилиндеги бөлүгү гана чечмеленип келген. Этнонимдин экинчи бөлүгү «*курыканды*» чечмелөөнүн көптөгөн аракеттери жемиштүү болбой келген.

Г.В.Ксенофонов боюнча «курыкан» этноними буряттардын «хюргэн-кюргэн» жана тунгустардын «курокан, куракан, курэкэн» – «күйөө бала» деген сөздөрүнөн келип чыгат¹. Чынында эле Рашид-ад-дин боюнча, Чынгысхандын бардык күйөө балдары өздөрүнүн атына кошумча «куркан» («күйөө бала») деген титулду алышкан². Чынгыс кийин хан болуп шайлангандан кийин, хорчи-аткычтардан жан сакчыларды түзүп, аларды түрк сөзү менен «курук» (корук) деп атаган³.

1972-жылы гана А.Ф.Елаев тарабынан «*курыкан*» термини бүгүнкү күндө Түндүк Байкалдагы эвенктерде *курокан, куракан, куриһэн* түрүндө колдонулуп келерин аныктаган⁴. Андан мурун бул факт Е.И.Титов тарабынан белгиленген⁵. Азыраак жумшартылган *хүригэн, хурьгэн, хүргэн* формасында монголдордо, батыш жана чыгыш буряттарда колдонулат. Бирок байыркыда кыясы «*курыкан*» термининин айтылуусунда эвенктерде жана монголдордо айырмачылык аз болсо керек. Байыркы монгол тилинде ал «*küriken*» деп айтылат, ал араб окумуштуусу Замахшаринин⁶ монгол сөздүгүндө чагылдырылган. Кызыктуусу аталган транскрипцияга жакын бул термин түркмен тилинде «*köreken*» деп сакталган⁷. Бул терминди которгондо бардык учурда «*күйөө бала*» дегенди билдирет. Муну менен биз «үч *курыкан*» этнонимин «үч *күйөө бала*» – үч уруу деп которсок болот. Демек, үч уруулук союздун курамына байыркы түрктөрдөн башка, «*куры-*

¹ Ксенофонов Г.В. Ураангхай-сахалар: Очерки по древней истории якутов.-Т.І.-Кн.І.-Якутск,1992.-С.195

² Рашид-ад-дин. Сборник летописей.-Т.І.-М.-Л.,1952.-С.175

³ Рашид-ад-дин. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.158

⁴ Свинин В.В. Основные этапы древней истории населения побережья озера Байкал//Древняя история народов юга Восточной Сибири.-Иркутск,1974.-С.20

⁵ Титов Е.И. Тунгусско-русский словарь.-Иркутск,1926.-С.85

⁶ Свинин В.В. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.20

⁷ Малов С.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.397

кан» этнониминин тилдик анализине жана акыркы археологиялык маалыматтарга таянсак, кыясы, тунгус жана монгол тилдүү жашоочулардын топтору да кирсе керек.

Ал эми тарыхчы Б.З.Нанзатов «үч курыкан» этнонимин «үч аскерий кошуун» деп, жаңы окулушун сунуштайт. Мындай окулушту ал «Байыркы түрк сөздүгүндөгү» qoǵıya~qurıqa~ «кошуун, аскер лагери» деген маанидеги сөздөрдү «курыкан» этноними менен байланыштырат. Ошол себептен Б.З.Нанзатов, түрк тилдүү көчмөн курыкандар отурукташкан жана тайгадагы жергиликтүү калкка карата басып алуучу катары чыгышкан деп божомолдойт¹.

Болжолу, эзелки өткөн заманда эки фратриалдуу уруу болгон, алардын бири өздөрүнүн келип чыгышын Күн (кун), башкасы Куу (куба) менен байланыштырышкан. Бул эки уруу кудуреттүү хунндардын бөлүкчөсү болушу мүмкүн². Демек, «куры» (хор?) куба (куман?) менен окшоштурулуп, ага хундан келип чыккан «кун» (кан) деген сөз кошулуп, «куры»+ «кун» (кан)= курыкан этнониминин аталышын пайда кылышы да мүмкүн.

Курыкандар жөнүндө байыркы кытай булактарында төмөндөгүдөй маалыматтар кездешет: «Гу-ли-гань [骨利幹³, 骨利幹] уруусунун жылкылары адатта тамгага ээ болушкан эмес. Анын ордуна кулактары жана тумшуктары менен айырмаланышкан. Гулигандардын аттары Цзе-гулардын⁴ аттарына окшош, айырмачылыгы аз гана. Цзе-гулардын аттарына тамга басышат»⁵.

Тан-шуда жазылган боюнча гулигандар уйгурлардын бир мууну⁶, бирок Танхуйяодо (цэ 3, цз. 98, стр. 1744) уйгурларга

¹ Нанзатов Б.З. К этногенезу бурят по материалам этнонимии//Народы и культуры Сибири. Взаимодействие как фактор формирования и модернизации.-Вып. 2.-Иркутск,2003.-С.30

² Дугаров Д.С, 1993, с. 230-231

³ Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров (по китайским источникам).-СПб.,1899.-С.49

⁴ Кыргыздар

⁵ Зуев Ю.А. Тамги лошадей из вассальных княжеств//Труды ИИАЭ АН КазССР.-Т.8.-1960.-С.97,132

⁶ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.-Т.І.-М.-Л.,1951.-С.301

арналган атайын бөлүмүндө бул аталыш эскерилбейт¹. Этнонимдин чечмелениши Хирт менен Э.Шванн² тарабынан жүргүзүлүп, алар гу-ли-гандарды (байыркы k'u-lu(i)-kan) орхон руникалык жазууларындагы курыкандар менен окшоштурушкан³. Курыкан этноними куркан же кўкән формасында Рашид-ад-диндин «Джами ат таварих» аттуу эмгегинде кездешип, «алар учурда (XIII–XIV кк.) монголдор деген аталыштагы элдерге таандык экенин, бирок башында алардын аталышы мындай болбогонун» билдирет⁴. Х.В.Хауссенг бул терминди тюрк лексикасынан которгон котормосунда: «куры» = «батыш» жана «кан» = титул («тоо»?)⁵ – деп түшүндүрөт.

Тан-шу боюнча: «Гу-ли-гань Ханхайдан⁶ түндүктө жайгашкан... Сонун аттарды багышат, баштары төөгө окшош, күчтүү жана бойлуу, алар күнүнө бир нече жүз ли⁷ аралыкты чуркап өтө алышат. Алардын жерлери түндүктө деңизге чейин созулуп, борбордон (Кытайдан) кыйла алыс. А эгер түндүктө деңиздин аркы өйүзүнө өтсөң, (ал жерде) күн узун, түн кыска»⁸. Танхуйяо боюнча: «Гу-ли-гандар Ханьхайдан (Хангай) түндүк тарабынын түндүгүндө жайгашкан. Эки сыңын (эркин) менен биргелешип жашашат. Алардын өлкөсү түндүктө муздуу деңиз (Байкөл) менен чектешкен»⁹.

Көрүп тургандай Танхуйяонун маалыматтары курыкандардын курамы жана алардын жайгашкан жерлери боюнча көбүрөөк так көрсөтмө берүүдө. Биринчиден, ал Тан-шуну толуктап, курыкандардын эки эркин менен жашашын билдирүүдө. Бул билдирүү Күлтегиндин жазуусундагы ¹⁰ «үч-куры-

¹ Танхуйяо, цз 3, цз. 98.-С.1744

² *Chavannes Ed. Documents sur les T'ou-kiue (Tures) Occidentaux.*-St. Pb.,1903.-P.341

³ *Малов С.Е. Памятники древне-тюркской письменности.*-М.-Л.,1951.-С.415

⁴ *Рашид-ад-дин. Сборник летописей.*-Т.І.-М.-Л.,1952.-С.77

⁵ *Haussig H.W. Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker.*-Byzantion vol.23.-1953.P.337a

⁶ МНРдин борбордук бөлүгүндөгү Ханхай тоо кыркасы

⁷ 100 ли = 40 км.

⁸ *Бичурин Н.Я.,* Указ. соч., с. 348; Тан-шу, цз. 217 б, стр. 11 а.

⁹ *Зуев Ю.А.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.102

¹⁰ *Малов С.Е.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.38

кан» = «үч уруу эркин» курыкан деген белги менен дал келүүдө. Алар кыргыздар менен отуз татарлардын (чыгышта) ортосунда жайланышкан.

1-сүрөт. Курыкан (кытай сүрөтү, Д. Позднеевдин боюнча)

Экинчиден, курыкандардын түндүк чек арасы жөнүндөгү маалымат аларды Алтайдан чыгышыраак жана Саян тоолорунан түндүгүрөөк жайгаштырууга мүмкүнчүлүк түзөт. Курыкандардын жайгашуусу боюнча тагыраак координаттарды Юаньшиден¹ табабыз. Ан-кэ-ла (Ангара) дарыясынын жашоочулары жөнүндө айтканда ал жылнаамада мындай деп баяндалайт: «Алар Цзи-ли-Цзи-сы² баш иет. Тай-дудан (Дайду) 25 миң лиден ашык алыс аралыкта турушат. Алардын тили Цзи-ли-Цзи-сылардын тилинен кыйла айырмаланат. Күн узак, түн кыска... Бул Тан-шуда жазылган Гу-ли-гань өлкөсү».

Ушул эле жылнаамада Ангаранын жашоочулары Гу-ли (кури, хори) деген термин менен аталган³. Так ушундай эле ата-

¹ Юаньши, цз. 63, стр. 19 а.

² Кыргыздар

³ Cleaves F.W. Qapqanas-Qampqanas, Harvard Journal of Asiatic Studies.-Vol.19.-1956.-No 3-4.-P.400

лыш менен алар, X кылымга таандык болгон араб жылнаамасы «Худуд ал-Алам»да белгилүү болушкан. Ал таң калыштуу тактыкта кытай маалыматтарын кайталайт: «*Кури* (текстте *هوربگان* – *фури*), Хирхизлерге таандык уруунун аталышы... Башка Хирхизлер алардын тилин билишпейт»¹. Бул маалыматтар биздин тизмедеги курыкандар менен курилердин (кори, хори) бир экенин таанууга мүмкүндүк берет. Муну В.В.Бартольд, кийин В.Ф.Минорский, П.Пелльо жана Л.Амби болжолдошкон. Муну менен бирге бул бириктирүү кысма, курыкандардын «үчүнчү» эркинин табууга жардам берет. Ал Тонукөккө арналып коюлган эстеликтин текстинде белгиленген жана Танхуйяодо «жоголгон» *кэ-ли* (кори) уруусу болуусу мүмкүн, кийинчерээк Гу Цзуюянын айтуусу боюнча кидандардын курамына кирип кеткен.

Генеалогиялык мифтерге таянсак, хорилердин байыркы мекени катары ошол эле жогорку Лена бассейни жана Ольхон аралы болуп эсептелет. Бурят изилдөөчүлөрү хорилерди курыкандардын генетикалык мураскорлору катары карашат. Хори жана курыкандардын уруу аталыштарынын окшоштугу тууралуу буга чейин академик В.В.Бартольд, А.П.Окладников, П.Пелльо жана В.Ф.Минорский айтышкан.

IX–X кк. Ангарада жашашкан фури же кори уруулары жөнүндө араб-перс булактарында айтылат. Араб алфавитинде «к» жана «ф» тамгалары оңой алмашаарын эске алуу менен изилдөөчүлөр кээде «фури» уруу аталышын «кори» деп эсептешет.

2-сүрөт. Оор куралданган курыкан жоокери

¹ *Hudud al-Alam*. Translated and annotated by V. P. Minorsky.-London, 1937.-P.94

Кытай булактарында Ашинанын ата-бабалары болгон гунндардын – хэлянь уруусунун тилинде «фули», түркчө «бөрү» деген сөз сакталып калган. В.Банг «бөрү» сөзү түрк тили менен түшүндүрүлбөйт деп белгилейт¹. Бирок бул убакка чейин байыркы түрк сөзү «*boḡi*»нүн – индо-арийлик прототиби көрсөтүлүп калган эле: согд. *wyrk*, авест. *vəhrka*, байыркы перс. *vrkāna*, хоганосак. *birgga*².

3-сурет. Карахан мамлекетинин желеги

Гу-ли-гань~гуриган~курыкан варианттардан калыстык түрдө Г.Н.Румянцев кури – (~ хори) ~ фури уңгусун бөлүп алган³. Т.А.Бертагаев бул уңгуну *бури-*, *гури-* деген варианттар менен толуктап, *-ган* ~ *-кан* морфемасын учурдагы *-ган* ~ *-хан* этнонимде бириктирүүчү аффикс болуп эсептелет деп жазат⁴.

Кыргыздар жөнүндө айтканда, жазуу булактарында «хора» – «кара» эпитети көп кайталанат. Ошондой эле эпитетти биз XVII к. якуттардан да «кара-кангаластардан», ошондой эле «хоролордон» кездештиребиз. «Хара» сөзү якут тилинин акалаган говорунда толугу менен «хоро» деп айтылышы мүмкүн. Кыргыздар жөнүндө эскерилген булактарында жана якут элдик чыгармаларда кездешкен курыкан уруусу «хорохаана» уруусу болушу мүмкүн⁵. Эгерде андай боло турган болсо, кыргыз тилинде «курыкан» – «карахан» болушу мүмкүн.

Тарыхтагы Карахан мамлекетин ким түзгөндүгү азыркы убакка чейин белгисиз. Жогорку илимий фактыларга таянып,

¹ *Bang W.* Ueber die türkischen Namen einigen Grosskatzen//Keleti Szemle.-Т. XVII,1917.-S.129

² *Korsch Th.* Türkische Etymologien//Festschrift V.Thomsen.-Leipzig,1912.-S.199-200; *Pritsak O.* Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren.-Wiesbaden, 1955.-S.93-94

³ *Румянцев Г.Н.* Происхождение хоринских бурят.-Улан-Удэ,1962.-С.125

⁴ *Бертагаев Т.А.* Этнолингвистические этюды о племенах Центральной Азии// Исследования по истории и филологии Центральной Азии.-Улан-Удэ,1976-С.35

⁵ *Николаев С.И.* Выступления//ТКАЭЭ.-Т.III.-Фрунзе,1959.-С.159

Карахан мамлекетин түзүүдө курыкан уруусунун канчалык тиешеси бар? Негизинен, Карахан мамлекетинде карлук, ягма, чигил уруулары чоң роль ойногон. «Карахандардын династиясы чигил уруусунан келип чыгышы мүмкүн» – деп жазат Ө.Караев¹.

О.Прицак «кара» деген «түндүктү» билдирет, Саян-Алтайдагы алгачкы түрк мамлекетинин башчылары «кара-хан» же «кара-хакан» деген титулдарды алып жүрүшкөн дейт². Чигил орто.-перс. тилинде *sihil* «кырк» дегенди билдирет. Тарыхчы Б.Турал кыргыздын кырк уул уругун байыркы чик жана чигил уруулары менен байланыштырат. Карахан мамлекетинин желегинде «жэбе, анын үстүнөн үчтөн турган үч белги турат», ал үч белгилерди үч курыкан, үч карлык, үч чигил менен салыштырса болот. Карахан мамлекетин түзүүдө кыргыз урууларынын ролу чоң десек жаңылышпайбыз.

IX кылымдын биринчи жарымында кун урууларынын (В.П. Яйленко боюнча курыкандар) чоң тобу жана кай (С.М. Ахинжанов боюнча кимак-уранкайлар), монгол талааларынан кидандар менен сүрүп чыгарылып, Батыш Сибирге, Түндүк Джунгарияга жана Түндүк-Чыгыш Жети-Сууга жылышат. Ал жерден алар түрк урууларынын башка топтору – шары (сары) жана басмылдар (алат) менен кошулуп аралашышат. Бул жаңы бирикмеде эки негизги топ – кун-командар жана шары-половцетер сакталып калат³.

Болжолу, эзелки өткөн заманда эки фратриалдуу уруу болгон, алардын бири өздөрүнүн келип чыгышын Күн (кун), башкасы Куу (куба) менен байланыштырышкан. Бул эки уруу кудуреттүү хунндардын бөлүкчөсү болушу мүмкүн⁴. Демек, курыкан этноними куры (хор?) куба (куман?) менен окшоштурулган жана хундан келип чыккан кун (кан) деген эки сөздүн кошулмасынан турат.

¹ Караев О. История Караханидского каганата.-Фрунзе, 1983.-С.86

² Ушул жерде.-С.87

³ Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. -СПб.,2000.-С.127

⁴ Дугаров Д.С. К проблеме происхождения хонгодоров//Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии.-Новосибирск,1993.-С.230-231

В.В.Бартольд жана В.Ф.Минорский: «Кун элинин атын, чыгыш булактарында Кури деп окууга болот» – деп көрсөтүшкөн. Ушул себептен В.П.Яйленко бул элди курыкандар менен окшоштуруп, аларды бирдей деп билген¹. Демек, курыкандардын көпчүлүк бөлүгү батышка кетиши мүмкүн, алардын бир бөлүгү башкырлардын курамына кувакан уруусу катары кирген, буряттар алардын калып калган бөлүгүнүн урпактары².

Р.Г.Кузеев кувакандарды Рашид ад-диндеги кўкән же куркан уруусу менен окшоштуруп, аларды кувакандардын ата-бабасы деп санайт. Ошондой эле «Кувакандардын уламыштарында алардын ата-бабалары Алтайдан, Байкалдан келгендиги айтылат. Кувакандардын курамында кыркуле жана кырктар деген уруктар бар» – деп жазат³.

Демек, курыкандар – Тан-шуда «гу-ли-гань», Юань-шиде «кули-ангу-хэшэ», араб-перс булактарында «фури», Рашид-аддинде «кури», Орхон-енисей жазуусунда «үч-курыкан» деген аталыштарда белгилүү болуп, илимпоздордун айтуусу боюнча «үч күйөө бала», «үч кошун», «үч уруу» деген маанилерди берген. В.В.Бартольд, В.Ф.Минорский жана В.П.Яйленко боюнча курыкандар – кун уруулары болуп, IX кылымдын биринчи жарымында монгол талааларынан кидандар менен сүрүп чыгарылып, Батыш Сибирге, Түндүк Джунгарияга жана Түндүк-Чыгыш Жети-Сууга келишет. Ал жерден алар түрк урууларынын башка топтору – шары (сары) жана басмылдар (алат) менен кошулуп аралашышат. Курыкандар түрк элдеринин (кыргыз, башкыр, кара калпак, түркмөн ж.б) этногенезинде чоң ролду ойношот. Буга далил катары курыкандардын уруктарын алардын арасынан көрсөк болот. №4 таблицаны карагыла. Ал эми курыкандардын уруктары саруу уруусунун курамында «кырк уул», «беш каман» ж.б. урук аталыштарында сакталып келет.

¹ Яйленко В.П. Миграция кунов-курыкан из Южной Сибири в Поднепровье в свете письменных и археологических источников//Проблемы археологии Степной Евразии.-Кемерово,1987.-С.153

² Дугаров Д.С. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.231

³ Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа.-М.,1974.-С.269-270

3-таблица.

Племена	Кырк уул (Саруу)	Чи = (tsi = čiy) чиг	Сы-це = si-k'iet. изгиль	Си-це = yüei (hai)- k'iet. чигиль	Кырк — каракалпак	Кыркты, кырктар башкыр	Кырк — казак (сары- уйсун)
Тамга	└┐, └┐	└┐└┐	☞	└┐└┐	└┐	└┐, └┐	└┐

Санжыра боюнча кырк уул уругу төмөндөгүдөй бөлүнөт:

Кырк уулдан Байсу, Кулчу (Кулчуке), Кулсейит.

Байсудан Келдей, Мачак, Бешкаман.

Келдейден Тампагар (Данбагар), Көчүм, Кодол, Шаек, Эр
Эшим, Кабай, Жабай, Бешим. Тамгасы – └┐.

Мачактан Бегилдик, Бешим. Тамгасы – └┐.

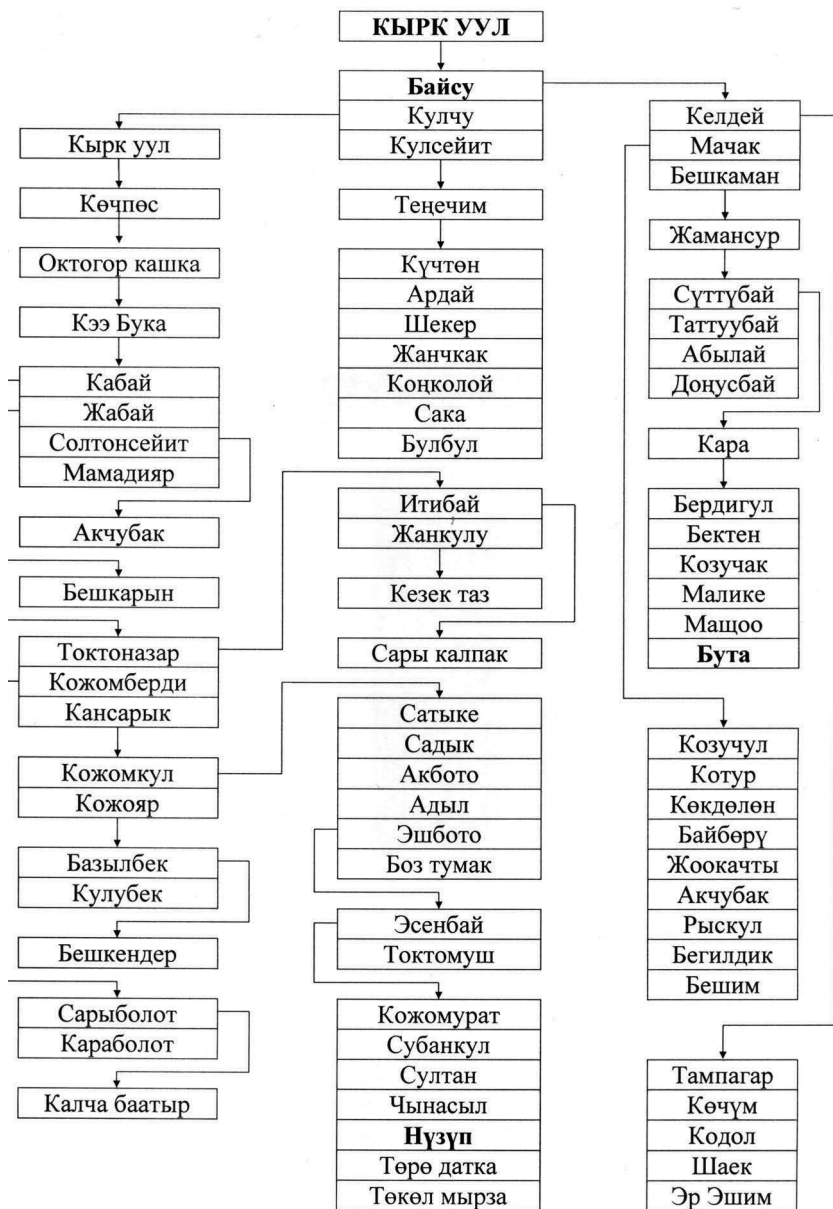
Бешкамандан Жамансур (Жапасур), андан Сүттүбай, Тат-
туубай, Абылай, Доңусбай. Тамгасы – └┐.

Кулсейиттен – Кырк уул, андан Көчпөс (Жылбас), андан
Октогор кашка. Октогор кашкадан Кээ Бука, андан Кабай, Жа-
бай, Солтонсейит, Мамаяр (Мамадияр). Тамгасы – └┐.

Кулчудан – Теңечин (Теңечим), андан Күчтөн, Ардай, Ше-
кер, Жанчак, Коңколой, Сака, Булбул деген уруктар тарайт.
Тамгасы – └┐.

7-схема. Кырк уул уругунун бөлүнүшү

БАЙСУ

Байсу – байыркы кыргыз урууларынын бири. Учурда Кырк уул уруусунун курамына кирген этнонимдин аталышы. Көпчүлүк илимпоздор байсу уругун кытай жылнаамаларындагы байси уруусу менен байланыштырышат. Алар тууралуу тарыхый булактарда төмөнкүдөй маалыматтар кездешет:

Н.Я.Бичурин: «Тан династиясынын тарыхынан» байси тууралуу мындай деген маалыматтарды которот: «Байси 白霫 байыркы Сяньбилердин жерлеринде көчмөн жашоосун өткөрүшкөн, ал борбордон 5 000 ли аралыкта түндүк-чыгышта орун алып, Тунло жана Пугу менен чектешкен аймакта жердешкен. Байсилер Сеяньтодон төмөн, Юечжи дарыясынын жээгинде Лын-хин тоосунун этегинде отурукташышкан. Түштүгүндө Киданга такалган. Бул аймакты тегерете ченегенде 2 000 линии түзөт, аймак тоолор менен курчалган. Аскери 10 000 адамды түзгөн. Жаныбарлага мергенчилик кылуу менен азык табышкан. Кийимин кызыл териден тигишкен. Аялдары жез билерик, жез коңгуроолорду тагынышат. Алар үч аймакка бөлүнүшкөн: Гюй-янь 居延, У-жо-му 無若沒, Хуан-шуй 潢水. Алардын башчыларынын баары тукюес Хйелихандын вассалдары болуп, Сыгин 俟斤 деп аталышкан. Чжен-гуаньдын өкүлдөрү хан сарайга эки ирет келишкен. Жыйынтыгында, алар ээлеген жерлердин бир бөлүгү Даньянь округу деп аталып, а бир аймак Гюй-янь округуна айланган. Ал эми Сыгиндер өздөрү ал жерлердин башчылыгына коюлган. Хянь-кидин бийлигинин 5-жылында (660-ж.) Ли Хань-чжу Гюй-яньдын жетекчилигине коюлган. А анын дүйнө салышы менен ал орунду анын кичүү иниси Кюйду ээлеген. Андан кийин эч кандай маалымат жок».

Н.В.Кюнер: «Байси сюннунун өз алдынча бир мууну, Хуан-шуй дарыясынан түндүктө жашашат. Бул сяньбилер жердеген илгерки жерлер. Аталган жерлер борбордон 5 000 ли аралыкта түндүк-чыгышта жайгашкан. Чыгышта алар *мохэ*, батышта *туцзюэ*, түштүктө *кидань*, түндүктө *улохуньдар* менен чектеш-

кен. Өлкөнүн айланасы 2 000 лини түзүп, төрт тарабы тоолор менен курчалган.

Жергиликтүү калк мергенчиликти мыкты өздөштүргөн, жана кызыл териден кийимдин жакаларын жасаганды жакшы көрүшкөн. Аялдары жез билерик, жез коңгуроолорду тагынышат. Салттары жалпысынан кидандардыкы менен окшош.

40 000 түтүн дулунь-хэцаинь уруусу бар. 10 000 адамдан ашык мыкты аскерге ээ.

3-жылы алардын башчысы Чжэнгуань (629-ж.) элчи жиберип, тартуу кылууга жергиликтүү кол өнөрчүлөр жасаган буюмдарды беришкен»¹.

«Байси мамлекети – сунндардын мууну. Байегудан чыгыш тарапта жайгашып, Мохэлердин кошунасы болуп эсептелет. Мыкты аскери 10 000 адамдан турат. (Мохэ) менен бирге Сйелиге (Сары) баш ийген. Салты жана адаттары туцзюэлердикине окшош.

Чжэнгуань (647-ж.) бийлигинин 21-жылында [байси] Тан династиясына салыкты алып келет; [алардын] элчиси (Кытайдын борборуна) келет. Алардын жерлерин рангдар менен жайгаштырып, Чжэньяньчжоу округун түзүшүп, алардын башчысын цыши 45 кылышты.

Бул окуянын алдында [Тан императору] Тайцзун туцзюэлерди багындырат. Алардын вассалдары агаларын шивей наамы менен сыйлашат деп ойлошкон, Шамонун адамдары парча кездемелерди жакшы көрүшкөн. Анда Тайцзун алыскы аймактардан келген [вассалдарды хан сарайга] чакырып, аларга сүйгөн кездемелерин белек кылышат. Ал кездемелер оймолуу эле, анда жибек жиптен жасалган ийримдер кагаз жиптери менен өрүлгөн; бул түстүү сүрөт ой келди ыргытылган гүлдөрдү жана жемиштерди сүрөттөгөн. Алардын [бай-си] кызматы ар түрдүү болгон, башчылары алган сыйлыктары тууралуу маалыматтар таркатылып турган, алар [кытай] ханына жакын болушуп, хан сарай тарабынан сыйга татышкан.

¹ Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока.-М.,1961.-С.50

Сяньциндин бийлигинин (660-ж.) 5-жылында старшина Ли Хань-шуну (же ше) Цзюйяньдык дуду кызматына отургузушат. Ли Хань-шу каза болгондо анын ордуна кичүү иниси Цюедуну коюшат. Мындан кийин [байси тууралуу] маалыматтар үзүлгөн»¹.

Кытай булагы «Суй-шу» Тянь-Шанды жердеген ондон ашык телэ урууларын атайт. Анда бай-силер жөнүндө мындай маалымат кездешет: «Кан-го мамлекетинен түндүктө, А-де-шуй дарыясына коңшулаш, жашаган тогуз уруунун ичинде, **比 悉** Би-си же **北 悉** Бэй-си уруусу жашайт»².

Г.Е.Грум-Гржимайло: «Алгачкы жолу б.з.ч. IV кылымда телэс урууларынын курамында бай-си деген аталыш менен кытай жылнаамаларында эскерилет: «Бай-си Халхадан түндүгүрөөк жана Байыркудан түштүгүрөөк аймакта өздөрүнүн көчмөн жашоосун өткөрүшкөн. Батышта алардын жерлери *тун-ло* жана *пу-гу* урууларынын ээлиги менен чектешкендиктен Толы менен Керулен дагы алардын территориясына кирген. Се-янь-толордун Толыга карай жылышында алар чыгышка карай жер которушуп, Юэ-чжи өрөөнүн ээлешкен. А түндүккө карай ээлеген аймагы кидан ээлиги менен чектелген. Юэ-си областы Чан-ту-фу менен Мукдендин ортосунда жайгашкан. Акыркы жолу 660-жылы эскерилет»³.

Бай-си уруусунун аталышын Ю.А.Зуев монголдордун куян/киян/кыян термини менен окшоштурат⁴.

Рашид-ад-Диндин: «Кыйан – бул агым, тоону жарып чыгып ылдыйды көздөй аккан шар, күчтүү суу агымы»⁵ – деп жазат.

Куян жана Тянь-янь аталыштары Улуу Хингандын этектериндеги огуздардын чөйрөсүндө кездешет. Хингандык огуз-

¹ Кюнер Н.В. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.50

² Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров.-СПб.,1899.-С.39

³ Грум-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.II.-Л., 1926.-С. 250

⁴ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии.-Алматы,2002.-С.68

⁵ Рашид ад-Дин. Сборник летописей.-Т.I.-Кн.1.-М.-Л.,1952.-С.154

дардын басымдуу бөлүгү кытай булактарында «агым» дегенди туюндурат. Башкача айтканда, 白霽, бай-си «ак агым»¹.

Куян/киян урууларынын ээлеген аймагы Забайкальенин² аймактарынан баштап, Улуу Хингандын түштүк бөлүгүндөгү Шара-мурэн (Силяо-хэ) дарыясынын бассейнине чейин жайкалган. VII кылымдын орто ченинде кыйралган Сеянто каганатынын вассалдык жерлери Тандык райондоштурууда «округдарга» (чжоу) бөлүштүрүлгөн. «Тянь-янь округу бай-си уруусу ээлеген аймакта түзүлгөн. Цзюйянь округу бай-си уруусунун бир бөлүгү жайгашкан аймакты камтыган»³. Тянь-янь жана Цзюйянь аталыштарынын бай-си уруусунун ар кайсы топторуна таандык кылуу алар географиялык жактан айырмалоо үчүн гана пайдаланылган: мындай учурда аларды алмаштыруу же бириктирүү толугу менен мүмкүн.

Шара-мурэн бассейнинде, тактап айтканда, анын оң куймасынын жана Лэнсин тоосунун тегерегиндеги аймактарда 霽 си (бай-си) уруусу протомонголдук уруу 奚 xi менен биргеликте жашашкан. Өз кезегинде бул уруу кошуна жайгашкан протомонголдук кидандар менен тууган болушкан.

Уйгур-тибеттик документтерде ал тууралуу мындай деп айтылат: «Бул мамлекеттин чыгыш тарабында бир уруу орун алган, аны тибеттиктер – Не (хи), кытайлар – Не-се (хи-си), а түрктөр – Dad-ari»⁴ – деп аташат. Түрктөр чындыгында аларды tatabi деп аташкан, бул ирандык атоо – tata ari (агын суу, шаркыратма) дегенге туура келет.

¹ Зуев Ю.А. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.66

² Цзнь Чжунмянь. Туцзюэ цзи ши (Сборник материалов по истории тюрков).- Пекин, 1958.-С.751

³ Малавкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии.-Новосибирск, 1989.-С.24.; Оуян Сю. Синь Тан шу (История династии Тан. Новая редакция)// Серия «Бо-на».-Пекин, 1958.-Гл. 436, с. 298, л. 26.

⁴ Bacot J. Reconnaissance en Haut Asie Septentrionale par cinq envoyés ouïgours au VIII-e siècle//JA.-Vol.254.-2.-1956.-P.145; 1007-жылы Чжун-цзин провинциясында Дадин областы негизделет. «Дадин уезди (Шара-мурэн дарыясынын түштүк жээги) – бул убагында бай-си уруусу ээлеген жерлер». Ошол эле эмгектин дагы бир жеринде ал мындай деген: «Хи жана си – бул Чжун-цзин жериндеги мамлекеттин аталышы», – деп жазат летописец (Тото. Ляо ши//Серия «Бо-на». Пекин, 1958, гл. 39, с. 182, л. 16)

Киян/кыян термини юэчжи-тохарлардын гинекократтык жети уруусунун башкы космогондук символдорунун бири болуп, алар айга сыйынышкан. Куян/хуян – хунну менен сяньби урууларынын хандык фамилиясы болуп эсептелген.

Ма Чан-шоунун айтуусу боюнча «хунну уругу хуянь жана сяньбийлик тобалардын ортосунда ар дайым үйлөнүү салты болуп келген. Ши цзинин «Хунндар» жөнүндөгү бапында Сыма Цянь Маодундун учурундагы окуялардын тегерегинде төмөнкүлөрдү айткан: «Бардык сановниктер атадан калган мурасты ээлеп, ордун басып калышат. Үч уруу *хуань*, *лань* жана кийинчерээк пайда болгон *сюйбу* хуннуларда белгилүү уруу болуп эсептелинген»¹.

Ушул мисалга байланыштуу Тандык комментатор Янь Шигу жазат: «Хуянь – учурдагы сяньбийлердин уругу хуянь, сяньбийлерде лань уругу да бар»². Б.з.ч. 40–50-жылдардагы окуялар боюнча «Хоу Хань шунун» «Түштүк хунну» бапында: «Шаньюйдун уруусу – Си Люань-ди. Хуннуларда бөлөк төрт белгилүү уруулар болгон. Алар *хуянь*, *сюйбу*, *лань* жана *цюлинь*. Булар ар дайым шаньюй менен үйлөнүшкөн. Кытайлыктар Хуянь уруусунун башчысын князь (гун) дебей, падыша (ван) деп аташкан. Бул аталыш аларды шаньюйдун туугандарынан жогорку баскычка коёт. Хуянь уруусу сол канатты түзгөн, ал эми лань жана сюйбу – оң канат болгон»³,– деп айтылат. Мындай оң, сол канат болуп бөлүнүү байыркы дуальдык бөлүнүү системасынан калган. Ал эми хуннунун төрт бөлөк уруулары шаньюй менен үйлөнүшү дуальдык уруу бөлүнүүгө караштуу десек болот.

Куяан/кыян⁴ (көптүк мааниде кият/кыят) – XII–XIII кылымдарда Чыгыш Монголияны жердеген «ак татарлардын» аты болгон, кийин монголдор мамлекетинде хандык уруунун аталышы

¹ Свод известий . . . -Т.І.-С.17

² Там же.-С.24

³ Там же.-С.680

⁴ Кият термини Саган-Сэцэнде *kiyad* фомасында кездешет (Саган-Сэцэн. 1990.-С.51,55)

болуп калган¹. Кыйан уруусунан данктуу Улуу Чынгыз хан чыккан.

«Тан-шуда» ки-би, ань-мань жана ба-си-ми уруулары эскертилет.

В.Томсен² ба-си-ми менен орхон жазууларындагы, башкача айтканда, Бильге-каганга³ (хан Могилян (683–735) арналган жазуу эстелигиндеги **𐰽𐰺𐰍𐰏** басмыл

Чынгызхан
(1162–1227-жж.)

этнонимин салыштырат. Бүгүнкү күндө В.Томсендин гипотезасы толугу менен кабыл алынган⁴. Ба-си-милер өздөрүнүн теги боюнча алар телес уруусуна таандык болгонуна карабай, карлуктар сыяктуу уйгур союзунун курамына киришкен.

Басмылдардын келип чыгышы тууралуу кызыктуу гипотезаны Н.А.Аристов сунуштаган⁵. Ал басмыл менен аргын казактардын Орто жүзүнүн курамында бир эле урууну туюндурат жана бул терминдер бирдей мааниде («аралаш уруу»). Марка Полонун жазууларындагы Тандюк өлкөсүнүн сүрөттөлүшүндө айтылат, анда христиандар басымдуулук кылат, аларды аргондор деп аташкан, бул гасмюль дегенди туюндурат. Бул тууралуу Pauthier, Ducangенин „Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis" деген эмгегинде мындай деген түшүндүрмө берген, басмул деген аталышта византиялыктарда француздар менен гректерден пайда болгон метистер аталган. Аристовдун пикири боюнча бул аталышты алар түрктөрдөн алган, анткени

¹ Зуев Ю. А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы «Дайк-Пресс», 2002.-С.68

² Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon déchiffee, Memoires de la Société Finno-Ougrienne, 1896. P. 178, № 88

³ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии.- М.-Л.,1959.-С.11,20

⁴ Бернштам А. Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков.- Л.,1946.-С.82,134

⁵ Аристов А.Н. Заметки об этническом составе тюркских племен//ЖС.-СПб.,1896.-С.91; Грумм-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.256

ХІІІ кылымда Монголияда аргын ушул маанисинде колдонулган. Мындан аргындар басмылдардын тукуму деп эсептесек болот. Басмылдардын аралаш уруулардан келип чыгышы тууралуу гипотезаны мындайча далилдесе болот: ал учурда уйгур элинин курамында «тогуз», карлуктарда – «үч», жети-суулук түрктөрдө – «он» уруусу болсо, басмылдардыкы – «кырк» деген санга жеткен. Бирок окумуштуу бул гипотезаны толук кандуу колдобойт. Буга себеп кытай тарыхы. Мында V кылымда жашаган а-лунь же аргын гаогюй уруусуна таандык уруктар тууралуу айтылат. «Си-юй-тун-вень-чжэ»ге таянсак, алар алгач Чыгыш Тарбатайдагы Кобук дарыясынын жээгиндеги өрөөндү жердешкен, тактап айтканда, курлуктардан түштүк-батыш аймакта. Кыясы, ошол жерден түштүккө Чыгыш Тянь-Шандын этегине жер которушкан. Бирок бул көчүүнүн убактысы бизге белгисиз¹.

«Цзынжи тунзянь» (720-ж.) мындай маалымат берет: «басмылдардын династиялык уруусу *а-ши-на*² 4 болуп эсептелип, алар өздөрү ту-цюэден келип чыккан»³. Ушул эле жерде басмылдардын жердеген жери Бэйтин аталган (Бешбалык, Гучен районундагы Богдашан тоосу).

В.В.Радлов басмылдарды түрк каганатынын үстөмдүгү алдында болгон карлук⁴ урууларынын бири деп эсептеген⁵. Бирок бул пикир жогоруда айтылган «Цзычжи тунцяньда» берилген маалыматка дал келбейт.

Байыркы түрк сөздүгүндөгү «басмыл» (*basmil*) сөзүнүн уңгусу – «*vas*» – 1.кысым көрсөтүү; 2. коюу (печать); 3.басуу, көтөрө билүү; 4. кол салуу, басып калуу; 5. ээ болуу деген маанилерди берет⁶.

¹ Грумм-Гржимайло Г.Е. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.256

² Цзычжи тунзянь, цз. 78, с.1429

³ Цзычжи тунзянь, цз. 212, с.6742

⁴ Кыргыздын саруу жана чоң багыш урууларынын курамында мачак уругу бар. Бул урукту илимпоздор карлук уругундагы «мажаки» этноними менен байланыштырышат (Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи.-Фрунзе.,1990.-С.53)

⁵ Radloff W. W. Die alttürkischen Inschriften der Mongols.-St.-Pb.,1894.-P.424,453

⁶ DTS.-С.85

Илимпоздор кытай булактарындагы бай-си, араб булактарындагы басмыл уруусун антикалык булактардагы *пасиан* жана *апасиак* – сак уруулары менен окшоштурушат. Бул жөнүндө грек тарыхчысы Страбон: «Каспий денизинен башталган аймактарды жердеген скифтердин көпчүлүгү *дай* же *дайи* деп аталышат. Алардын чыгыш тарабында орун алган уруулар массагет менен сак деген аттардын ээлери, а калгандарын жалпылай *скифтер* деп аташат. Бирок алардын ар биринин өзүнө тиешелүү уруу аталышы бар. Алардын баары жалпысынан көчмөн калктар. Бул көчмөндөрдүн ичинен гректерден Бактрианды тартып алган уруулар өзгөчө таанымал. Тактап айтканда: *аси*, *пасиан*, *тохар* жана *са(ка)раук*, алар Иаксарттын аркы өйүзүндөгү сактар ээлеген жана сактар менен согдиандын областтарына жакын жерлерден көчүп келишкен» – деп жазат¹.

С.М.Абрамзон байыркы телелердеги пу-гу, бай-си урууларынын энчилүү аттарын бүгүнкү кыргыздардагы бугу, байсу (саруу) этностук аталыштары менен жалпылыкта карайт².

Тарыхчы Т.Акерев: «Б.з. V кылымдарына таандык кытай булактарында *бай-си* уруусу кыргыздар (хегу) менен бирге теленин 15 уруулук конфедерациясынын катарына кирет. Аталган конфедерация Борбордук Азиянын көпчүлүк бөлүгүн, анын ичинде Чыгыш Түркстанды да ээлешкен. Бай-силер Чыгыш Түркстанда жана Жунгарияда жашашкан. Кыргыздын саруу уруусунун структурасында байыркы бай-синин аты «байсу» формасында сакталган. Бул өз кезегинде кыргыздар менен байси уруусунун ортосунда этногенетикалык байланыштын болгонунан кабар берет» – деп жазат³. Андан нары Т.Акерев: «Басмылдар алтайлык кимактардын этногенезине түздөн-түз катышы бар. Кимактарды илимий чөйрөдө кумоси эли менен жакындаштырышат. Мындай жагдай басмылдар менен кимак-

¹ Страбон. География в 17 книгах.-М.,1964.-Книга XI.-VIII,2.-С.483

² Абрамзон С.М. Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи.-Фрунзе.,1990.-С.65

³ Акерев Т. Древние кыргызы и Великая степь.-Б.,2005.-С.131-132

тардын туугандык байланышынан кабар берет»¹ – дейт. Ооба, бай-си уруусу теле-огуздардын уруу курамына киришкен. Бул огуздардын составына кирген си (хи) жана Маньжуриянын хисцтери (кумо-хи) болгон. Так ушу огуз союзуна кирген бай-си уруусу Иртыш тарапка жер которушуп Кимак каганатын түзүшкөн. Ал каганаттын курамына өздөрүнө тектик жактан жакын этникалык уйгур-огуздук уруулар кирген. Аларды толугу менен ак урянхайлар деп аташкан².

Ал эми Аль Марвази чыгыш сарылардын ээликтери жөнүндө: «Кытай (өлкөсүнө) тарапка бараткандар Саджудан (Шачжоу) жарым айлык жол жүргөндө шары уруусуна келишет, алар Басмыл деп аталган кол башчысы менен белгилүү. Булар бул жерге исламдан, сүннөттөн коркуп качып келишкен»³. Аталган ээлик Карахандар мамлекетинен чыгышта, орто кылымдагы Чыгыш Түркстандагы Хатун Сыны шаарынын жанында. Бул жөнүндө: «Саясий абалдын өзгөрүшүнөн улам басмылдардын андан аркы тагдыры шары тобунун чыгыш бөлүгү менен байланыштуу болгон. Шары уруусунан кыргыздарды көрсөк болот, анткени ошол учурдун тарыхчылары кыргыз уруусу сарууну кыпчактын шары уруусуна алмаштырып алышы мүмкүн жана биринчилерди экинчилердин чыгыш тобу деп кабыл алышы болжолдуу» – деп жазат Т.Акеров⁴.

XI кылымдагы булактарга таянсак (аль-Марвази, Ауфи ж.б.), анда шары (сары) уруусунун бир группасы батышка кетпей, Талас өрөөнүнө көчүп келишет. Ал жерден алар «исламдан, сүннөттөн коркуп», Карахан мамлекетинин чыгыш бөлүгүнө

¹ Ушул жерде.-С.165

² Урянхайцы состояли из двух отделов: белых и черных. Это утверждение нам представляется весьма примечательным, ибо у многих кочевых тюркских племен разделение на черную и белую кости, было обычным явлением. При этом обозначение «саха ураанхай» следует отнести к тому, что они принадлежали к черным (серым) урянхайцам, обычно их принято считать монголоязычными

³ Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1989. С. 185.

⁴ Акеров Т. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.165

кетишет. Бул жерден өзүнүн курамына басмыл, чумул, ябаку уруктарын кошуп, кийин Жети-Сууга көчүп келишет¹. Буга далил катары саруу уруусунун курамында *кырк уул, байсу, мачак, бешкаман (бешкуман), куулек, жабагы, тогузбай, байтөбөт* этнонимдери сакталып келет.

Азыркы убакта байыркы бай-си этнониминин аталышы кырк уул уругунун курамында «байсу» («байзу») формасында сакталып калган.

Санжыра боюнча Кырк уулдан Байсу, андан *Келдей (Көлдөй), Мачак, Беш каман*.

Келдей

*Алалуу жылкы айдаган,
Алтайды түрө жайлаган,
Сөдөгөй токум токунган,
Тал кабыгын курчанган,
Аркардан жаа тартынган,
Акжөкөр мынтык асынган,
Сур найзасы колунда,
Сурнай, чоорчу жолунда,
Көлдөйбай көчүн көрдүңбү...*

Келдей Кырк уул уруусунун курамындагы ири урук. Келдей кээ бир санжыраларда Көлдөй деп да айтылат. Урааны «Кырк уул». Тамгасы – Т «бөрү тамга».

Келдей (Көлдөй тархан) эл арасындагы уламыш боюнча Алтын Ордодо ханга жакын болуп, анын жан сакчыларынын башчысы болуп кызмат өтөйт. Бул кызматтагылар салыктан бошотулушкан, ошол себептен ал көп дүнүйө топтойт. Алтын Ордо хандыгы талкалангандан кийин, ал бир нече төөгө артылган байлык менен Таласка келет. Алгач Капканын оозунда, кийин

¹ Акерев Т. Көрсөтүлгөн эмгек-С.166

Таластагы азыркы Боотерек айылынын тегерегинде отурат. Буга далил катары Талас дарыясынын оң жээгинде (Боотерек айылынын маңдайында) эски келдей уругунун мүрзөсү бар. Бир нече жыл отургандан кийин ал жакшы жер издеп, Чүйгө Суусамыр аркылуу көчөт, буга далил катары Суусамыр жайлоосунда «Көлдөйдүн супасы» деген жердин аталышы сакталып калган. Чүйдө Ала-Арча жана Аламүдүн дарыяларынын ортолугуна келип турат, бирок кайра Таласка, алгачкы жерине көчүп кетет. Ал жактан дагы жер издеп, Чаткал кырка тоолорун ашып, азыркы Ноокен районунун территориясына келип, көп жыл туруп калат. Ошол жерди сүрөттөп: «Кекилик учпас кең татыр, Келдейбайдын жери экен» – деп айтышкан экен. Келдей уруктары көбөйүп, азыркы Ноокен районунун Шайдан-Сайынан Нарын дарыясынын боюна чейин отурукташышат. Ал жерлерде «Келдейдин ташы», «Келдей арык», «Саруу арык» деген топонимикалык аталыштар азыркы күнгө чейин сакталып келет. Кийин тарыхый кырдаалдардын натыйжасында азыркы Аксы районунун Тегене деген жерине келишип, андан Ак-Жол, Ак-Сай, Ак-Суу, Жолборсту, Кара-Суу, Күрп-Сай, Кызыл-Бейит, Кызыл-Жар, Разан-Сай, Сөгөт-Сай, Токтогул районунун Чоң-Арык, Ак-Тектир айылдарына жер которушкан. Ал жерлерден алар Кербен, Кара-Көл, Таш-Көмүр шаарларына, Шамалдуу-Сай, Кызыл-Жар-12, Токтогул кичишаарчаларына тарашкан.

Ал эми Келдейбай Таластан Ноокенге көчкөндө анын улуу балдары Боотеректе, мурдагы конушунда калышат. Кийин казак-кыргыз, кыргыз-калмак согуштарында ал жерди коргоп, көпчүлүгү курман болушат.

Келдейлер чегинип, тоо таянып азыркы Калба суусунун боюна келишип, анын чыгыш жагында Данбагар айылын негиздешет. Совет бийлиги убагында Данбагар айылындагы келдейлерди Калба суусунун батыш жагына көчүрүшүп, «Калба» колхозун уюштурушат. Ал эми Данбагар айылына кушчу уруусунун өкүлдөрү көчүп келишип жашап калышат. 1970-жылдары алар ылдый Кара-Суу айылына көчүрүлүп, Данбагар айылынын

орду колхоздун айдоо аянтына айланат. Азыркы учурда ал жерлер кушчу уруусунун жерлери болуп калды. Бирок бул жерде келдейлерге тиешелүү «Данбагар», «Келдей арык» деген топонимикалык аталыштар сакталып келет. Данбагар айылындагы келдейлердин урпактары ушул күнгө чейин азыркы Калба айылында турушат.

Келдей уругунун жогоруда айтылгандай өзүнүн тамгасы гана болбостон анын туусу да болуптур. Тууну Келдейдин эң кичүү аялынын баласы Бабаш баатыр же Туулу Бабаш алып жүрүптүр. Ал азыркы Ноокен районунун Бабаш-Ата тоосунда жашап, анын эң бийик жеринде тууну сактачу экен. Кийин Бабаш баатыр курман болгондо анын урпактарынан Аксылык келдейлер бир жортуулга алып кетишип, ошол бойдон ал туу жоголуптур. Туунун түсү көк, бетине алтын жип менен келдейдин **Т** тамгасы түшүрүлгөн экен. Ал эми азыркы убакта Бабаш баатырдын урпактары Кочкор-Ата кичишаарчасынын жанында Коммунизм айылында турушат. Алар ошол Бабаш баатыр туу сактаган жердин орду азыр да Бабаш-Ата тоосунда бар дешти.

Келдей уругунан атактуу Бекназар, Эр Эшим, Калыгул баатырлар чыгышкан. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы Бекназар баатыр жана Эр Эшим реалдуу инсандар болуп, эл-жерин душмандардан коргошкон. Бул айтылган эки баатыр генерал Черняевдин аскерлери менен Ташкендин алдындагы салгылашууга катышышат. Алар Алымкул аталык курман болгондон кийин жигиттери менен Аксыга, Тегенеге кайтып келишет. Эшим кийин орус баскынчыларына каршы Полот хан жетектеген көтөрүлүшкө катышат. Ал согушта көптөгөн эрдиктерди көрсөтүп, курман болот. Бул эрдиктери үчүн Эр Эшим деп аталат. Ага арналып салынган күмбөз азыркы күнгө чейин Ала-Бука районунда турат.

Бекназар баатыр өз жерине кайтып келип, жөн эле отуруп калбай орустарга каршы жаңы күч топтой баштайт. Кыргыз жерин басып келген орус баскынчылары менен согушкусу келбеген кыргыз феодалдары, жоокерлери топтолуп, баскынчыларга

каршы салгылашууга аттанып жаткан Бекназар баатырды ууландырып өлтүрүшөт. Бекназар баатырдын сөөгү азыркы Аксы районуна караштуу Тегене айылындагы Көл мазарга коюлган.

Келдей уругунан Айдарбек датка, Кебек бий, Козубек бий, Жангарач бий, Осмонбек болуш, граждандык согуштун баатырлары – Арстаналы Осмонбеков, Эсенгелдиев Даңканай, Майрыков Субанкулдар чыккан. Алар Кыргыз жергесинде Совет бийлигин орнотууда чоң ролду ойношкон. Басмачыларга каршы күрөштө көп эрдиктерди көрсөтүп, ошол кездеги Совет өкмөтүнүн эң жогорку сыйлыгы «Кызыл Туу» ордени менен сыйланышкан.

«Аккан арыктан суу агат» дегендей, кийин аталган уруудан комузчулар Ниязалы Борош уулу, Дүйшөбай уулу Бөкөтай, Токтосун Тыныбеков, жазуучулар Темиркул Үмөталиев, Абдылда Жолдошев, Төлөгөн Касымбеков, акын Тынчтыкбек Нурманбетов, балерина Айсулуу Токомбаева, эстрада жылдызы Айчүрөк Иманалиева, СССРдин күрөш боюнча 3 жолку, Кыргыз ССРинин 7 жолку чемпиону Текеев Дербиш жана башкалар чыгышкан.

Я.Р.Винников боюнча Саруудан Кырк уул, андан Байсу. Байсудан Келдей, андан Карабурча, Жаил, Рыскул, Акмат, Кожо-жалгап, Байтөбөт. Байтөбөттөн Аккозу, Сүтэмген, Балапан, Жоогашты, Итэмген¹.

Кыргыз санжырасында Келдей уругунун таралышы төмөндөгүчө берилет: Кырк уулдан Кулчу, Кулсейит, Байсу. Байсудан Келдей, Мачак жана Бешкаман». Келдейден Тампагар (Данбагар), Көчүм, Кодол, Шаек, Эр Эшим, Кабай, Жабай, Бешим.

Келдей уругунун баяндоочуларынын айтымында Келдейбайдын беш аялы болгон:

¹ Винников Я.Р. Родо-племенной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии//ТКАЭЭ.-Т.І.-М.,1956.-С.153. Рис.8.структура родо-племенного деления группы саруу

1. Толуке байбичесинен тарагандарды «Тампагар» (Данбагар) уругу дешет, булар Ак-Жол, Калба (Талас), Кызыл-Бейит, Жазы-Кечүү (Кара-Көл), Чоң-Арык (Токтогул) айылдарында, Таш-Көмүр, Кара-Көл шаарларында турушат.

2. Жибек, андан Тегене айылындагы «Көчүм» уругу тарайт.

3. Зулайка (Солойко), бул аялынан Разан-Сай айылындагы «Кодол» уругу тарайт.

4. Жаркынай, андан Тегене айылындагы «Шак» уругу тарайт.

5. Каныш, бул аялынан Ак-Суу, Кызыл-Жар жана Коммунизм (Кочкор-Ата) айылдарындагы келдейлер тарашат.

Мачак

Байсунун бир урук бөлүкчөсү – «мачак» уругу кыргыз уруктарынын ичинде эң байыркы уруктардын бири болуп саналат. Алар байыркы грек жана латын тарыхый булактарга *массагет*, *мазкут*, *масакер*, *масака/масаха*, *масак/мачак*, ал эми кытай булактарына – *да юе-чжи* 达靼 деген аталыштар менен киришкен.

Байыркы грек жана латын булактарында «мачак» этноними «массагет» (маскар) деген аталыш менен түшкөн. Страбон, Птолемей, Стефан (Византия), Помпоний Мела, Юлия Солинанын эмгектеринде аталган этноним түрдүү варианттарда берилет.

«Даханын» чыгыш тарабынан орун алган элдер, Страбон тарабынан «массагеттер» жана «сактар» деп аталган. «Массагеттер» Геродоттун айтуусу боюнча, Түндүк Каракумдун жана Аму дарыянын жээктериндеги кең түздүктүн бир топ аймагын ээлешкен. Керек болсо бул аймактар Сыр дарыянын жээктерине чейин да созулган. Байыркы тарыхчылардын айтуусу боюнча «массагеттер» өзүнчө улут болбой, бир нече уруктан түзүлгөн чоң уруу эле.

«Массагеттер» деген аталыштын өзүндө эки ой-пикир жашайт. Анын бирөө 1826-жылы И.Клапрот тарабынан айтылып,

1871-жылы В.В.Григориев өнүктүрүп, XX кылымдын ортосунда С.П.Толстов тарабынан тереңдетилген. Алардын гипотезасы боюнча «массагеттер» жергиликтүү жашоочулардын аты жана «Улуу Геттер» деп чечмеленет. Кытай транскрипциясында «да юе-чжи» – «улуу юе-чжи» деп берилет.

Экинчи пикир Маркварт тарабынан сунушталган. Ал Томашек экөө «массагет» этнонимин бөлүштүрүп «масья» (авест. «масьон» – балык, перс, «махи») +ка+тай (көптүк түрдөгү скиф суффикси «та») которгондо «балык жегичтер» же «балык улоочулар» дегенди билдирет¹. Бирок бул теория «массагеттердин» дарыялардын эсебинен пайда болгон саздарды жана аралдарды жердеген бөлүгүнө гана тийиштүү.

Азыркы учурда Клапроттун оюна жакын дагы бир пикир бар. Тагырак айтканда, мас + сака + та , башкача айтканда, «сактардын чоң ордосу» дегенди билдирет. Бул пикир Страбондун массагеттер менен сактарды чогуу кароосун айгинелейт. Страбон менен Ариандан кийин массагеттер эскерилген эмес. Чоң уруулук союз беш улуттан турган. Алардын ичинде хорезмийлер, кийин алар чачырап кетишкен. Массагеттердин тагдырына кайрылсак, анда анын батыш уругунун өкүлдөрү аостор жана алондордун тарыхта ролу кем эмес. А чыгыш уруулар учурдагы түркмөндөрдүн байыркы ата теги катары таанылды. Кээ бир байыркы авторлор, мисалы, Дио Кассиус жана Арриан массагеттерди аландардын сармат рассасынын ата теги катары карашат.

Байыркы Орто Азиянын көп бөлүгүн ээлешкен, б.з.ч. I миңинчи жылдын экинчи жарымында негизги уруулар катары массагеттер менен сактардын биримдиги болуп саналат. Кээ бир окумуштуулардын айтуусу боюнча массагеттер сактардын уруу биримдигинин негизги бөлүгүн түзгөн. Сактар менен массагеттер байыркы жазуучуларга жакшы таанымал жана Евразиянын байыркы тарыхында ролу зор. Орто Азиянын сак-массагеттик уруулары сарматтарга кошуна жайгашышкан. Сарматтардын

¹ Marquart J. «Skizzen zur geschichtlichen Volkerkunde des Mittelasiens und Sibierien», FFH, p.292

активдүү кыймылында алардын кээ бир бөлүгү миграцияга дуушар болушкан.

Массагеттер бул антикалык жазуучулардын эмгектери аркылуу бизге жеткен тууганчыл уруулардын тобу. Алар Каспий деңизинин чыгыш тарабында Аму дарыянын жана Сыр дарыянын негизги бөлүгүн, сармат-аорстордун түштүк-чыгышында орун алган. Сыр дарыянын жээгинде жайгашкан Тагескен жана Уйгаракта кургандык мүрзөлөр табылган, алар б.з.ч. VII–V кылымдардагы сак-массагеттерге арналган археологиялык эстеликтер¹.

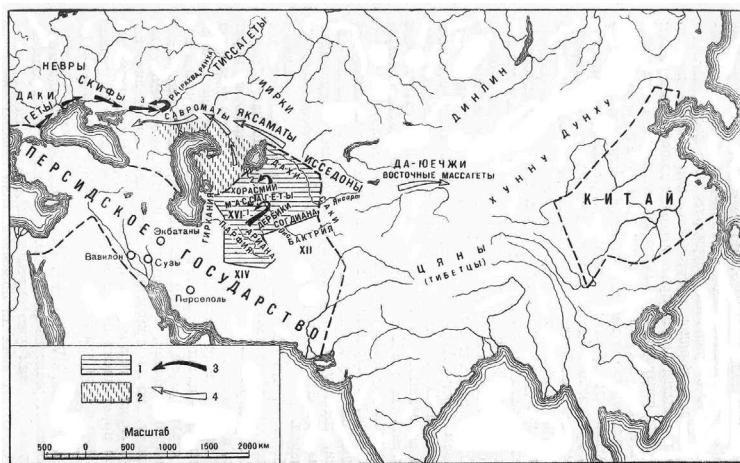
Массагеттер, негизинен, көчмөн калк болгон. Бирок Страбондун айтуусу боюнча алар Арал боюндагы саздардын жана аралдардын жашоочулары, алардын бир тобу тоодо жашашат, экинчилери – түздүктө, үчүнчүлөрү – сай-сайда түзүлгөн саздарда, төртүнчүлөрү – аралдарды жердешкен.

Массагеттер жөнүндө Геродот кызыктуу маалымат берет: «Массагеттер көпчүлүктүн айтуусу боюнча баатыр уруу. Алар исседондордун маңдайында Аракс дарыясынын жээгинин күн чыгыш багытынын чыгышында орун алышкан. Кээ бирлер аларды Скиф уруусу деп да аташат. Массагеттер скифтер сыяктуу кийим тигишип, аларга окшош жашоо образын жүргүзүшөт. Согуш талаасында атчан дагы, жөө дагы кармашышат. Ошондой эле аларда жаа, согуштук ай балта жана найзалары болгон. Алардын бардык буюмдары алтындан жана жезден жасалган. Эгерде кимдир бирөөсү терең карылыкка чейин жашашса, аларды бардыгы чогулуп курмандыкка чалышкан. Мындай өлүм алар үчүн ыйык деп эсептелинген. Дан буудайын массагеттер себишпейт, бирок мал чарбачылык жана балык улоочулук менен алектенишип, ошондой эле сүт ичишет. Алар бир гана кудайга – Күнгө сыйынышкан. Күн үчүн алар жылкы малын курмандыкка чалышат. Алардын ою боюнча эң бат Кудай үчүн эң күлүк жаныбар курмандыкка чалыныш керек»².

¹ Вишневская О.А., Итина М.А. Ранние саки Приаралья//Проблемы скифской археологии.-М.,1971.-С.197-208

² Геродот. История.-Л.,1972.-С.79

Бул Герадоттун айтуусун Страбон жана башка кийинки антикалык жазуучулар кайталашат: «Кудай катары алар Күндү гана эсептешет. Ал үчүн жылкы гана малын курмандыкка чалышат. Оорудан каза тапкандарды таза эмес, күнөөкөр катары сөөгүн ыргытышат. Алар жаа, кылыч, калкан жана жезден жасалган күрөш балтасы менен куралданган атчан жана жөө жоокерлер. Согушта алар алтын кур тагынып, баштарын жоолук менен байлап алышкан. Үстүлөрүнө оңбой турган ала-була боёктор менен боёлгон кийимдерди кийишкен. Мен буга чейин айткандай эле, ушуга окшогон уруулардын окшоштук жактары көп. Кошок айтуусу, салты жана башка турмуш-шарттары жагынан бул адамдар өзүмчүл, жапайы, жоокер, мыкаачы келишет. Бирок ишкер катары чынчыл жана калп айтпаган адамдар»¹ – деп Страбон массагеттер жөнүндө эскерет.

4-карта. Массагет урууларынын жайгашуусу (С.П.Толстовдуку боюнча)

Б.З. I кылымда римдик жазуучу Сенека: «Массагеттер кесеге сүт жана канды аралаштырып ичишет»², – деп жазат. Ошол эле пикирди Плиний сарматтар жөнүндө айткан. Евсевий жана

¹ Страбон. География в 17 книгах.-Л.,1964.-С.485

² Сенека Луций Анней. Трагедии//ВДИ.-М.,1949,№ 1.-С.267

Руфий Авиен массагеттерди сарматтардай эле «каардуу, ачуулуу, мыкаачы»¹ дешет. Албетте, бул алардын согушта жоокердик тайманбастыкты көрсөтүүсүнө байланыштуу. Бекеринен V кылымда Присция өзүнүн чыгармасында массагеттерди «мыкаачы» деп айткан эмес². Кандай болсо да Герадоттун маалыматынан күмөн саноого болбойт. Анткени ал маалыматты Оливиянын эли жана Скиф соодагерлеринен чогулткан. Тарыхчы ал жерде б.з.ч. 454 – 444-жылдары болгон³.

Массагеттердин биримдиги өнүп-өөрчүп турган мезгилинде Ахемендик Персия менен тирешкен. Бул окуяларды б.з.ч. 530-жылы Герадот кылдаттык менен сүрөттөгөн. Ал массагеттер ээлеген Аракстын ортосунда жайгашкан жерлерди ээлөө үчүн Персиянын ханы Кир массагеттердин ханышасы Томириске жуучу жиберет. Бул жер тарыхчынын айтуусу боюнча көз жетпеген чексиз түздүк. Ханыша Томирис Кирдин баскынчылык максатын түшүнүп, жуучулугун четке кагат. Анда Кир согуш ачат. Ал Аракс дарыясы аркылуу пантондук көпүрөлөрдү тургузуп, массагеттердин жерине өтүп, аларды курчоого алып, Томиристин уулу Спаргаписти туткунга түшүрүшөт, туткунда Спаргапис өзүн өзү өлтүрөт. Аз убакта чечкиндүү салгылашка Герадот төмөндөгүдөй баа берет: «Бул варварлардын отосундагы эң мыкаачы салгылашуу»⁴. Бул күрөштө массагеттер Кирдин аскерин жеңишет. Персиянын жыйырма тогуз жыл бою башкарган ханы Кир каза табат. Орто кылымдын тарыхчысы Павел Ороси көз жумган жоокерлердин саны эки жүз миңге жеткенин так айткан. Анын айтуусунда күбө боло турган бир да жоокер калган эмес⁵.

¹ Иероним Евсевий//ВДИ.-М.,1949, №4.-С.228; Авиен Руфий Фест. Описание земного круга//ВДИ.-М.,1949, №4.-С.241

² Присциан. Землеописание//ВДИ.-М.,1949, №4.-С.302

³ Пьянков И.В. Массагеты Геродота//ВДИ.-М.,1975, № 2.-С.53,67; Пьянков И.В. Массагеты, соседи индийцев// Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура).-М.,1977.-С.53-57

⁴ Геродот. История.-Л.,1972.-С.78-79

⁵ Оросий Павел. Истории против язычников 7 книг//ВДИ.-М.,1949, №4.-С.269

Б.з. IV кылымынын аягында альман жазуучусу Фавст Бузонд массагеттерди *мазкуттар* деген аталышта эскерет¹. Бул жерден алар жергиликтүү тоолук уруулар, басымдуусу дагестандыктар менен б.з. IV кылымдын 30-жылдары Арменияга кол салышкан. Ал мезгилде мазкуттардын ханы Персиянын падышасы Шапур IIнин колдоосуна ээ болгон Санесан эле. Армениянын дагы бир тарыхчысынын билдирүүсүнө караганда Масаха-гундардын ээлеген аймагы бир экени айтылат. Бул маалымат анын грек тилине которулган эмгеги «Армениянын тарыхында» берилет. Ал эми «Армяндык» оригиналында «масаха-гунналардын» ордуна мазкуттар турат².

Демек, биз *масаха* дегенде Дагестан жана Азербайжандын чек арасында жакын жайгашкан мазкуттарды элестетсек болот. Мазкуттар менен массагеттердин аймагынын жакындыгы дагы бир булакта айгинеленет. Алардын оюн IV–V кылымдардагы Равеннскийдин анониминдеги *patria Albania* жана *patria Massageton* деген аталыштар тактыктайт³. Мазкуттардын IV–V кылымдарда түндүк-чыгыш Кавказда, Закавказьеде өзгөчө Албанияда, учурда Азербайжан жана Армениянын саясий абалында ролу чоң.

IV кылымдагы римдик жазуучу Аммиан Марцеллин улуу кол башчы Гней Помпейдин Закавказьеге болгон жүрүшүн сүрөттөгөн. Аммиандын эмгеги ошол эле учурда б.з.ч. I кылымдагы Кавказдагы массагеттердин пайда болушу жөнүндө маалымат берет. Араб жазуучулары Кавказдын чыгышында он бир хандык тоо, алардын катарында Маскат да чагылдырылган. Бул аталыш маскуттардын өлкөсү экенин айгинелейт⁴.

Кавказдын чыгышында орун алган мазкут, массагеттер жөнүндөгү акыркы маалымат XI–XIII кылымдарга таандык⁵. Ти-

¹ Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании.-М.-Л.,1959.-С.192

² Там же.-С.193

³ Еремян С.Т. Страна «Махелония» надписи Каба-и-Зардушт//ВДИ.-М., 1967, №4.-С.57

⁴ Марцеллин Аммиан. История//ВДИ.-М.,1949,№3.-С.291

⁵ Еремян С.Т. Страна «Махелония» надписи Каба-и-Зардушт//ВДИ.-М., 1967,№4.-С.54-55; Минорекий В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков.-М.,1963.-С.137

лекке каршы, массагеттердин Түндүк Кавказдагы райондорго келиши тууралуу маалыматтар жок. Бирок Плиний Чыгыш Кавказдагы б.з. I кылымындагы массагеттерди, башкача айтканда, Меотиден Керавнский тоолоруна чейинки аралыкты ээлеген урууларды «масака» деп өз эмгегинде эскерет¹. Бул уруунун аты Масака топониминде, так айтканда, шаар аты катары сакталып калган. Аталган борбор өз убагында Александр Македонский Орто Азиядан Индияга өткөн жол². Бул аталыштардын түпкүлүгү дагы бир ирет Орто Азиянын булактарына багыттайт. Эгерде Плинийдин масактарынын массагеттерин карасак, алардын Түндүк-Кавказ аймагында отурукташуусу жазуу эмгектер менен такталат. Орто Азиялык массагеттер биздин эрада Түндүк Кавказды ээлеген учурда аландардын этникалык тарыхый түзүлүшүндө чоң роль ойнойт³.

Страбон скиф уруулары жөнүндө белгилегенде «ар бири өзүнө таандык өзгөчө аты бар» деген. Алардын көпчүлүк масасы көчмөндөр. Бул көчмөндөрдүн арасынан гректерден Бактриан жерин тартып алган, кеңири таанылган – аси (усун/уйсун), пассиан (байсу), тохар жана са(ка)равл (сары) уруулары болгон⁴. Андан кийин Страбон апасиактарды да эскерет. Пасиак менен апасиактар С.П.Толстовдун пикиринде «суу сактары» деп аталып, экөөнүн бир бүтүндүк экенин айткан⁵. Аси уруусу массагеттердин уруу биримдигинин курамында болгон⁶. Көпчүлүк окумуштуулар асий-асыларды кытай булактарындагы усундар менен бир экенин айтышат⁷. Бернштамдын ою боюнча аси – байыркы исседондор, массагеттердин чыгыш канаты⁸.

¹ Плиний Секунд. Естественная история//ВДИ.-М.,1949,№2.-С.295,прим.4

² Кассий Дион. Римская история//ВДИ.-М.,1948,№2.-С.130

³ Марцеллин Аммиан. История//ВДИ.-М.,1949,№3.-С.291,303; Кассий Дион. Римская история//ВДИ.-М.,1948,№2.-С.277,прим.1

⁴ Страбон. География в 17 книгах.-М.,1964.-Кн. XI.-VIII,2.-С.483

⁵ Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации.-М.-Л., 1948.-С.99,104

⁶ Tarn W.W. The Greeks in Bactria and India.-Cambridge,1938.-P.80-81; Толстов С.П. Древний Хорезм.-М.,1948.-С.244,245

⁷ Толстов С.П. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.245,прим.2

⁸ Бернштам А.Н. К вопросу об усунь/кушан и тохарах//СЭ.-М.,1947,№3.-С.43-45

Демек, жогоруда келтирилген маалыматтарга таянсак, анда массагет урууларынын курамына кирген уруулар түрк, кавказ элдеринин, ошондой эле байыркы массагеттердин урпактары болгон – уйсун, байсу, сары ж.б. уруулары кыргыз элинин курамына кирип, алардын этногенезинде чоң роль ойногон.

Санжыра боюнча мачак урук бөлүкчөсү байсу уругунун курамында.

Мачактан Бегилдик, Бешим. Тамгасы – .

Мачак уругунун этимологиясы «бөрү» деген маанини берип, карышкыр, гурт/курт, мөжөк (мөжөй)/мачак, чоно/чино деген сөздөр менен синонимдеш.

Мачак уругунан Бешим баатыр, совет мезгилинде Нарын областынын обкомунун 1-секретары Матен Сыдыков, Аксы районунун акими Кеңеш Ибрагимов, Сузак районунун акими Нурлан Токтомаев, «Кызыл-Жар» совхозунун башкармасы Токтогул Токтомаев, Жалал-Абад облусунун губернатору, кийин КР Премьер-министри Кубанычбек Жумалиев, ырчы Сыймык Бейшекеев ж.б. белгилүү адамдар чыгышкан.

Бешкаман

Бешкаман Байсунун уругунун урук бөлүкчөсү.

Санжырачылар Бешкаман уругун төмөндөгүдөй варианттарда айтышат:

1-вариант: Осмонаалы Сыдыковдун айтуусу боюнча: Куу уулдан Саруу, андан Жамаке. Жамакеден Көнөк, андан Тубай. Тубайдан Кырк уул, андан Кулсейит. Кулсейиттен Бешкаман, Гелдей, Мачак.

2-вариант: Сыргак Сооронкулов менен Арстак Дүйшөбай уулунун айтуусу боюнча Куу уулдан Саруу, андан Жамаке. Жамакеден Көнөк, андан Тубай. Тубайдан Кырк уул, андан Жаманак. Жаманактан Байзу, андан Гелдей, Бешкаман, Гөлөй, Мачак.

3-вариант: Кыргыз санжырасында Куу уулдан Саруу, андан Жамаке. Жамакеден Көнөк, анын улуу баласы Кырк уул. Кырк уулдан Байсу, Кулучу, Кулсейит.

4-вариант: Аксы аймагында көпчүлүк аксакалдардын айтуусу боюнча мурдакы убактарда «болуш» шайлаганда Байзуулу «Мачак чык» дегенде бир тарап, таш таштаган уруктар Мачак, Гелдей, Бешкаман, Голойдон тараган Чаргана, Бешангилер элден бөлүнүп таш таштап чыгышкан.

Жыйынтыкта, Бешкаман уругу – Кырк уул уругуна кирген Байсудан тарайт.

Бешкаман этнониминин этимологиясы

1-вариант: Илгери Байсунун тушунда калмактар келип элди чаап, талап тоногондо элдин бир тобу Таластан Суусамырды ашып, Жумгал, Соң-Көл тарапка келет. Кышы катуу суук болгондуктан Казарман ашып, Өзгөнгө түшөт. Андан Көкарт, Хилага келет. Куш агытып, тайган салып жүрүшүп Нарын дарыясынын күн батыш тарабына Кызыл-Жар өрөөнүнө өтүшөт. Жерин, суусун көрүп малга жайлуу жер экен деп Кызыл-Жарга көчүп келишет.

Алардын келгенин Хан билгенден кийин барып, башчысын айдап келгиле деп жигиттеринен жиберет. Жигиттердин алдын тосуп, айылга киргизбейт, кирсек чаап таштай турган. Хандын буйругу десек укпай коюшту. Андан хан: «Баатырлар турбайбы? – деп, элчи жиберет. Ордого мейманга чакырып келгиле» – деп айтат.

Анда беш баатырдын башчысы, ордого киргенде шериктерине эскертет. Кылычты чечпегиле, камчынын бүлдүргөсү колдо болсун, эки этекти кыстырып алгыла. Салам бергенде ийилбегиле, сыңар тизелеп олтургула. Хан буларды көрүп чыныгы баатырлар экен деп, сыйлап тон кийгизип, ат мингизип жөнөт-

көн экен. Ошол беш баатырдан тарагандар «Беш каман» аталып кетиптир.

2-вариант: Беш баатырдын бирине кыз жакпай, аркы өйүздөн бир байдын кызы жагып калып, кыздын колун сурап байдыкына барса, бай: «Кайсыл жерден келдиң?» – деп сураса, сүрдөнгөн бала: «Доңуз жолдун боорунан» – деп жооп берет. Кандай, отун жагасыңар? – десе, «каман азуу», «кандай суу ичесиңер?» – десе, «доңуз башы». «Канча бир туугансыңар?» – десе, «беш бир тууганбыз» – деп шашып жооп берген экен. Анда бай бешөөңөр тең каман турбайсыңарбы деп кызын бербей койгон экен.

Беш баатыр андан ары кыз издеп, Көк-Арт тараптан инисин үйлөндүрүшкөн экен. Мурдакы байдын астынан калынга апталап мал айдап өткөндө бай арман кылыптыр.

Ушундай окуялар элге тарап, эл оозунда беш баатыр, «беш каман» деген сөздөр айтылып калган.

3-вариант: Бешкаман уруусунун аталып калышынын себеби Кызыл-Жар айылынын тургундары Таштанбек уулу Мамыралы, Айталы уулу Назаралы, Өмүркул уулу Жолдош, Осмон уулу Калбык, Мырзагул уулу Райымбек, Жамгырчы уулу Момушерлер Каранын 5 (беш) аялынан тарагандар «беш каман» уругун улап калган деп айтышып олтурар эле, – деп жазат К.Дилдебаев, Б.Молдошовдор¹.

Бешкаман уругунун таралышы

Бешкамандан Жамансур (Жапасур), андан Сүттүбай, Таттуубай, Абылай, Донусбай. Таттуубай менен Абылай, Хиля, Көк-Арт тарапта калгандыктан так маалымат жок. Донусбайдан бала калбаган.

¹ Дилдебаев К., Молдошов Б. Саруу жана Бешкаман уруулары боюнча санжыра.- Ош, 2008.-15-16-б

Сүттүбайдан Кара, анын 1-аялынан: Бердигул, Бектен, Козучак. 2-аялынан: Малике, Машоо. 3-аялынан: Бута (Бутак). Бута кийин баатыр чыгып, эл-жерин калмактардан коргоп, көп эрдиктерди көрсөтүп, Бишкек деген атка конуп, Бишкек баатыр аталып кетет. Анын атынан Бишкек шаары аталат. Ал согушта курман болгондо, аны жоокерлери азыркы «Кузнечная крепость» деп аталган жерге коюшкан. Каранын төртүнчү, бешинчи аялынан бала жок.

Каранын балдары көбөйүшүп, өздөрүнчө урук болуп кетишкен: Бешангы, Чаргана, Огомбай, Беш-Бейбаш, Кошмамбет, Майда беш каман, Эшкоё, Сурнайчы, Кыякчы, Кашка-Суулук, Чоюндар, Боткочу деген аттар менен белгилүү.

Бишкек баатыр

КУЛУЧУ

Кырк уулдан *Байсу, Кулучу (Кулчуке), Кулсейит.*

Кулучудан Кырк уул. Тамгасы – .

Кырк уулдан Көчпөс (Жылбас), андан *Октогор* кашка.

Октогор кашкадан – Кээ Бука.

Кээ Букадан *Кабай, Жабай, Солтонсейит, Мамаяр* (Мамадияр).

Кабайдын – биринчи аялынан Токтоназар, Кожомберди, экинчи аялынан Кансарык. Токтоназардан – Итибай, Жанкулу (Жаманкул), Дөөлөталы, Бердалы. Итибайдан тарагандарды «сары калпак», Жанкулудан тарагандарды «*кезек таз*», Дөөлөталыдан тарагандарды «*узун бут*», Бердалыдан тарагандарды «*кооп чычар*» кыркуулдар деп аташат. Кожомбердиден – Сарыболот, Караболот. Сарыболоттон Калча баатыр. Кансарыктан Кожомкул, Кожояр. Кожомкулдун биринчи аялынан Сатыке, Садык, Акбото, Адыл, экинчи аялынан Эшбото, Бозтумак. Эшботодон Эсенбай, Токтомуш. Эсенбайдын биринчи аялынан Кожомурат датка, Субанкул, Султан, Чынасыл, экинчи аялынан Төрө датка, Токол мырза, үчүнчү аялынан Нүзүп миң башы. Кожоярдан Кулубек, Базылбек. Базылбектен – Бешкендер, андан Бешанги урук бөлүкчөлөрү тарайт. Буларды «таз» кырк уулдар дешет.

Жабайдан – Бешкарын, андан Аккозу, Наргозу, Ак ат, Куба ат, Конур, Тогуз токмок.

Солтонсейиттен – Акчубак, андан Шерали, Иттыйбас.

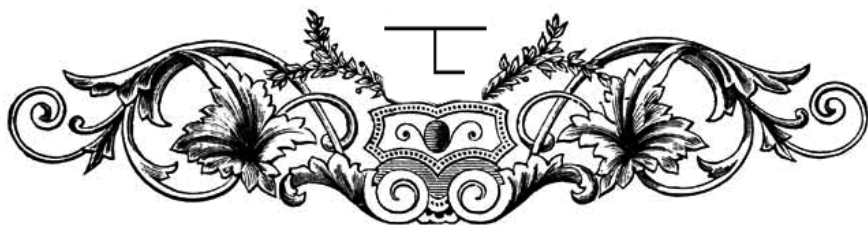
Мамаярдан (Мамадияр) – Арык баатыр, Райымкул баатыр.

НҮЗҮП БИЙ
1798 - 1844

Аксы. Кербен шаары

ТЕҢЕЧИН

Тамгасы «»

Теңечин – саруу уруусунун кырк уул уругуна кирген урук бөлүкчө. Элдик уламыштарга караганда Теңечин Акысыдан (Падыша-Атадан) Таласка келип туруп калат. Теңечиндин азаркы Кара-Суу айылындагы (Талас району) алма чарбасынын багы турган жерде коргону болгон. Анын Күчтөн, Ардай, Жачкак, Коңколой, Шекер, Сака, Булбул деген жети баласы болот. Алар жаштайынан шок чыгышып, жолдон өткөн соодагерлерден жол акысын алып турушчу экен. Күндөрдүн биринде Анжиян тараптан келген эшен элден алган малы менен бул жерден өтүп калат. Теңечиндин жети баласы анын малын тартып алып, өзүн шылдың кылышат. Ызы болгон эшен «түтүнүн жүзгө жетпесин, жүзгө жетсе күзгө жетпесин» деп каргайт. Ошондон теңечиндин уруктары ар жерлерде аз-аздан, чачкын жашап калышыптыр. Бирок тарыхый маалыматтар боюнча булар башка кыргыз урууларындай эле калмак доорунда жер которушуп, чачкын жашап калышкан.

1960-жылдары С.М.Абрамзон Кыргызстандын түндүк бөлүгүндөгү кыргыз урууларын изилдеп жатып мындай деп жазган: «Октябрь революциясы болор алдында саруулар Олуя-Ата уездинин бир нече болуштуктарында жашап турушкан... Кырк уул бөлүкчөсүнүн кыштоолору негизинен Үч-Коргон жана Кең-Кол болуштуктарында, азыраак санда Кара-Буура болуштугун-

да орун алган. Бул бөлүкчөдө 337 чарба болгон. Ага байсу, теңечин, келдей, мачак, мамаяр уруктары кирген»¹.

Ошондой эле С.М.Абрамзон өз эмгегинде Ысык-Көлдө Покровка (азыркы Жети-Өгүз) районунун Саруу айылында теңечин уругунун өкүлдөрү туарын белгилеп кеткен². Аны Я.Р.Винников 1953–1954-жылдардагы Кыргыз археолого-этнографиялык экспедициянын материалдарынын негизинде түзүлгөн «Кыргыз урууларынын жана этнографиялык группалардын Түндүк Кыргызстанда жайгашуусу» деген этнографиялык картасында 55 номери менен белгилеген. Бирок биздин изилдөөлөрдө Саруу айылындагы баяндоочулар андай уруктун аталышын билишпейт экен. Алар «санжыра билген аталар өтүп кетти, жаштар аны билбей калды» деген жоопторду айтышты.

Я.Р.Винников изилдөөлөрүндө Жаңы-Жол районунда Теңечин селолук советин эскерет³. Ошондой эле ал саруу уруусунун уруктарга бөлүнүш схемасына Теңечиндин Супатай, Коңулчу, Коңколой, Кулболду, Жашыл, Күчтөн, Ардай уруктарын киргизет⁴.

Ал эми санжырачы С.Закиров «Эшимден Теңечин, Колпоч. Теңечинден Шабыке, Жапалак, Токо, Үкү» дегендерди чыгарат⁵. Бул жерде санжыра туура эмес болуп калган. Теңечин уругу Саруунун Кырк уулунан тарайт. Ал эми анын уулдары болгон Шабыке (Жабыке – Н.Т.), Жапалак, Токо, Үкү деген аталарды биз Саруу айылындагы саруулардын санжырасынан жолуктурдук. Балким, алар Таластан Ысык-Көлгө келген теңечиндердин аталары болушу мүмкүн.

Эсенкан Төрөкан уулу өз санжырасында Теңечиндин атын Тоулчан деп берип, андан Куштик, Ардай, Шекер, Жанычкак, Коңкобай, Сака, Булбул деген балдарын таратат⁶.

¹ Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии/ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960.-С.67-68

² Абрамзон С.М. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.70

³ Винников Я.Р. Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии//ТКАЭЭ.-Т.I.-М.,1956.-С.153

⁴ Ушул жерде, рис.8. Структура родо-племенного деления группы саруу

⁵ Закиров С. Кыргыз санжырасы.-Б.,1996.-228 б.

⁶ Эсенкан Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз.-Б.,1995.-74 б.

Теңечин этноними «тең» + е + «чин» деген сөздөрдөн туруп, «тең» (түрк-монгол.) – «асмандын жарымы, ортосу, эң жогорку чекит, ыйыктардын жайы», ошондой эле *teng*, *teŋgry* (теңир) деген маанилерди туюнтат (салышт. бурят, удэрэй. *тенг* – «чак түш»)¹. Этнонимдин экинчи жарымы «чин», биринчиден, «чоң, бийик, улуу», экинчиден, монг. «чино» – «бөрү» деген маанилерди берет. Демек, *теңечин* этнониминин этимологиясы «улуу теңир», «асман бөрүсү» же «көк бөрү» дегенди туюнтат. Жогоруда айтылгандай теңечин уругу кирген «кырк уул» уругунун аты «бөрү уул» дегенди түшүндүрсө, анын курамына кирген «мачак» уругунун аталышы да «бөрү» деген маанини берет.

Кыргыз санжырасында Теңечин Кырк уул уругунан тарап, *ардай*, *булбул*, *жанчкак*, *коңколой*, *күш(ч)төн*, *сака*, *шекер* деген майда урук бөлүкчөлөрдөн турат.

АРДАЙ

Ардай – теңечин уругунун урук бөлүкчөсү. Бул урук аты эки сөздөн турат «ар»+ «дай». Ар, ир, ор, эр. Ал эми *дай*, *даи*, *даха* деген бөлүгү байыркы массагет уруктарынын биринин атын элестетет.

Ардай этнониминин биринчи бөлүгү – «ар» деген сөздү биз байыркы-инд. *aryá-*, *árya-*, авест. *Aiṛya* менен салыштырсак болот. XIX кылымдын ортосунан баштап биздин убакка чейинки адистердин көпчүлүгү «арья» термининен таза этникалык маанисине караганда, атайын маанини байкашкан, ага ылайык ал «толук укуктуу», «сөөлөттүү», «эрктүү» деп которулган².

П.Тиме башка уруудагыларга да көңүл буруу идеясы менен *arí-* «бөлөк» деген баштапкыдан таптакыр тетири этимологиясын сунуш кылган³. Ар кайсы жылдарда бул этимологияга Г.Бэйли, Ж.Дюмезиль, Э.Ларош, Л.Палмер, В.И.Абаев, Э.А.Макаев сыяктуу жана көптөгөн башка окумуштуулар каршы чыгышкан. Алардын сын пикири боюнча бул этимология бир дагы

¹ Жубанов Е., Ибатов А. Анализ этимона Тәңри «Всевышний»/Проблемы этимологии тюркских языков. Алма-Ата: «Гылым», 1990.-С.323

² *Bartholomae Ch.* Altiranisches Wörterbuch.-B.,1961,№198.

³ *Thieme P.* Der Fremdling im Rigveda. Eine Studie über die Bedeutung der Worte *ary*, *arya*, *aryaman* und *ārya*.-Lpz.,1938.

контексттин түп нускасына жооп бербейт, анткени «сөөлөттүү», «эрктүү» деген мааниси дайыма ылайыктуу болуп, котормону жана маданий-тарыхый интерпретациялоону татаалдаштырбайт. «Арья» терминин талкуулоодо Л.Палмэр эски, бирок Г.Бэйлинин аракеттери менен бир канча модификацияланган түрүн чечкиндүү түрдө жактаган¹. Алардыкы боюнча аг- этимологиясы – «ээлик кылуу» [жер үлүшүнө, менчикке] деген негизге таянат, б.а., «арья» жер менчигине ээлик кылууну билдирет жана башка социалдык ырааттуу өтүмүштүн бар экендигин божомолдойт.

«Арья» термининин салттуу этимологиясынын пайдасына жалпы индоевропалык параллелдер дагы бир орчундуу далил болуп эсептелет. Э.Ларош жана Э.Бенвенист хетт. āra- – «эркин» жана байыркы-инд. arí-, ārya-, āryá- сөздөрүнүн тыгыз байланышта экендигин көшөрүп далилдешкен. Ирландча aire- – «жол башчы», «ак сөөк», көптүк санда airig – «эрктүүлөрдүн сословиеси, королду шайлоого укугу барлар» жана скандинавча arjöstēr – «ак сөөктөр», «арья» сөзүнө түздөн-түз параллель болушат². Кыргыздын «ар» деген сөзү «уят, ар, намыс», «ардак» – «урмат, сый»³, «аруу» – «ак, таза, асыл» деген маанилерди өзүнө камтыйт.

Эми ардай этнониминин экинчи бөлүгү болгон «дайгга» өтөлү. Ксеркс падыша болуп турган өлкөлөрдүн ичинде персеполдук «h» жазуусу: «*даха*, сака-хаумаварга, сака-тиграхауда» (байыркы персид формасы da-ha, аккаддык – da-a-an) болуп эсептелет. Бул этноним Авесте да кезиге баштайт. Яшт XIII, 143–144 тизмесинен Arya, Turya, Sarima, Saina, Daha элдеринин аталыштарын таап чыкса болот⁴.

¹ Palmer L.R. Arya-. A Homological Sketch//Antiquitates indo-germanicae.- Innsbruck, 1974. -P.17-18

² Laroche E. Hittite arawa-.«libre»//Hommage Dumézil.-Paris,1960.-P.124-128; Benveniste E. Hittite et indo-européen.-Paris,1962.-P.108-110; Dumézil G. La préhistoire des flamines majeurs//RHR.-T.118.-№2-3.-1938; В.М.Иллич-Свитыч. Древнейшие индоевропейско-семитские языковые контакты/Проблемы индоевропейского языкознания.-М.,1964.-С.7-8

³ Киргизско-русский словарь-М.,1965.-С.62,66

⁴ Lommel H. Die Vāšt's des Avesta. Übersetzt und eingeleitet von H.Lommel.-Gottingen–Leipzig,1927.-Bd 15.-P.128-129; XPh, 26

Геродот Δάοι деп жазат, Арриан Δάαι деген формасын берет, Δάαι латынча – *dahae*, кытайча Да-хя – 大賁. Ирандык *daha* сөзү, хотан тилиндеги *daha* – «эркек киши», «жынысы эркек» деген сөзгө дал келет. Жаңы иран тилинде бул сөз *dāi*, *dāi*, *daуәк* – «эркек», «улан»; *dāi* – «баатыр» деген вахан тилиндеги түрүндө гана сакталып калган. Бир катар элдерде, германдардан баштап вогул, эвенктерге чейин «эркек» деген термин тигил же бул топтун этникалык аталышы катары пайдаланылган. Бул жерден хотан сөзү *daha* – «эркек киши», «эркек» жана этникалык аталыш *daha* – бир эле сөз болушу мүмкүн.

Байыркы персид сөзү *dahyu*, авестиялык *dahyu*, *dai'hu* – калк жайгашкан орунду (облус, мамлекет, жер) билдирет. *Dahyu* сөзүнөн зороастриялык-пехлевийлик *dēh*, *dahuyrat*; жаңы персиялык *dih* – «кыштак», *dihqān* – «облусту башкаруучу» деген сөздөр келип чыгат¹.

Алгач *дай* эли Приаральеде же ага жакын жерлерде жашашкан. Бул боюнча биз «Метоидден жогору» булагынан түз маалыматтарды алабыз. Александр Македонскийдин убагында да ушундай болгон, бул жөнүндө Арриан мындай деп билдирет: «ал кезде *дай* эли «Танаистен ары» же «Танаисте» жашашкан». А.Херман бул маалыматтарды *дай* эли төмөнкү Яксартта, Арал деңизине чейин жашашкан деп түшүнүү керек деп божомолдойт, И.В.Пьянков боюнча «Сыр дарыянын оң тарабында, түндүк Приаральеде»².

Бирок кийинчерээк, А.Хермандын ою боюнча – б.з.ч. III кылымдын биринчи жарымынан баштап, *дай* эли Каспийдин жанындагы аймактарда пайда боло баштайт³. «Каспий деңизинен бери карай көпчүлүк скифтер *дай* деп аталышкан», – деп жазат Страбон. Юстин парфяндарды «*inter Hircaniam et Dahas et Aravortenos et Margianam*» киргизет. Оросия да аларды парфяндардын жанына, Тацит аларды Арейанын түндүк чек арасында

¹ См.: Beiley H.W. Iranian Arya – and Dahae//TPS,1959,1960

² Страбон. География в 17 книгах.-М.,1964, XI, 9, 2. Далее Страбон.; Арриан, III, 28, 8; 28, 10; Пьянков И.В. К вопросу о маршруте похода Кира на массагетов//ВДИ,1964.-№ 3.-С.124

³ Herrmann A. Alte Geographie des unteren Oxusgebietes//AKGWG.-Ph.-hist. Kl., N. F.-1914,Bd XV,№ 4.-P.48

жайгаштырат. Птолемей боюнча алар, Маргиананын түндүк талааларында жайгашкан. Арриан *дай* элин Согдиана жана Бактрианада жайгаштырат¹.

В.Томашек дайларды «скиф уруулары» деп эсептеген. А.Хермандын ою боюнча, Македониядан кийинки убактарда, кечирээк этапта массагеттердин көпчүлүк бөлүгү дах (дай) биримдигине аралашып кетиши керек эле. Бул ойду Ю.Юнге да айткан, ал Беросс мезгилине чейин дах эли күчтүү өнүккөн да, массагеттердин ордун ээлеген – деп жазат².

Б.з.ч. II кылымынын башында дахтардын отряддары Селевкиддердин түндүктөгү согуштарына катышышкан, ошонун өзүндө, кээ бир булактар боюнча жалдануучулар катары катышышкан³.

Мүмкүн, б.з.ч. 110-жылдагы Кытай элчиликтери жөнүндөгү маалыматтардын дахтар менен байланышы бардыр, анда Ан-Сиге (Парфияга) элчилик жиберүү менен кошо *dai-*uek* (же *thai* же *da*) да элчилик жиберилген; Пуллейблэнк боюнча бул *Daha* аталышынын негизи -к тамгасынын сын атооч формасы. Айрым кийинки дахтар жөнүндөгү кечирээк маалыматтар парфян тарыхынын маалыматтары менен байланышкан⁴.

Саруунун Ардай (Эрдей) уругу түркмөндөрдүн *Сарык* деген уруусунун ичинде *Эрден* деген аталыш менен параллель, ал урукту Г. И. Карпов⁵ печенегдердин *Эртем* деген уруусу менен

¹ *Страбо*. XI, 8, 2; Юстин. XLI, 1,10; Pauli Orosii. *Historiarum adversus paganos libri VII*, ex rec. Car. Zangemeister.-Lipsiae, 1889.-I, 2, 42; Корнелий Тацит. *Сочинения*.-Т.I-II.-1886,1887. *Анналы*, XI, 10; Птолемей. VI, 10, 2; Арриан. *Анабасис*.-Кн.III, гл. 28, § 8

² Tomaschek W. *Daai*//RE, 1901.-Bd. IV, стлб. 1945-1946; Herrmann A. *Massagetar*//RE, 1930, Bd. 14/28; Junge J.P. *Saka-Studien. Der Ferne Nordosten im Weltbild der Antike*.-Leipzig, 1939.-P.71

³ Griffith G.I. *The mercenaries of the Hellenistic world*.-Cambridge, 1935.-P.143,251

⁴ Pulleyblank E.G. *The consonantal system of Old Chinese*.-Pt.I, -AM, N. S., 1962, vol. IX, pt. I; pt. II, -AM, N. S., 1962, vol. IX, pt. 2; Debevoise N.C. *A political history of Parthia*.-Chicago-Illinois, 1938.-P.139, 152, 162, 167-168, 171

⁵ Кара: *Карпов Г. И.* Племенной и родовой состав туркмен. С приложением 9-ти генеалогических таблиц. Полторацк, 1925; Он же. Родословные туркмен//Туркменоведение, 1928, № 12, 1929, № 1

байланыштырат. Махмуд Кашгари *эртем* деген сөздүн маанисин «маданияттуу», «буйсанчлы», «салыхатлы» деп түшүндүрөт¹. Түрк окумуштуусу И. Кафесоглы болсо *эрдем* деген урук атын «күчтүү, кубаттуу» деп чечмелейт².

Жогорку жазылгандарга таянсак, *ардай* уругу байыркы арий, дай, кийин печенектердин курамындагы эртим (эртем) уруулары менен этногенездик байланышта болушу мүмкүн. Бул дагы бир жолу Тоголок Молдонун «пиченеден саруу» уруусу келип чыккан деген санжырасынын тууралыгын далилдейт.

Сак доорунан бери өз атын жоготпой сактап келе жаткан *ардай* этнониминин этимологиясы «жол башчы, ак сөөк, асыл эр жигит, баатыр» деген түшүнүктөрдү өзүнө камтыйт.

Ардай этнониминин параллели кыргыздын адигине уруусунун курамында да бар. Ал *сарай, кой сары, сартек, таңтагар, кенже, чиркей* ж.б. майда уруктардан турат³.

БУЛБУЛ

Булбул – теңечин уругунун урук бөлүкчөсү. Лакап этноним.

Кыргыз тилинде «булбул» илгерки комуз менен мукамдуу үн менен коштоп ырдаган таланттуу төкмө акындарга, мисалы, Токтогул, Калык, Коргоол, Осмонкул, Алымкул, Жеңижок ж.б. карата айтылган. Этнонимдин параллелдери *төөлөс* уруусунда катталган⁴.

ЖАНЧКАК

Жанчкак – теңечин уругунун урук бөлүкчөсү. Лакап этноним. Жанчкак – *уруш, согуш* деген маанилерди берет.

¹ Атанязов С. Шежере. Ашгабат: «Туран-1» Неширчты, 1992, 236 б.

² Ibrahim Kafesoglu. Türk millî kültürü. Istanbul, 2006.-S.180

³ Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии/ТКАЭЭ.-Т.IV.-М., 1960.-С.63-66, рис. 15

⁴ Абрамзон С.М. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.84,112

КҮЧТӨН

Күчтөн – теңечин уругунун урук бөлүкчөсү. Лакап этноним.

Күчтөн – *кубат*, *кубаттан* деген сөздөрдүн синоними. Күчтөндөн Жабаке, Жакшылык, Сарыкалпак, Сарыкүлү, Элчи, Жалаңач.

Сары калпак

Сары калпак – теңечин уругунун урук бөлүкчөсү.

Чыгыш Түркстандын тарыхын чагылдырган «Тазкира и-Ходжаган» (XV–XVIII кк.) аттуу эмгектеги кыргыздар тууралуу маалыматтар келтирилген бөлүгүндө кушчу, кыпчак уруулары менен катар «сары калфак» (сары калпак) уругу жөнүндө айтылат.

Сары калпак этнониминин параллелдери бугу, сарыбагыш, солто, чекир саяк урууларынын курамдарында кездешет. Эмесе, бул уруулардагы уруктун «сары калпак» аталып калышын анализдеп көрөлү.

Бугу уруусунун арык тукумуна (арык) кирген *сары калпак* уругу бар. С.М.Абрамзон түзгөн № 2-схемада сары калпак уругу арык тукуму менен чекиттүү сызык аркылуу байланышкан. «Бул жөнүндө айрым учурда чекиттүү сызык ошол уруктун тигил же бул түпкү ата менен же уруунун белгилүү бир бөлүкчөсү менен байланышы али толук аныктала электигин жана шарттуу түрдө гана белгиленгенин көрсөтөт»,– дейт¹. Ошондой эле С.М. Абрамзон «Бугу уруусунун генеалогиялык уламыштарын кунт коюп карап чыкканда анын курамына кирген *арык* тобунун (же *арык тукуму*) бөлөк экендиги ачык байкалат. Бугулардын XVIII кылымда Ысык-Көлгө келиши менен байланышкан уламыштарда да арык өз алдынча топ катары айтылат» – деп жазат².

¹ Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии/ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960.-С.17

² Абрамзон С.М. 30 б.

Эгерде С.М.Абрамзондун айткандарына таяна турган болсок, анда *сары калпак* уругу бугу уруусунун арык тукумуна шарттуу түрдө киргизилип, аны менен уруктук байланышы али толук аныкталына элек. «Арык бөлүкчөсү, так айтканда, бугу уруусу менен бир катарда өз алдынча уруу деп бөлүнүп айтылууга тийиш эле, анткени генеалогиясы жана ата-теги боюнча аны бугулуктардын бир бөлүгү деп кароого болбойт. Генеалогиялык уламыштарга таяна турган болсок, анда бугулуктар деп Алсейиттин тукумдарын гана сөздүн чыныгы маанисинде айтууга болот, анткени ушулар гана бугу деген жалпы ат менен аталып жүрүшкөн; анын аялы – Мүйүздүү энени бугулуктар түпкү энебиз деп эсептешкен. Арык бөлүкчөсү, негизинен, узак жылдар бою бугулуктардын башка бөлүкчөлөрү менен чогуу турмуш өткөрүп, арыктар жашап турган жерлер бугулуктардын, айрыкча белек бөлүкчөсүнүн жерлерине туташ жаткандыктан азырынча шарттуу түрдө бугу уруусуна таандык кылдык»¹ деп жазат С.М.Абрамзон.

Сары калпак уругунун өкүлдөрү Маман айылында арыктын тукумунун «беш каман» деп аталган уруктун өкүлдөрү менен чогуу турушат. «Беш каман» деген аталышта саруу уруусунун (кырк уул) курамында урук бар. Анын (беш камандын) уруктук тамгасы, ошондой эле сары калпак кирген тенечим уругунун тамгасы – арыктын тукумунун беш каманынын тамгасы менен дал келсе, «арык тукумунун» өзүнүн тамгасы – беш каман жана теңечин кирген «кырк уул» уругунун тамгасы менен дал келишет². Мындай окшоштуктар жөн жерден боло бербестир.

Сары багыш уруусунун № 5 уруктук курамынын схемасында Таздардын ичинде *сары калпак* уругу бар³. С.М.Абрамзон «Таздардын бүтүндөй бир бөлүкчөсү да бүт тобу менен букара болуп эсептелишкен»⁴ – дейт.

¹ Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии// ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960.-С.17

² Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского...-С.99,103

³ Ушул жерде, С.34

⁴ Ушул жерде, С.35

Солто уруусунун № 4 уруктук курамынын схемасында *сары калпак* уругу катталган¹. Солто уруусунун курамындагы *сары калпак* уругу жөнүндө С.М.Абрамзон мындайча жазат: «Солто уруусунун бөлүкчөлөрүнүн өз ичиндеги социалдык катмарлануу башка багыт боюнча да жүрүп жаткан. Толук эмес укуктуу болгон уруктардын ичинде тигил же бул урук башчысынын экинчи, үчүнчү жана башка аялдарынан төрөлгөн тукумдары гана эмес, кулдар менен күндөрдүн тукумдары да болгон.... Сары калпактын тукумдарынын тагдыры да ушундай болгон, анын энеси кун үчүн алынган бугунун кыздарын бөлүшкөндө Жайылдын (Жайыл баатыр) энчисине тийген күн экен»². Ал эми солто уруусунун санжырачыларынын айтымында бугу уруусу менен болгон ич ара согуштарда бугу уруусунун 9 кызы туткунга түшөт, ошонун бири Жайыл баатырга берилет. Ал кыз сары калпак уругунан болгондуктан андан тарагандар «*сары калпак*» деп аталып кетишет. Азыркы убакта Жайыл баатырдын сары калпак аялынан тарагандар Жайыл районунун Жайыл айылында турушат. Демек, солто уруусунун курамындагы «*сары калпак*» бөлүкчөсү солто уруусунун өкүлдөрү болушат, алар энесинин уругунун аты менен гана аталып калышкан.

Чекир саяк уруусунун № 6 уруктук курамынын схемасында ак кабактын ичинде *сары калпак* бөлүкчөсү бар³. Бирок ал урук бөлүкчө эмес, адамдын ысмы менен байланышкан.

Залкар манасчы Саякбай Каралаев сары калпак уругунан болот. Сары калпак атанын үч уулу болгон экен: Шомпор, Орус, Сарытон. Шомпордон Мойнок, Тилен, Сапай. Тиленден Жекшен Ашуубаев, Сапайдан Карала, андан Саякбай.

Этнонимдин параллелдери кыргыздын багыш уруусунда – курмушу калпак, манат калпак, тейитте – чаар калпак, ак калпак, найманда – зар калпак, черикте – усун калпак, сарууда (кырк уул) – сары калпак, сары багышта – калпак формаларында катталган⁴.

¹ Ушул жерде, С.24

² Ушул жерде, С.40

³ Ушул жерде,

⁴ Абрамзон С.М. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.116,132

КОҢКОЛОЙ

Коңколой – теңечин уругунун урук бөлүкчөсү.

«Коңколой» деп аталып калганынын себеби, бул уруктан чыккан адамдардын бойлору *узун, чоң* болгондуктан ушундай аталып калышкан. Себеби монгол, кыргыз тилинде «коңко» деген сөздүн мааниси «бою узун, келбеттүү» дегенди түшүндүрөт¹. Этнонимдин параллелдери кыргыздын адигине (баркы) уруусунда – коңкош, төөлөс уруусунда – коңко формаларында катталган².

САКА

Сака – теңечин уругунун урук бөлүкчөсү.

Бул урук аты байыркы «сак» же «сака» уруктарынын аталышы менен шайкеш келет.

Ассирий жазууларындагы сактар жөнүндөгү алгачкы эскерүүлөр б.з.ч. 641–640-жылдарга тиешелүү. Анда сактар «Умман-манды падышасы» каршы согуш жөнүндө айтылат. Бул сактар жөнүндөгү алгачкы билдирүү³.

Кийинчерээк биз сактар жөнүндө байыркы грек-рим жана байыркы перс булактарынан маалымат алабыз. «Сактар, же ошол эле скифтер»,– дейт Геродот алар жөнүндө⁴. Байыркы грек-рим булактарында «сактар» деген аталыш орто азиялык урууларга колдонулган, алар көп учурда жалпылаштырылып, «скифтер» деп аталышкан.

Геродот: «Перстер бардык скифтерди сактар деп аташат» – деп жазган⁵. Бул саптардын булагы болгон Демодамдын билди-

¹ Кыргызча-орусча сөздүк.-М.,1965.-403 б.

² *Абрамзон С.М.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.120; Нурбек Туран. Төөлөс.- Б.,2011.- 240 б.

³ *Тадмор Х.* Три последних десятилетия Ассирии//Труды XXV Международного конгресса востоковедов.-Т.1.-М.,1962.-С.141

⁴ *Геродот.* История в девяти книгах.-Л.,1972. VII, 64. Далее Геродот.

⁵ *Гай Плиний Секунд.* Естественная история, VI, 50//ВДИ, 1949, № 2.-С.306

рүүсүндө, Плиний¹ б.з.ч. III кылымда минтип жазат: «Перстер (скифтер), аларды жалпысынан сактар деп аташкан»². Чынында, байыркы перс булактары ушул эле урууларды сак термини менен атайт. Кытай жазууларында сактар *sai* деп аталышат; тан мезгилинде *sak* деп айтылышы мүмкүн болчу³. Азыркы учурда саки = *sai* деген теңдештирүүлөр жалпы колдонулат, бирок бул өз учурунда көп талаш-тартыштарды туудурган. Кытайлар «сак» терминин санскриттик котормолорунда туруктуу түрдө «сэ» аркылуу беришет⁴. В.Томашек «сэ» термининин сактардын жана массагеттердин уруулары менен окшоштутун ишенимдүү жактаган⁵.

Индиялык (санскриттик) формасы Сакâс, тамырында сак, сакван, сакjôми этиштерин алып жүрөт, алар – күчтүү болуу, күчкө толуу, күч, кудуреттүү деген маанилерди берет⁶.

«Сак» этнонимин түшүнүүгө далалат кылуулар антикалык (байыркы грек-рим) доордо жасала баштаган. Диодор минтип жазат: скифтердин уруулары «кеңири жайылган жана мыкты падышалары болгон, алардын ысымдары менен бирлери сактар, башкалары массагеттер, кээ бирлери аримаспас жана башка ушундай аталышкан»⁷. Грек. σάκος «сак» этнонимин «калканч» деген түшүнүк менен байланыштырган кандайдыр бир байыркы грек салты болгон. Мисалы, Стефан Византийский минтип жазат: «Σάκαι (Сак) – бул элдин аталышы; скифтерди жоо-жарак ойлоп тапкандыгынан улам ушинтип аташат»⁸.

¹ Геродот VII, 64.

² Пьянков И.В. Саки (содержание понятия)//ИАН ТаджССР, ООН, 1968, № 3 (53).-С.12,13

³ Haloun G. Zur Üe-ts'i-Frage//ZDMG, 1937.-Bd.91.-P.251

⁴ Levi S. Notes on the Indo-Scythians//IA, 1903.-Vol.XXXII.-P.423

⁵ Tomasek W. Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden, II Die Nachrichten Herodot's über den skythischen Karawanenweg nach Innerasien//SBAW, 1889.-Bd.117.-P.52

⁶ Konow S. Kharoshtī inscriptions with the exceptions of those of Aśoka.-Vol.II, pt I.-Calcutta, 1929.-P.XVI, XX

⁷ Диодор II, 43.

⁸ Литвинский Б.А., Пьянков И.В. Военное дело у народов Средней Азии в VI-IV вв. до н. э.//ВДИ, 1966, № 3.-С.43, прим. 88

Бул жерде *сака* сөзү кыргыздын *сак*, *сакчы* деген сөзүнө окшошот «сак, коргоо, сактоо». Ошону менен бирге, кыргыздын *са(з)дак* «колчан» деген сөзүн эсепке алуу керек, б.а., «Жебелерди сактоо үчүн кутуча».

Сак этноними менен: «дени сак», «аман-эсен», «таза», «ичиле турган», «чын жүрөктөн», «оң», «акыл», «зиректик», « уйдун майы» деген маанидеги түрк сөздөрү байланышкан. Ушул эле тамыр менен жаныбарлар – бугу жана уй билдирилет. Башкырларда «сака» сөзү «мергенчиликти» түшүндүрөт¹.

Азыркы мезгилдин лингвисттери «сака» сөзүнүн этимологиясын көп изилдешет. 1931-жылы Х.Шёльд бул этнонимдин төмөндөгүдөй түшүнүгүн сунуш кылган. Ал ассархадон мезгилиндеги чопо цилиндрдеги жазууну негиз кылат, анын сөзү боюнча, Aškuza дан чыккан Išpakaīлар Чыгыш Маннада кезигет. Көбүнчө ассириологдор Išpakaī дегенди башкаруучунун аты деп чечмелешет, окумуштуу Išpakaī жана Gimirraī ортосундагы параллелдин негизинде, бул пикир ката деген бүтүмгө келет. Х.Шёльд бул элдин аталышы деп эсептейт, Saka деген аталыштын байыркы формасы, тагыраагы – *Spaka. *Spaka жана Saka ортосундагы фонетикалык айырмачылыкты ал хотан-сак тилиндеги иран сөзү sp, śs формасына өтүп кеткендиги менен түшүндүрөт, мисалы, aspa - aśša. Бехистун жазууларында бул этноним Saka формасында бар болгондуктан, Х.Шёльд sp>śs тыбыштык өтүшү 679-ж. (цилиндр датасы) жана Бехистун жазууларынын датасынын ортосунда болсо керек деген бүтүмгө келет. Көптөгөн мезгилден кийин, 1949-ж. Ван Виндекенс Х.Шельддин бардык аргументтерин кабыл алуу менен, жаңы божомол чыгарат, анда ал түп нускасы – бул байыркы ирандык сөз *spaka – «ит» дейт, мидий тилинин *slāka* деген сөзү – азыркы тажик-перс тилиндеги sag, б.а., сактар өздөрүн «кароолчу иттер (малды)» деп белгилешкен.

¹ Гасанов З. Царские скифы. Этноязыковая идентификация «царских скифов» и древних огузов.-New York, Liberty Publishing House,2000.-С.54; ДТС, 480, 481; Дмитрев Н.К. Строй тюркских языков.-М.,1962.-с.477

1951-жылы бул этимологияны О.Жемераньи сындап чыккан. Ал байыркы ирандык прототиби *śván болуш керек деп көрсөткөн жана хотан-сак тилинде ага śśan эмес, śāvan же śśuvan деген туура келет деген, ошондой эле башка лингвистикалык контраргументтерди келтирген жана бул сөздүн маанисин «ит» деген түшүнүктү четке каккан¹.

О.Жемераньи saka сөзүн байыркы ирандык *sak — «басуу», «чуркоо», «агуу» деген сөздөрдөн алынган деп эсептейт. Лингвистикалык анализдин негизинде ал бул сөз «чуркаган», «ыкчам» же «кыдырган, көчмөн» деген маанини берет деген бүтүмгө келген, мындай түшүнүк көчмөндөргө абдан туура келет, ал эми сактар көчмөн болушкан².

Сак аталышына башка түшүнүктү 1949-ж. В.И.Абаев келтирген. Абаевдин пикири боюнча осетинд. *саг* «бугу», *сака* «бутак, сөңгөк, бугунун мүйүзү, бутактуу мүйүздүү» дегенди билдирет. В.И.Абаевдин пикири боюнча бугу, сак урууларынын тотеми болгон³. Бирок байыркы авторлордун бири дагы *сак*, *сака* этнонимин «бугу» маанисинде белгилешкен эмес.

1958-жылы Г.Бэйли төмөндөгү ой-толгоолорун жана сын-пикирлерин айткан. Saka аталышынын алгачкы мааниси жоюлган, бирок иран уруулары үчүн «эркектер» маанисин алып жүргөн уруу аталыштары бар. Ошондуктан Г.Бэйли saka — бул sak сөзүнөн алынган сын атооч, ал «кубаттуу, күчтүү, билгич» деген маанини билдирет деген божомолду айтат, Ригведде — su-śāka жана «эрлер» эпитетинин маанисинде колдонулат, б.а., сактар — булар «кубаттуу эрлер». Башка этимологияларды баалоо менен, Г.Бэйли: «saka атын жаныбардын аталыштары менен байланыштыруу жөнүндөгү сунушту, ал балким, осетиндик sag — *sāka — «бугу» же śvan — «ит» болсун, күмөн санабастан, жокко чыгаруу керек дейт. Ошондой эле, sak сөзүн — «кыймылдоо» деген түшүнүк менен байланыштыруу да кабыл алынбай турган божомол»⁴.

¹ Szemerényi O. Iranica//ZDMG,1951.-Bd 101(N. F., Bd 26).-P.210-211

² Ушул жерде.

³ Абаев В.И. Осетинский язык и фольклор.-Т.I.-М.-Л.,1949.-С.179

⁴ Bayley H.W. Languages of the Saka//HOr, I, 4, I, Linguistik,1958.-P.133

Байыркы перс жазууларында сактарга байланыштуу төмөндөгүдөй аталыштар кезигет: *saka*, *sakā tigraxaudā*, *sakā haumavargā*, *sakā tyaiy paradraya*, *sakā tyaiy para sugdam*, ошондой эле *daha*¹.

Геродот бардык скифтердин перс тилинде аталышы – «сака» деп маалымдайт. Плиний перстер скифтерди «сактар» деп, аларга жакын жайгашкан элдин атынан атаганын билдирет. Перс булактарында, скифтер (сака) ар кандай урууларга бөлүнгөн деген билдирүү бар. Ахемениддик классификацияга ылайык сактардын үч түрү бар². Дарийдин *Naksh-i-Rustam* эпитафиясында алар, сактардын сака хумаварка (*sakā haumavargā*), сака тиграхауда (*sakā tigraxaudā*) жана сака тарадрава (*sakā tyaiy paradraya*) деген аталыштары менен берилет. Р. Гроссеге ылайык:

1) сака хумаварка – Фергана жана Кашкардын чеке-белинде жайгашышкан; сөзмө-сөз «биздин сака» деп которулат³;

2) сака тиграхауда – төмөнкү Сыр дарыянын Арал аймагында жайгашкан. Окумуштуу Миннстин айтуусу боюнча, аталышы «шиш төбөлүү тумакчан сака» дегенди билдирет;

3) сака тарадрава – Түндүк Кара деңизде жана Волга жана Урал зонасында жашашкан. Алар тарыхый скифтер болушат. Аталышы сөзмө-сөз «деңиздин ары жагынан келген сака» деп которулат. Миннс *тарадрава*, *transmarine* деп которот, бул «деңиз артындагы сака» дегенди билдирет.

Геродоттун орус тилиндеги басылмасына тиркелген жана иштелип чыккан картасы боюнча, эки Скифия жана төрт Сакари бар. Бир Скифия, *Scythae Regii*, Меотий деңизинен чыгышка карай, Крым жарым аралынын түндүк мейкиндигинде жайгашкан, ал эми *Scythae* термини, тарыхый белгилүү Скифиянын бардык аймагын камтыйт. Ал эми «сака» аталышы менен белгилүү болгон урууларга келе турган болсок, бул этноним менен төрт аймак байланышкан: *Sacarancae* – Каспийдин чыгыш жээги,

¹ Kent K.G. Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon//AOS.-Vol.33.-New Haven,1953.-P.156

² Minns Y.P. Scythians and Greeks.-New York,1971.-P.42

³ Ibid.

Кара-Богаз-Гол куймасынан түндүккө карай, Sagartii – азыркы Иран жана Афганистандын чек аралары, ушул эле аталыштагы башка аймак Екбатан шаары менен Урмия көлүнүн ортосунда, акыры, төртүнчү мамлекет, Сакая (Sacasenī), азыркы Азербайжандын чектеринде жайгашкан.

Өзүнүн «Памирдеги жана ага жакын мамлекеттердеги этникалык мамилелер, негизинен, байыркы кытайдын тарыхый билдирүүлөрүндө» деген чыгармасында Аристов дагы бир жолу сактар жөнүндөгү маселеге, алардын Түрк тегин далилдеп кайрылат. Мында биз: «II к. Хр.Т. чейин кытайлар тарабынан *сай, сэ, су, ссе, сзу, сз* деген ат берилген эл (Рихтгофен боюнча), божомол менен, Алтайдан Или жана Нарын суусунун жээктерине Хр.төрөлгөнүнө чейинки көптөгөн жүз жылдар мурун, кангюй же кангла менен бир мезгилде жылып келген болуу керек. Алардын калдыктары чыгышта, Энисейде *сагай* уруусу катары жана Ленада өздөрүн *саха* деп атаган якуттарда, Тянь-Шандагы сайлардын калдыктарын кара-кыргыз мууну *саяк* деп билсе болот, божомол менен алар, мүмкүн, Хань мезгилинде «усундардын ортосунда» жайгашкан «тармак» же уруу болсо керек, күмөнү жок Нарында жайгашышкан, ал жерде азыр да саяктар көчүп-конуп жүрүшөт» – деп окуйбуз¹.

Жогоруда айтылгандардын негизинде *сака* этноними байыркы сак уруулары менен этногенездик башланышта болуп, «сакчы, коргоочу, күчтүү, кубаттуу, күлүк атчан, көчмөн эрлер» деген маанилерди өзүнө камтыйт. Сактан кийин «*шах*» титулу келип чыккан.

Этнонимдин параллелдери якут элинин бир аталышы – *саха*, кара калпактарда – *саху (саку)*², казактарда – *сахыят*, кыргыздын нойгут уруусунда – *сакы*, кушчуда – *сакалды*, сарууда – *сакоо*, солтодо – *саке*, чекир саякта – *сака* формаларында катталган³.

¹ Аристов Н.А. Этнические отношения на Памире и в прилегающих странах по древним, преимущественно китайским, историческим известиям//Русский антропологический журнал.-СПб.,1900, № 3.-С.63-64

² Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Родо-племенная структура и расселение в XIX – начале XX века.-М.-Л.,1950.-С.51,122

³ Абрамзон С.М. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.127

ШЕКЕР

Шекер – теңечин уругунун урук бөлүкчөсү.

Этнонимдин аталышы «*сакэр*» же болбосо «*сакар*» деген байыркы сак урууларынын атынан келип чыгышы мүмкүн. Ошондой эле ал байыркы кытай жылнаамаларында кездешкен *сикер*, *сыгыр*, грек булактарындагы *сакараук*, *сакараул* жана тардуштардын хан тукуму болгон *sikar* (сикар) урууларынын аттары менен шайкеш келет.

VI кылымдын аягында, Түрк каганаты кулагандан кийин, тянь-шандык сеяньто түндүк түрк ябгу-кагандарга баш ийишкен. Сеяньто кээ бир булактарда теле уруусуна кошулган, алар Чыгыш Тянь-Шань менен Алтайдын түштүк-батыш тоолорунда көчүп-конуп жүрүшкөн. 600-жылдары Сеяньтонун Хангайлык тобун теле уруусу *сикер* сүрүп чыгарган (кыт. сыцзынь)¹.

Сы-цзе = si-k'iet, тамгасы 𐰽𐰺𐰍. Мүмкүн, бул Sigir Хотан² жана Siqar Сак³ документтеринин белгисидир. Таншу боюнча алар *теле* урууларынын түзүмүндө аталган, бирок Сыгырлардын теле уруусунан чыккандыгы башка булактардын маалыматтары менен бекемделбейт. Хеннинг которгон VIII кылымдагы сак документинде «сыкарлар» Тардуштардын хан тукуму катары аталат, бул алардын алгачкы жашаган орду байыркы Янь-То очогунда экендиги жөнүндөгү Таншу жана Цзычжи тунцзянь маалыматтары менен үн алышат⁴.

Кытай булактарынын Сыгырлардын дагы башка эскерүүлөрүндө, аларды Туцюз-Түрктөрдүн аты менен байланыштырат: Туцюз-Сыцзе (Türküt-Sygir)⁵, бул өз кезегинде Хотан кол жазмаларынан окшоштуктарды табат, анда Сыгыр аскер башчыларынын кээ бирлери Сыкыр-Түрк чор деген титулга ээ болушкан деп

¹ Hirth F. Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk/ATIM, II.-F., 1899.-S.134

² Bailey H.W. A khotanese text concerning the Turks in Kantsou//Asia Majo.-Vol. 2, No 1.-P.50

³ Henning W.B. Указ. соч., р. 545

⁴ Таншу, цз. 217 б, р., 2 б, Цзычжи тунцзянь, цз. 192 с. 6044, ср. Таншу, цз 217 а, с. 1 а, Бичурин, Указ. соч., т. 1, с. 301.

⁵ Цзычжи тунцзянь, цз. 196, с. 6172, 641 год.

айтылат¹. Биздин көз карашыбызда, бул айтылгандар ар кайсы мезгилдердеги Сыгирлардын сырткы саясий абалын чагылдыргандыгы менен гана ишенимдүү, Тардуштардын династиялык тукумунан болгондуктан, алар Чыгыш-Түрк каганаты өнүккөн мезгилде Түрк урууларынын коалициясына киришкен, ал эми Орхондо Уйгурлар орношкондон кийин тогуз жаалуу Уйгурлардын (Тогуз-Огуздардын) – Төлөстөрдүн сырткы биримдиктеги бир бөлүкчөсүн түзүшкөн.

Огуздардын сол канаты тардуштарда хан тукуму *Sikar* (сикар<сакар> шекер) деп аталат².

Абулгази сакарлар жөнүндө минтип жазат: «Аларды Так-сакарлар деп аташат, анткени алар Кашга-чоронун тукумдары. Кашга жана Сакарлар бир эле маанини билдирет³.

Д. Е. Еремеев *сакар* деген атты *сак+ар* деп бөлүп, аны «сак адамдары», «сак эли» деп түшүндүрөт⁴. Ал эми Г. И. Карпов *сакар* этнонимин грек булактарындагы *сак*, *сакараук*, *сакараул* урууларынын аттары менен байланыштырат⁵.

Байыркы грек булактарында сакарауктар төмөнкүдөй ар башка аттар менен айтылат: Страбон аларды *Σακάραυλοι* деп⁶, Помпей Трог – *saraucae*⁷, Птолемей (VI, 14, 14) – *Σαγαράυκαι*⁸, Псевдо-Лукиан — *Σακαύρακοι Σκύθαι*, Оросий – *sacaraucae* деп аташат⁹. А. Гутшмид (Du Four de Langueue жолун жолдоп) Страбондун «сакараул» дегенин *Σακαράυκαι* деп оңдоону сунуш кылган¹⁰. Бул оңдоону окумуштуулардын бир бөлүгү туура кабыл алмак. Ф. Байер ошондо эле бул элди сактар катары кара-

¹ Bailey H.W. Указ. соч., p. 50.

² Толстов С. П. Города Гузов//СЭ,1947, №3.- С.32

³ Абу-л-гази. Родословная туркмен. М.,1958.-С.43

⁴ Еремеев Д.Е. К семантике тюркской этнонимии//Этнонимы.-М.,1970.-С.125

⁵ Карпов Г.И., Эгемырадов Э. Туркменское племя сакар.-Ашхабат,1932

⁶ Страбон. XI, 8, 2.

⁷ Prol., 41, 42.

⁸ Птолемей. VI, 14, 14.

⁹ Оросий. 1, 2, 43.

¹⁰ Gutschmid A. Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden.-Tübingen,1888.-P.58, прим. 3

ган¹. Азыркы учурдагы этимологдор ошондой эле сак эли деп эсептешет жана анын аталышынан «сак» этнонимин издешет.

И. Маркварта Σακαυράκοι – бул Saka haumavrga – saka vr(-g) ак бир сөзү түшүп, чоюлуп айтылган формасы деген божомолду айткан².

С.Конов кытайдын «сайван» (тагыраагы – Sai-uan) окшоштугуна карата О.Франке жана Ф.де Грооттун сунушун кабыл алган, анда жогоруда көрсөтүлгөн синологдордун пикирлери боюнча, батыш булактарында сакараул же сакараука, экинчи жарымы «падыша»³ дегенди билдирет. Ал мындай гипотезаны сунуш кылган: хотан-сактардын rre – «падыша» rrviga сөзүнүн негизинде түзүлгөн сөздү rauloi, raukoi urakoi же туура сезилген формасында, Sakamurunda сөзүн башка диалектиге котормо катары кароо ыңгайлуу болуп сезилет (murunda – индия-сак жазууларында падыша титулу)⁴.

С.Коновдун этимологиясын О.Хансен жана В.Бранденштейн колдошкон, алар Σακαυράκοι сактын saka-ura-ka («сак падышалары») деп чечмелешкен⁵. Х. Хауссиг бул этимологияны кабыл алган, бирок Птолемейдин, Оросийдин сакарауки, Трогдун сарауки жөнүндөгү билдирүүлөрү Страбондун сакараул жөнүндөгү билдирүүлөрү менен эч окшоштугу жок деген пикирин айткан. Акыркы этнонимди Хауссиг Птолемей эскертип өткөн (7, VII, 3, 5) Серике – Sakara (Sagara) шаарынын аталышынан жана тохар – wla «падыша» дегенден келип чыккан деп түшүндүрөт⁶.

Ф.Альтхайм «сакараук» дегенди Saka ravaка деп чечмелейт, ошондо анын ою боюнча экинчи бөлүгү «тез жылган» дегенди

¹ Bayer Th. Historia regni graecorum bactriani in quasimul graecorum in India coloniarum vetus memoria explicator, Petropoli, 1738.-P.97

² Marquart J. Das erste Kapitel der Gāpā uṣṭavafīi.-Roma, 1930.-P.43

³ Haloun G. Zur Üe-tsi-Frage//ZDMG.-1937.-Bd.91.-P.252, прим. 1.

⁴ Konow S. Kharoshthi inscriptions with the exceptions of those of Aśoka. Ed. by Stein Know, Calcutta, 1929, p. XX-XXI.

⁵ Hansen O. Die Berliner Hephtalitenfragmente//La Nouvelle Klio.-Paris, 1951.-P.61; Brandenstein W. Die abstammungssagen der Scythen//Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.-Wien, 1953/1955.-Bd.52,- H.1-2.-P.202

⁶ Haussig H.W. Die Beschreibung des Tarimbeckens bei Ptolemaios//ZDMG, 1959.-Bd.109, H.I.-P.170-171

билдирет. Бул чечмелөөнү туура деп эсептеген Ф.Юнкер, бул сөздүн баштапкы формасын лингвистикалык деталдуу караштырууга алат¹. Ф.Юнкердин талдоосуна макул болбогон башка иранист – О.Жемераньи осетин тилинде сакталып калган *gavag* – «ыкчам» деген сөз *gataka* – «жүгүргөн», «ыкчам» деген байыркы иран сөзүнөн алынган дейт, ушундан тажик-перс тилиндеги «рафтан» – «кадамдоо». Натыйжада О.Жемераньи Ф.Альтхаймдын интерпретациясы менен макул болот². Э.А.Грантовский этнонимдин экинчи бөлүгүн *gauka* – «ак жүздүү», б.а., «ак жүздүү сактар» деген иран сөзүнөн алынган деп караштырууну сунуш кылат³.

Сакарауктардын Грек-Бактрияны кыйратууга катышуусуна чейинки жашаган жерлери жөнүндө булактардын маалыматтары Страбондун билдирүүлөрү менен үндөшөт: «Бул көчмөндөрдөн Бактрианды алгандары өзгөчө белгилүү болушту, алар ассийлер, пасиандар, тохарлар жана сакараулдар, алар сактар ээлеп турган чөлкөмдөн сактар менен согдийлердин жанынан, Яксарттын башка жээгиндеги чөлкөмдөн көчүп келишкен⁴. Кийинки кечирээк мезгил жөнүндө биз Птолемейдин маалыматынан билебиз: «Оксу тоолору менен чектелген аймак: Яксарттын куймаларына жакын жерлерде жана эки өзөндүн ортосундагы жээктерде (Окс жана Яксарт) Яксартта ариактар жашашат, төмөнүрөөк номастар, андан ары сакарауктар жана Оксде рибийлер, алардын аймагында Дауаба шаары жайгашкан»⁵.

IV к. автору Оросий, алгачкы булактардан мурдараак пайдаланып калгандыктан, түштүктөгү сакарауктарды ошондо эле эскертип өткөндүгү төмөндөгү контексте көрүнүп турат: «Катипа тоосунан Сафрия кыштактарына чейин дах, сакараук жана

¹ *Altheim F. Weltgeschichte Asiens im griechischen Zeitalter.*-Bd.I.-Halle (Saale), 1947.-P.11,24

² *Szemerényi O. Iranica*//ZDMG,1951.-Bd.101.-P.207-208

³ Доклад Грантовского Э.А. на Международной конференции по кушанской эпохе (1968) – в печати. Об этнонимах и именах, в которые входит *gauka*, см. 2, стр. 177-178

⁴ *Страбон.* XI, 8, 2.

⁵ *Птолемей.* VI, 14, 14.

парфийлердин ортосунда Оскобар тоосу, ошол жерден Ганг дарыясы башталат»¹. Калган жазуу булактарынан сакарауктардын Грек-Бактрия жана Парфияга каршы согуштарга катышкандыгы жөнүндө билдирүүлөрдү гана алса болот. Р.Гиршмандын айтуусу боюнча, б.з. I к. Түндүк Бактрияда мамлекеттик билим болгон, анын башында сакарауктардын жол башчылары турушкан².

Страбон сакаравлдарды Грек-Бактрияны талкалаган уруулардын арасында жана Яксарттын ары жагынан келген деп айтат. Помпей Трог сарауктар жана асиандар Бактрияны жана Согданы ээлеп алышты деп белгилейт. Маркварт болсо, сарауктар Бактрияны, ал эми асиандар – Согданы ээлеп алган деп эсептеген³.

Помпей Трог сарауктардын талкалангандыгын белгилейт. А.Херманн бул б.з.ч. 20-ж. тохарлар менен болгон согушка байланыштуу деп эсептеген. Птолемейде чыгыш тарабы Оксу тоолору менен чектешкен, Яксарттын куймаларына жакын жерлерде жана эки өзөндүн ортосундагы жээктерде (Окс жана Яксарт) Яксартта ариактар жашашат, төмөнүрөөк – номастар, андан ары – сагарауктар. Эгер уруулардын соода жолдоруна байланыштуу Яксарттын жээктеринде белгиленген жайгашуусун караштырсак, бул көбүнчө Птолемей булагынын маалыматтары боюнча, анда сакаравактар орто Сыр дарыяда, бир тарабында ариактар жана номастар, экинчи тарабы тохарлар менен чектешкен болот. А эгер Оксу тоолорун (Чоң Балкан жана Заузбой платосу) жана Каспий деңизинин жээктерин божомолдосок, сакаравактар Балкан жана Мангышлактын ортосунда топтолушу мүмкүн, бул Б.А.Литвинский сунуш кылган Устюртта же Арал менен Каспийдин ортосунда топтошкон дегенге жакыныраак⁴.

¹ Литвинский Б.А. Древние кочевники «Крыши мира». -М.,1972.-С.171

² 494, стр. 346; 744, стр. 110-111, 114.

³ Страбон, XI, 8; 2Marquart, 1901, p.201; Мандельштам, 1978.-С.136

⁴ Prol. 42; Herrmann, 1920; Птолемей. VI, 14, 14; Литвинский, 1972.-С.171

Этнонимдин параллелдери түркмөн элинин ичинде: эрсарыларда – *сакарлы*, баятларда – *сакарчарлак*, гөклендерде – *сакгар*, бурказларда – *сакаржа*, кыргыздын кытай уруусунда – *шекер* формаларында сакталып келет¹.

Шекер Талас облусунун Кара-Буура районуна караштуу айыл².

Теңечин уругу жашаган жерлер

Саруу уруусуна кирген *теңечин* уругунун өкүлдөрү Аксы, Талас жана Ысык-Көл аймактарын мекендешет.

Жалал-Абад облусунун Аксы районунун Ак-Жол айыл аймагына караштуу Разан-Сай (20 түтүн), Тегене (10 түтүн), Кечүү (4 түтүн), Жаңы-Жол айыл аймагына караштуу Жаңы-Жол (10 түтүн) айылында, Кызыл-Туу айыл аймагынын Жылгын (10 түтүн), Аркыт (6 түтүн), Афлатун айыл аймагынын Афлатун (20 түтүн), Дерес-Сай (4 түтүн) айылдарында жана райондун борбору болгон Кербен шаарында (20 түтүн) *теңечин* уругунун Күчтөн, Коңколой, Ардайдан тарагандар башка кыргыз уруулары менен чогуу жашашат. Булардын мындай чачкын жашап калган себебин алар жогоруда айтылган уламыш менен байланыштырышат.

Жогоруда аталган облустун Токтогул районунун Кара-Суу (20 түтүн), Ак-Тектир (30 түтүн) айылдарында жана Токтогул шаарчасында (20 түтүн) *теңечин* уругунун Күчтөн, Жанчкак деген балдарынан тарагандар башка кыргыз уруулары менен чогуу жашашат. Бул теңечиндерден атактуу Кыргыз мамлекетин түптөгөндөрдүн бири, советтик-партиялык ишмер Махмуд Ботбаев, анын уулу академик Ильяс Ботбаев, кызы профессор Мира Ботбаева чыгышкан.

¹ *Атаниязов С. Шежере.*-Ашгабат,1992.-180 б.; Абрамзон С.М. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.135

² Талас облусу. Энциклопедия.-Б.,1995.-309 б.

Ошондой эле *теңечин* уругунун өкүлдөрү Жалал-Абад облусунун Таш-Көмүр (6 түтүн), Кара-Көл (12 түтүн) шаарларында жана Чаткал районунун Жаңы-Базар (12 түтүн), Каныш-Кыя (3 түтүн) айылдарында турушат.

Чүй облусунун Москва районунун Аң-Арык (20 түтүн), Жарды-Суу (5 түтүн) айылдарында, Жайыл районунун Жайыл (20 түтүн) айылында *теңечин* уругунун Королусунан тараган урпактар жашашат. Аталган айылдан атактуу Алымкуловдордун династиясы – Алымкулов Садыкалы, Ашыралы, Жекшен, Жеңишалы, Бедалы жана Батыралылар чыгышкан, алар Кыргыз ССРинин жогорку партиялык кызматтарында иштешкен.

Негизинен, *теңечин* уругунун өкүлдөрү Талас жергесинде отурукташкан. Талас облусунун Талас районунун Долоно айыл аймагына караштуу Орто-Арык (300 түтүн), Калба (6 түтүн) жана Талас шаарында (20 түтүн), Кара-Буура районунун Кызыл-Адыр (200 түтүн) жана Бейшекеде (5 түтүн) *теңечиндин* ардай, булбул, жанчак, коңколой, күчтөн, сака, шекер уруктарынын өкүлдөрү жашашат. Аталган айылдардан советтик жогорку кызматтарда иштеген Курманкожоев Садыр, Нусупов Куралбек, Боркеев Сырдыбай, Мамыров Омурзак, Күрүчбеков Талантбек, Турдалиев Асанбек, Абдылдаев Турар ж.б. чыгышкан.

Долоно айыл аймагына караштуу айылдарда *теңечин* уругунан башка алыкчын, колпоч уруктарынын жана кушчу, саяк урууларынын өкүлдөрү жашашат. Булардан эл ишенимине жараган Нурбаев Шаарбек, Нурбаев Талгат, Музуралиев Канатбек деген эр-азаматтар чыгышкан.

Теңечин уругунун өкүлдөрү Өзбекстандын Наманган облусунун Чартак районуна караштуу Сарай (20 түтүн) айылында турары маалым болду.

ТЕҢЕЧИН УРУГУНУН БӨЛҮНҮШҮ

ТЕҢЕЧИН УРУКТАРЫ ЖАШАГАН ЖЕРЛЕР

№	Теңечин урук бөлүкчөлөрү	Жашаган жери	Түтүндүн саны
Жалал-Абад облусу, Аксы району			
1.	Теңечин – күчтөн, ардай	Кербен шаары	20
2.	Теңечин	Аркыт айылы	6
3.	Теңечин	Афлатун айылы	20
4.	Теңечин	Жаңы-Жол айылы	10
5.		Жылгын	10
6.	Теңечин	Дерес-Сай айылы	4
7.	Теңечин	Кара-Жыгач айылы	20
8.	Теңечин	Кечүү айылы	4
9.	Теңечин	Кош-Дөбө айылы	4
10.	Теңечин	Күрп-Сай айылы	6
11.	Теңечин	Разан-Сай айылы	20
12.	Теңечин	Тегене айылы	10
Жалал-Абад облусу, Токтогул району			
13.	Теңечин – күчтөн	Токтогул шаарчасы	20
14.	Теңечин – жанчкак	Ак-Тектир айылы	30
15.	Теңечин – күчтөн	Кара-Суу айылы	20
Жалал-Абад облусу, Чаткал району			
14.	Теңечин	Жаңы-Базар айылы	15
15.	Теңечин	Каныш-Кыя айылы	3
Жалал-Абад облусу			
17.	Теңечин	Таш-Көмүр шаары	6
18.	Теңечин	Кара-Көл шаары	12
Талас облусу, Талас району			
19.	Теңечин	Талас шаары	20
20.	Теңечин – күчтөн, ардай, булбул	Орто-Арык айылы	300
21.	Теңечин	Калба айылы	5
Талас облусу, Кара-Буура району			
22.	Коңколой, сака, шекер, жанчкак	Кызыл-Адыр айылы	200
23.	Теңечин	Бейшеке айылы	5
Чүй облусу, Москва району			
24.	Теңечин	Аң-Арык айылы	20
25.		Жарды-Суу айылы	5
Чүй облусу, Жайыл району			
26.	Теңечин	Жайыл (Большевик) айылы	20
Ысык-Көл облусу, Жети-Өгүз району			
28.	Теңечин	Саруу айылы	?
Наманган облусу, Чартак району			
29.	Теңечин	Сарай айылы	20
		Бардыгы:	835

Санжырачылар

ТЕҢЕЧИН УРУГУНУН ГЕНЕАЛОГИЯСЫ

Теңечинден – *Күчтөн, Ардай, Шекер, Жанчкак, Сака, Коңколой, Булбул.*

Төмөндөгү **Талас облусунун Талас районунун Орто-Арык жана Калба айылдарындагы** теңечиндердин санжырасын Нусупов Куралбек, Кошалиев Долубай, Курманкожоев Козубек, Казыбаев Кабылбектердин материалдарынын жана айтууларынын негизинде жазылды. Аталган айылдарда теңечин уругунун Күчтөн, Ардай, Коңколой, Сака, Булбул аталардан тарагандар жашашат.

КҮЧТӨН

Күчтөндөн – *Жабакө, Жакишылык, Сарыкалпак, Сарыкүлү, Элчи, Жалаңач.*

Жабакеден – Абышка, андан Сүйөрдүк. Сүйөрдүктөн – Өмүрдүк, андан Борбаш. Борбаштын тогуз аялы болгон:

1-аялынан – Бокой, андан Акышы, Казакстанда. 2-аялынан – Тилеш, андан Шакитай, Казакбай. 3-аялынан – Коргонбай, андан бала калбаган. 4-аялынан – Эсенгелди, андан Касымбек, Эшимбек. Касымбектен – Темирбек. Эшимбектен – Солто, Суранчы. Булардан эркек бала калбаган. 5-аялынан – Беки, андан Калмырза, Сарыбай. 6-аялынан – Жайлоо. 7-аялынан – Токтор, андан Туйба. Туйбадан – Шадыбек, андан Бекбоо, Супатай. Супатайдын балдары Ысык-Көлдө Саруу айылында. 8-аялынан – Жамгырчы. 9-аялынан – Калча, Бекмырза.

Калчадан – Усубалы, Беки.

Усубалыдан – Нүсүп, андан Асанбек, Куралбек. Асанбектен – Кумарбек, Уланбек, Айдарбек, Каныбек, Тынарбек. Кумарбектен – Алихан. Уланбектен – Рыскелди, андан Амир. Айдарбектен – Чыңгыз. Каныбектен – Тилек, Бакай, Аманкелди. Тынарбектен – Эсенкелди.

Куралбектен – Мукай, Тагай. Мукайдан – Кошой. Тагайдан – Абай, Канай, Жолой, Акылбек.

Бекиден – Калмурза, андан Жунус. Жунустан – Осмоналы, Айткул, Түмөнбай, Кенжегул. Осмоналыдан – Асанбек, Кеңеш-

бек, Эмилбек. Асанбектен – Руслан, Нурлан, Мирлан. Русландан – Эрнис, андан Эрамир. Нурландан – Артур. Мирландан – Апас. Кеңешбектен – Азамат. Эмилбектен – Нурлан, андан Амир. Кенжегулдан – Марипжан, Жоконбай, Акбар, Мурат, Марат. Марипжандан – Аблес, Айбек, Жуман. Жоконбайдан – Зукар, Аскат, Нурсултан. Акбардан – Элдар. Мураттан – Эрназар. Мараттан – Элдар.

Бекмырзадан – Тилеке, андан Казакпай. Казакпайдан – Жумабек, андан Изабек, Кадыркул, Элтабар, Кадырбек. Изабектен – Казым. Элтабардан – Иманбек. Кадырбектен – Данияр.

Жакишылыктан – Олжобай, Карача.

Олжобайдан – Төлөбай, андан Абдыкерим, Телтай, Тайтели, Байтели.

Абдыкеримден – Арстанбек, андан Жанузак. Жанузактан – Кудайберген, Жакып. Кудайбергенден – Максат, Алишер.

Байтелиден – Бейшенбек, Акматбек, Молдалы.

Тайтелиден – Акматалы, Зедеп. Акматалыдан – Бектемир, Чынтемир. Бектемирден – Тимур, Алмаз. Алмаздан – Кайрат. Чынтемирден – Нурлан, Милан. Нурландан – Жакшылык.

Карачадан – Мусулман, Королу, Алыбай, Акмат.

Мусулмандан – Алымкул, Жунуш, Жумаш. Алымкулдан – Садыгалы, Ашыралы, Сыргабай, Саткын, Совет. Садыгалыдан – Жекшен, Жеңиш. Жекшенден – Эмил. Жеңиштен – Эдил, Айдар. Ашыралыдан – Бедалы, Батыралы, Нарынбек, Өмүрбек. Бердалыдан – Садыгалы. Батыралыдан – Бейшенбек, Мухамеджан. Нарынбектен – Манас, Болот. Өмүрбектен – Рыспек. Саткындан – Шабдан, Каныбек, Айбек, Нурбек. Шабдандан – Марс, Максат, Чыңгыз. Марстан – Адис. Максаттан – Айдин. Айбектен – Куттубек. Советтен – Темирбек, Ниязбек, Алмаз. Темирбектен – Илгиз. Алмаздан – Ильяз. Жумаштан – Сатыбек, андан Курманбек, Тимур. Тимурдан – Данил.

Короштон – Сагынбек, Абдыш. Сагынбектен – Кубан, андан Анарбек.

Алыбайдан – Эгинбай, Дүйшеналы. Эгинбайдан – Ороз, андан Райымбек, Эркинбек, Шаршенбек, Кабылбек, Жайдарбек,

Жыргалбек. Дүйшеналыдан – Обон, андан Урустөм, Мирлан, Нурлан. Мирландан – Тимурлан.

Акматтан – Ашым, Сатыбалды.

Жалаңачтан – Конокбай, Өмүралы, Алчикен.

Конокбайдан – Мурат, андан Чоко. Чокодон – Иса, Саткей. Исадан – Супатай (кызыл сакал), Атантай. Атантайдан – Сарымсак. Сарымсактан – Шабданбек, андан Сатканкул Сатканкулдан – Тилек, Алибарбек. Тилектен – Аркат. Саткейден – Табыш, Эсенбек. Супатайдын балдары Ысык-Көлдө деп айтышат.

Алчикенден – Аваз, Анвар. Камбардан – Сагыналы, Казымкул. Казымкулдан – Болотбек.

Сарыкалпактан – Эшбото, Бекбото, Шайдылда, Түлөгабыл, Баястан, Жумабай, Молдоталы.

Бекботодон – Шыгай, андан Аблай, Мырзатай, Жакан. Аблай, Сарыбек, андан Сардарбек, Нурланбек. Сардарбектен – Адилет, Азамат, Улан, Байбол. Нурланбектен – Бекзат. Мырзатайдан – Сагынбек, Керез. Жакандан – Базарбай.

Шайдылдадан – Султан, андан Куттубай, Токтогул, Керез. Куттубайдан – Беккул, Сокен. Беккулдан – Арген, Арсен, Марлис, Чыңгыз. Токтогулдан – Эркинбек, Мелис, Азатбек, Дайыр. Эркинбектен – Нурлис, Илгиз, Эрнис. Дайырдан – Элмар, Элизар.

Түлөгабылдан – Таштанбек, андан Аманкул, Эсенкул. Аманкулдан – Алмаз. Эсенкулдан – Төлөбай, Талант, Сабирдин, Төрөкул, Бакыт. Таланттан – Кулжабай, Боронбай. Кулжабайдан – Алтынбек, Рахым. Алтынбектен – Мурат, Мирлан, Ислам, Турат, Кимсан. Рахымдан – Улан. Боронбайдан – Батыркул, андан Марат, Канат, Талант.

Баястандан – Чормон, андан Кутман, Жанайбек, Ният, Сагын, Кутман. Жанайбектен – Бектур, Амантур. Нияттан – Урмат, Рыскул, Токтосун, андан Жангарбек, Турдубек, Майрамбек, Шаршенбек.

Жумабайдан – Бабалы, андан Койчугул, Койчугулдан – Эркебай, Ороз.

Молдоталыдан – Эсеналы, андан Токтосун, Бекбосун. Токтосундан – Талантбек, Талайбек, Рустам. Таалайбектен – Улан, Урмат, Ислам. Рустамдан – Султан, Малаке, Каныбек, Жаныш, Абдырахман.

Жумаштан – Абдрахман, андан Борбук. Борбуктан – Аманбек, Догдурбек, Бактыбек, Талантбек, Талайбек. Аманбектен – Канатбек, Өмүрбек. Өмүрбектен – Самат. Догдурбектен – Таласбек, Рысбек, Бакыт. Рысбектен – Бектур. Бакыттан – Атай. Бактыбектен – Марат, андан Байэл. Талантбектен – Азис, Адилет. Таалайбектен – Мелис, Дастан, Иман. Базарбайдан – Болот, Улан.

Сарыкулудан – Токоной, Молтой, Морук.

Токонойдон – Аркарчы, Мамырбай, Качканак.

Аркарчыдан – Үкүбай, андан Жумакул. Жумакулдан – Надырбек, Самилбек, Адылбек, Мадалбек, Кадырбек. Надырбектен – Нурадил, Нуржамил. Самилбектен – Жумадил, Рамил. Адылбектен – Бахтияр, Мадияр, Алдаяр. Кадырбектен – Элдияр, Адилет.

Мамырбайдан – Темиркул, андан Орозбай, Анарбек. Орозбайдан – Садырбек, Таалайбек, Уланбек, Эркинбек. Кумарбектен – Рашит. Таалайбектен – Ислам, Элмурат, Эржан, Кубан, Нурсултан. Анарбектен – Советбек, андан Асхат, Мирлан. Мирландан – Умар.

Качканактан – Шайбек, андан Рысбек. Рысбектен – Жоомарт, Бактыбек, Данияр, Маратбек. Жоомарттан – Базарбай, Бакай. Базарбайдан – Сапарбай. Бакайдан – Дастан. Бактыбектен – Аманбай, Эсенбай, Марселбай. Даниярдан – Болотбай, Бекенбай. Маратбектен – Муратбек.

Молтойдон – Чойбек.

Моруктан – Болот, андан Кудаяр. Кудаярдан – Узак, андан Назаралы. Назаралыдан – Жуманалы, андан Алишер. Али-

шерден – Октябрь, Замирбек, Жеңишбек, Таалай, Жумабек, Карабек. Марлистен – Назаралы, Узак. Замирбектен – Болот. Жеңишбектен – Кудаяр. Мелистен – Ырыскелди, Бакберди. Жумабектен – Улан, Бейшен, Баяман, Бактияр. Карабектен – Элдияр, андан Данияр.

Элчиден – Назаркул, Маматкул. Назаркулдан – Кудайкул, андан Базаркул. Базаркулдан – Аттокур, андан Жаманкул. Жаманкулдан – Кубанычбек, Алымкул. Кубанычбектен Турусбек, Сыргакбек. Турусбектен – Эрмек, андан Залкар. Сыргакбектен – Мирбек, андан Ринат. Маматкулдан – Казакбай, андан Турдалы. Турдалыдан – Жаныбек, Алмаз, Руслан, Нурлан, Анарбек. Жаныбектен – Ализар. Руслан – Азамат, Апсамат, Зайырбек, Бердике.

АРДАЙ

Ыңарчактан – Кыргый, андан Казы.
Казыдан – Кандым, андан Жайыл.
Жайылдан – Эштек, андан Бостонду.
Бостондудан – Дуулат, андан Бойлон.
Бойлондон – Боксары, андан Тагай, Арык.

Тагайдан – Атаке, Токо.

Атакеден – Абелде, Кодор.

Абелдеден – Баязбек, андан Атакан, Танышман.

Атакандан – Ажыбек, Жаныбек, Алымбек, Салыбек. Жаныбектен – Алтынбек, Аскат. Алымбектен – Марат, Султанмурат. Салыбектен – Максат, Исат.

Танышмандан – Эсенкелди, андан Нурдин. Нурдинден – Мирбек, Руслан.

Кодордон – Байгазы, Мүзүралы, Байбол, Бийбол. Мүзүралыдан – Оморбек, андан Мырзакелди, Байсары. Мырзакелдиден – Турдакун, Самат. Турдакундан – Азамат. Саматтан – Адилет, Дастан. Байсарыдан – Канат.

Байболдон – Молдокан, андан Төрөгелди, Амангелди, Аманжол, Нурдин. Амангелдиден – Тилек, Максат, Бакыт. Нурдинден – Данил.

Токодон – Берик, Дербиш, Болдой.

Бериктен – Курманкожо, Ызаке, Ыманалы, Момуналы.

Курманкожодон – Жанболот, Ибрагим, Абдылда.

Жанболоттон – Асанбек, андан Мукан, Керимбай, Алыбай, Дыйканбай, Жамалбек, Бекмурат. Мукандан – Нурлан, Сырга, Улан, Нуркан. Нурландан – Нурболот, Бекболот. Сыргадан – Бексултан. Уландан – Аманбай, Аманбол. Алыбайдан – Нурбек. Дыйканбайдан – Мелис, Максат, Аскат. Мелистен – Төрөгелди, Эрнис, Алик. Максаттан – Сыймык, Алихан. Жамалбектен – Урмат, Тимур. Бекмураттан – Заирбек, Калыбек.

Ибрагимден – Темир, андан Замирбек, Талантбек, Бактыбек. Замирден – Залкар. Талантбектен – Санжар, Элдар. Бактыбектен – Насыр.

Абдылдадан – Казымбек, Турар, Садыр, Козубек, Сонун. Казымбектен – Корчубек, Шүкүрбек, Мирлан. Корчубектен – Ислам, Нурчик. Мирландан – Талант. Турардан – Нуржан, Айбек. Нуржандан – Айхан. Айбектен – Байтур, Байбол. Садырдан – Султан, Султандан Сулайман. Козубектен – Милан, Бийжан. Бийжандан – Акылбек.

Ызакеден – Базарбай.

Момуналыдан – Арапбай.

Дербиштен – Сүйүнбай, Жүндүбай.

Сүйүнбайдан – Абдырахман, андан Жамангара, Таласбек. Жамангарадан – Таалайбек, Жапарбек. Талайбектен – Калтарбек, Капарбек, Калысбек, Курманбек. Жапардан – Улугбек, Урматбек, Азисбек, Кенжебек. Таласбектен – Таштан.

Жүндүбай – Сейитбек, Иманбек. Иманбектен – Суусарбек, Төлөгөн. Суусарбектен – Нурбек, Нурдин, Нурадин. Нурбектен – Арчабек. Төлөгөндөн – Талгат, Айманбет.

Болдойдон – Баит, Бешкемпир, Дүйшалы, Сейдирахман. Дүйшалыдан – Акматалы, Кутманалы, Нуралы. Акматалыдан – Алмаз. Кутманалыдан – Жээнбек, Бообек. Жээнбектен – Күрүчбек, Максат, Сыймык. Бообектен – Догдурбек, Бекен. Нуралыдан – Рамис, Бакыт, Кенжебек. Кенжебектен – Нурсултан.

Арыктан – *Сатай, андан Таштанбек, Адылбек.*

Таштанбектен – Эшимбек, Эшкожо, Күрүчбек, Будаيبек.

Эшимбектен – Кошалы, Жуманалы, Осмоналы, Асан, Үсөн. Кошалыдан – Жалжа, Долубай. Долубайдан – Бакыт, Бахтияр, Тилек. Жуманалыдан – Ормонбек, Ыманбек, Султанбек. Ормонбектен – Шекербек, Кемелбек. Шекербектен – Жамалбек, Эмилбек, Айбек, Зулумбек. Кемелбектен – Жаныбек, Ислисбек, Нурсултан. Осмоналыдан – Медетбек, Соорбек, Кубатбек, Медетбек, Мыктыбек. Асандан – Кадырбек. Үсөндөн – Курманбек, андан Марат, Канат, Кыялбек, Максат. Маратбектен – Байбол, Жеңишбек.

Эшкожодон – Исмаил, Калмырза. Исмаилдан – Алмырза. Калмырзадан – Бекмырза, Бектурсун.

Күрүчбектен – Израил, Борке. Израилден – Жээнбай, Сыргабай, Азимбай, Талантбек. Жээнбайдан – Өрнөк, Өскөн. Сыргабайдан – Байбек, Кыялбек, Болот. Азимбайдан – Майрамбек, Таалайбек. Боркеден – Сырдыбай, Турдубай. Сырдыбайдан – Тургунбек, Нурдин, Өмүрбек, Дайырбек, Азизбек. Турдубайдан – Нурлан, Руслан, Кемел.

Адылбектен – Назаралы, Мураталы,

Назаралыдан – Аскаралы, андан Болоталы.

Мураталыдан – Арыкбай, Жүзүпбек. Арыкбайдан – Райкан, ал согуштан кайтпаган.

Көчкөй

Бейшеке-Жантекеден – *Бекбото, Качыбек, Белек, Садыр.*

Бекботодон – *Сүйүн, Сүйүналы.*

Сүйүндөн – Дөөлөтбак, Дөөлөталы.

Дөөлөтбактан – Абдылда, андан Дамир, Улукмырза, Исламбек, Бекбото, Бакдөөлөт. Дөөлөталыдан – Дөөлөткул, андан Карагул, Алымкул, Сулайманкул, Казат, Бакас. Карагулдан – Бакыт, Дайыр. Бакыттан – Элнур.

(Алымкул) Төрөкулдан – Талант, Нурлан, Талгат. Талгаттан – Нурсултан, Сулайман, Нурлан. Нурландан – Арлан, Арсен. Сулайманкулдан – Алмаз, Багдат. Алмаздан – Рамазан. Багдаттан – Элдияр, Адилет. Казаттан – Рыскелди. Садыбакастан – Рыскелди, Бексултан.

***Качыбектен** – Кадырбай, Алдашүкүр.*

Кадырбайдан – Аралбек.

Алдашүкүрдөн – Кеңешбек, андан Орозбек, Таалай, Куттубек. Орозбектен – Камил, Сыймык. Таалайбектен – Расул, Элдар. Куттубектен – Алмаз.

***Белектен** – Карпык, Сейдиман.*

Карпыктан – Байсакал, андан Рыспек, Сарпаш, Ырысменде. Сарпаштан – Дүйшөнбек, андан Беренбай, Кангелди, Эсенгелди, Төрөгелди, Мырзагелди. Ырысмендеден – Жолдошбек, андан Усенбек, Качкынбай. Усенбектен – Бакытбек, Алмаз. Качкынбайдан – Максат, Мирлан, Айбек. Максаттан – Санжар, Самар. Мирландан – Аманбай, Айдар. Айбектен – Аблай.

Сейдимандан – Бөлөкбай, Бүркүт. Бүркүттөн – Орозбай, Мааткерим.

***Садырдан** – Бакдөөлөт, Мырзалы.*

Бакдөөлөттөн – Айдарбек, андан Назарбек, Адылбек, Ажыбек. Назарбектен – Назаркул, андан Болотназар, Сагындык, Соотбек, Улукбек.

Мырзалыдан – Орозалы, Боромбай. Боромбайдан – Токсонбай, андан Өзүбек, Жумабек, Тойчубек. Жумабектен –

Аламан, андан Чолпон, Максат, Жапар. Чолпондон – Алинур.
Максаттан – Нурали.

Эгизбайдан – Базаралы.

Абжалбектен – Өмүрбек, Темирбек.

Бузурманкулдан – Бактыбек, Мыктыбек, Урмат, Мукар.

Кубат уулу

Шүкүралыдан – Чаргын, андан Мамыр.

Мамырдан – Жакыбалы, Узагалы, Сейит, Алым, Нурбува.

Жакыбалыдан – Өмүрзак, Пекин, Марат, Нурлан. Өмүрзактан – Ырыскелди, Алтынбек, Нурсат, Исмат. Пекинден – Чыңгыз, Марат, Нурсултан, Марс. Чыңгыздан – Сатылган. Мараттан – Искендер, Улукмырза, Арген. Нурландан – Данияр, Руслан, Марлен.

Узагалыдан – Абды, Бектемир, Аскар, Болоткан, Абылгазы, Токтогазы. Абдыдан – Данил. Нуркалый. Данилден – Бакконсун. Нуркалыйдан – Кутболсун, Нурдөөлөт. Бектемирден – Нуркан, Кайрат, Адилет, Асан, Үсөн. Аскардан – Нурсат, Нурас, Нуридил, Зулкар. Нурсаттан – Эрназар, Байэл. Болоткалыдан – Насирдин, Тотогазы, Эламан.

Алымдан – Нуржан, Калмурат, Нурдин, Нурпаиз, Орунтай, Нурзамат, Азамат. Калмураттан – Изат, Элнур, Дастан. Нурдинден – Мукарбек. Нурпаиздан – Ислам. Орунбайдан – Арген. Нурзаматтан – Кубаныч, Эмирлан.

Нурбавадан – Данияр, Руслан, Мирлан.

Кубаттан – Кулмырза – Ыңырчак – Эркебулан.

Эркебуландан – Үкү, Саке, Бешим, Болотбек, Кыдык.

Үкүдөн – Абдыразак, Бүкөн, Аманбек.

Кыдыктан – Көкүм, Чойбек, Сырга.

Көкүмдөн – Жуматай, Шейшен. Шейшенден – Эсенбек, Анарбек, Бактыбек. Бактыбектен – Рамазан, Амантур.

Чойбектен – Жумабек, Асанбек, Сагынбек. Жумабектен – Макен, Медер. Макенден – Улан, Кубан, Нурлан.

Сыргадан – Саякбай, андан Жаныш, Байыс, Абдыкерим, Мааткерим, Алкер. Жаныштан – Тахир, Марлис. Байыстан – Нурбек, Артык. Абдыкеримден – Нуржан, Бектан. Мааткерим. Алкерден – Жаныш.

Бейбит – Танабай – Токталы.

Токталыдан – Муктар, Өмүралы, Темиралы, Жандаралы, Бөрүбай, Айдаралы.

Муктардан – Камчыбек, Жуман, Бейшенбек, Жекшенбек, Бакмурат, Максат, Улан. Жумандан – Бакыт. Бейшенбектен – Жоомарт, Эмил, Марат. Жекшенбектен – Эржан. Бакмураттан – Бекназар, Элдияр. Уландан – Сыймык, Сүймөнкул.

Өмүралыдан – Октябрь, Кумарбек. Октябрдан – Зайыр, Медер.

Бөрүбайдан – Сатаркул, Рыскелди, Мирлан, Нуржан. Сатаркулдан – Тилек, Садыр. Рыскелдиден – Асланбек, Исламбек. Нуржандан – Калыбек, Эсен.

Айдаралыдан – Бообек, Жаныбек, Болсунбек. Бообектен – Тимур, Эмир, Ариет. Жаныбектен – Нурсултан, Нурэл. Болсунбектен – Алихан.

Абдыбалыдан – Шакен, андан Данияр, Малик.

Сары бий уругу

Ардай – Жанкиши – *Сары, Омоке, Шеренке.*

Сарыдан – Сурап, Азыранкул, Алимбек, Керимбек.

Сураптан – Мамбеталы, андан Абдыраим, Жолдош.

Абдыраимден – Шаршенкул, Эсенкул, Токтобек, Бактыбек. Шаршенкулдан – Шүкүрбек, Базарбек, Дайырбек, Шаршенбек, Батырбек, Ишенбек, Мелисбек. Эсенкулдан – Бейшенбек, Алмазбек. Токтобектен – Эркин, Эмил. Бактыбектен – Жакшыбек.

Азыранкулдан – Батырбек, Рыскулбек.

Батырбектен – Сыргабек, Аманкул, Жумагул. Сыргабектен – Туратбек. Аманкулдан – Искендер, Дүкөндөр. Жумагулдан – Илгизбек, Чыңгызбек.

Рыскулбектен – Кубанычбек, Камчыбек, Сатымкул, Өмүркул. Кубанычбектен – Жанарбек. Сатымкулдан – Бакы. Өмүркулдан – Нурбек, Талгат.

Алимбектен – Токторалы, Ыманбек, булар согуштан кайтпаган.

Омокеден – Байтик, Исак. Байтиктен – Эсенбек, андан Жеңишбек, Медербек, Замирбек, Данияр. Исактан – Масалбек, андан Жанчарбек, Билимбек.

Шеренкеден – Болот, андан Төлөбек. Болот балбан киши болуп, көп күрөштөргө катышкан экен. Төлөбектен – Кыдыралы, Аалы, Анарбай. Кыдыралыдан – Сагынбек, андан Уланбек.

КОҢКОЛОЙ

Коңколойдон – Жумаш, Байсейит, Солош.

Байсейиттен – Жолдош, андан Эсен, Өмүрзак, Жанызак. Эсенден – Анар. Өмүрзактан – Өмүрбек, Каныбек, Жеңишбек. Өмүрбектен – Жунай, Кумар, Искендер, Мунарбек. Жунайдан – Актан, Болот, Аруун. Искендерден – Нурислам, Нурмухамед, Исхак. Булар *Кербен шаарында*. Каныбектен – Чубак, Анарбек. Жеңишбектен – Талгат, Бекхан. Булар *Аксы районунун Афлатун айылында*.

Жанызактан – Жаныбек, Замирбек, Алибек, Илияз. Жаныбектен – Тилек Кербенде. Замирбектен – Автандил, Бекболсун *Афлатунда*. Алибектен – Адилет.

Сакадан – Бейшен.

Булбулдан – Кабай, Омургазы, Тилек. Кабайдан – Тимур, Адилет.

Теңечинден – Атакул, андан Аккөкүл, Ибраим.

Аккөкүлдөн – Алибек, андан Станбек. Станбектен – Чоробай, андан Бекташ. Бекташтан – Шайырбек, Мунарбек, Панарбек, Абдыбек, Абдымалик, Нурпайыз, Чынгыз. Шайырбектен – Мелис, Жоомарт. Мунарбектен – Тынарбек, Сыймык, Тариел. Панарбектен – Бекболсун, Бектур. Абдыбектен – Элмар. Абдымаликтен – Нурсейит, Нуржигит, Элхан. Нурпайыздан – Нуртилек. Чынгыздан – Азимбек, Даниэл, Марлен. Булар *Аксы районунун Кербен шаарында* турушат.

Ибраимден – Нурлан, Замирбек, Султан. Нурландан – Дастан. Замирбектен – Жылдызбек.

Калба айылындагы теңечиндер.

Катуубаштан – Абдырахман, андан Чыналы. Чыналыдан – Сатыбалды, андан Токсонбай. Токсонбайдан – Кулбоо, андан Кылычбек.

Кылычбектен – Мирлан, Ислан, Арслан, Эрлан, Расул. Мирландан – Эмил, Элдос. Исландан – Нурислан. Арсландан – Нурислам.

Төмөндөгү Талас облусунун Кара-Буура районунун Үч-Булак жана Кызыл-Адыр айылдарындагы теңечиндердин санжырасын Анарбеков Шабданбек, Бешкемпиров Жайлообек, Дооулбеков Анарбек, Жанузакков Кокон, Казакбаев Мырзакан, Касымбеков Өскөн, Мураталиев Ашырмамбет, Абасбеков Бактыбек, Анашов Бакберди, Турдалиев Асанбектин материалдарынын жана айтууларынын негизинде жазылды.

Теңечинден – Ардай, Күчтөн, Сака, Булбул, Жанчкак, Шекер, Коңколой.

Жанчкактан – Уйбок, Иманалы, Абдырахман, Назаралы.

Уйбоктон – Турдалы. Уйбок комузда жакшы ойногон таланттуу адам болгон. Турдалы 1922–1927-жж. биринчи Киров сельсоветинин болушу болуп иштеген, орусчаны жакшы билген, 1955-жылы каза болгон.

Турдалыдан – Керим, Керимкул. Керим 1922-жылы туулган, 21-август 1943-жылы Сталинская облусу, Димитриевка айылын алууда курман болуп, ошол жерге коюлган.

Керимкулдан – Асанбек, Мыктыбек, Касымалы, Акималы, Эркебек, Эрмек, Элдияр. Асанбектен – Бекболсун, Бообек. Мыктыбектен – Адилет, Канимет, Аманжан. Касымалыдан – Эсенаман. Акималыдан – Кабыл. Эркебектен – Беримкул, Русам. Элдиярдан – Эрмек, Байэл.

Иманалыдан – Жуманалы, андан Эсентай. Эсентайдан – Казакбай, андан Арстаналы, Арстанбек, Сейитказы, Артелбек, Алтынбек. Сейитказыдан – Майрамбек, Жолдошбек, Азим, Мурат, Султан. Майрамбектен – Артык, Максат. Артыктан – Айбек. Максаттан – Арлан. Жолдошбектен – Урмат, Нурмат. Урматтан – Баурлан, Бексулат. Нурматтан – Темирлан, Адилкан. Азимден – Бакыт, Өмүрбек. Мураттан – Талгат, Аскат. Артелбектен – Жамгырчы, Мырзакан, Замирбек, Руслан, Аслан, Мирлан. Жамгырчыдан – Эрлан, Нурлан. Эрландан – Абдымалик. Мырзакандан – Азамат, андан Нурдөөлөт. Замирбектен – Кай-

рат. Русландан – Арстан. Асландан – Жеңиш, Дастан, Ислам, Адилет. Мирландан – Нурзат.

Абдырахмандан – Нурманбет, андан Токон. Токондон – Улан, Дастан.

Назаралыдан – Жумагул. Жумагулдан – Кыркуул, андан Райкан. Райкандан – Нурбек, андан Иляс.

Шекерден – Бекбай, Каарын, Жума, Туткуч, Каратай.

Бекбайдан – Токбай, андан Айдаралы, Эралы.

Айдаралыдан – Мураталы, Мамбеталы, Карынбай.

Мураталыдан – Назарбек, андан Суранбай, Айталы, Ашырмамбет. Суранбайдан – Уланбек, Умарбек. Уланбектен – Иманбек, Исламбек, Байсултан. Айталыдан – Асылбек, Каныбек, Илияс, Бекназар. Асылбектен – Даниэл. Каныбектен – Эмир, Атай. Ашырмамбеттен – Нурлан, Мирлан, Артык, Аскар. Нурландан – Калыйнур.

Мамбеталыдан – Акымбек, Казымбек. Акымбектен – Орозтай, андан Эсен, Аман. Казымбектен – Өскөнбек, Мүзрөтбек, Мадиярбек, Мухтарбек. Өскөнбектен – Кутманбет, Бактыбек, Бектургун, Эсентур. Кутманбеттен – Бакай, Элзар, Каниет. Бактыбектен – Султан, Баяман, Баястан. Бектургундан – Асхат. Мүзрөтбектен – Мирлан. Мадиярбектен – Элдияр. Мухтарбектен – Амантур, Жакшылык, Эркетай.

Карымбайдан – Анарбек, андан Шабданбек, Жаныбек, Балбанбек, Акматбек. Шабданбектен – Малик, Тимур, Азамат. Маликтен – Нурсултан. Тимурдан – Карынбай, Адилбай. Азаматтан – Уларбек. Жаныбектен – Кубат. Балбанбектен – Улан. Акматбектен – Чынгыз, Илгиз. Чынгыздан – Нурдөөлөт. Илгизден – Нурболот.

Эралыдан – Дүйшалы, Жумашалы.

Дүйшалыдан – Азыранкул, Эшенкул. Азыранкулдан – Аалы, Туратбек. Аалыдан – Мунарбек, Нурманбет, Эрнист. Мунарбектен – Өмүрбек, Элмирбек. Тураттан – Мухамбет. Эшенкулдан – Дайыр, Дайырбек, Каныбек, Биримкул. Дайырдан – Максат,

Бакыт, Адил. Максаттан – Нуралы, Анарбай. Бакыттан – Эралы. Дайырбектен – Руслан. Каныбектен – Медер, Эрлан. Биримкулдан – Нурислам.

Жумашалыдан – Бердалы, андан Бекболот, Бакболот, Байболот. Бекболот – Бекболсун, Бектурсун. Бакболоттон – Султан, Ислам.

Каарындан – Курманкул, андан Осмон.

Осмондон – Түйтө, андан Карачоноор. Карачонордон – Анаш, Раш, Айтын. Анаштан – Анаркул, Шабдан. Шабдандан – Бектур, Бекберди, Бакберди, Беккелди. Бектурдан – Бекбол, Айтын. Бакбердиден – Илим, Нурсултан. Беккелдиден – Амантур, Эламан. Айтын согуштан кайтпаган.

Жумадан – Байсал баатыр (1825-жылы туулган), Байтерек баатыр, Өмүрбек, Жанузак. Байсал баатыр Асперди датканын туу башы болуп, саруу уруусунун туусун алып көтөрүп, сактап жүргөн. Асперди датка 1864-жылы Чоң-Капкада орус колонизаторлору менен болгон согушта баатырларча курман болгон. Байсал баатыр 1900-жылы азыркы Үч-Булак айылында дүйнөдөн кайтат. Ырысалы – Асперди датканын небереси саруунун туусун Байсал баатырдын небереси Темирбек (16 жашта) экөөсү 1916-жылы Аксыдагы Топ-Жаңгактагы Кедейбай датканын небереси Ниязалы болушка жеткизип беришкен. Ал аны большевиктерден бекитип, сактап калган. Бирок туу ошол бойдон жоголгон.

Жанузактан – Темирбек, Султаке. Темирбектен – Тургунбек, Шаршенбек (Коконбай), Топой. Тургунбектен – Нурислам (Руслан), Төлөгөн, Мирислам, Тынчтык. Нурисламдан – Дастан, Ислам. Төлөгөндөн – Бексултан, Нурсултан, Чынгыз. Мирисламдан – Динмухаммед, Рыскелди, Куткелди. Тынчтыктан – Эмир. Шаршенбектен – Замир, Улан, Урмат. Замирден – Байсал, Умар. Уландан – Өмүрбек.

Туткучтан – Турду, андан Сапаралы. Сапаралыдан – Медер, андан Ботобай. Ботобайдан – Козубай, Усупбай, Камчыбек, Жолдош, Эрдеш. Козубайдан – Болотбек, Раимбек, Уултай.

Болотбектен – Түлөкул. Раимбектен – Бексултан, Нурсултан. Бексултандан – Ырыскелди, Өмүрбек, Нурбек. Нурсултандан – Бакберди, Нурислам, Нуриман. Уултайдан – Токон, Рыстай. Токондон – Канат, Сырбан, Таалайбек, Эмилбек, Эсенбек, Эдилбек. Рыстайдан – Бакыт.

Усупбайдан – Разылбек, андан Жаныш. Жаныштан – Бакыт, Алтынбек.

Камчыбектен – Рат, андан Талант, Нурлан, Эрлан.

Жолдоштон – Сагынбек, андан Кубанычбек, Жолчубек, Жумабек, Таалайбек, Канайбек. Кубанычбектен – Марат, андан Самат. Жолчубектен – Эрнист. Таалайбектен – Закир.

Эрдештен – Аттокур, андан Корчубек, Медет. Корчубектен – Жеңишбек, Илияс, Казыбек. Медеттен – Аязбек, Баязбек, Ниязбек.

Каратайдан – Кынтай, андан Бектур. Бектурдан – Жалагы, андан Үсөн. Үсөндөн – Батыркул, андан Тайтөрө, Койтөрө. Койтөрөдөн – Анаркул, Нуркул, Нуржан. Анаркулдан – Урмат, Адилет. Нуркулдан – Азамат, Болот. Нуржандан – Нурлан, Нуржигит, Нургазы.

Сакадан – Жолболду, андан Байгазы.

Байгазыдан – Тоялы, андан Эшим, Эралы.

Эшимден – Асан, андан Байысбек. Байысбектен – Анаркул, Өмүркул. Анаркулдан – Эржан.

Эралыдан – Бешкемпир, андан Дооулбек, Зоотбек, Сооронбек. Дооулбектен – Анарбек, Жайлообек. Анарбектен – Алмаз, Илияз. Алмаздан – Бектур. Илияздан – Бекжан. Жайлообектен – Темир, Самар, Эрбол, Нурбол. Эрболдон – Умар. Зоотбектен – Адылбек, Андабек, Токтосун. Токтосундан – Арлан. Сооронбектен – Тилек, андан Асхат.

Коңколойдон – Байбото, Эрбото, Жолчубек.

Байботодон – Сүйүналы, андан Чоккой. Чоккойдон – Жумабай, андан Айткул, Айтинбек, Жаныбек, Мирлан. Айткулдан –

Адырбек, Абубакир. Айтинбектен – Ибрагим, Байгелди. Жаныбектен – Султан. Мирландан – Нурсултан, Нурэл.

Эрботодон – Артык, Чоробай. Артыктан – Дүйшалы, андан Жолой, Жолдош, Кеңеш, Жамаш. Жолойдон – Каныбек, Замир (Жаныбек), Муратбек. Каныбектен – Канатбек, Самат, Талгат. Канатбектен – Умар. Саматтан – Ислам. Замирден – Султан, Мирбек. Муратбектен – Медер, Мелис. Жолдоштон – Аман, андан Эрнис. Кеңештен – Улан, андан Алмаз. Жамаштан – Эсен, Нурбек, Данияр, Нурлан, Нуржан. Нурландан – Рамазан, Нурдин.

Жолчубектен – Кошалы, андан Аман. Амандан – Барпыбек, Токтогул. Барпыбектен – Чолпон, андан Арзымат, Темирлан. Токтогулдан – Максат.

Жогоруда аталгандар *Талас облусунун, Кара-Буура районунун Үч-Булак жана Кызыл-Адыр* айылдарында турушат.

Төмөндөгү **Чүй облусунун Жайыл районунун Жайыл (Большевик) айылдагы** теңечиндердин санжырасы Алымкулов Батыралынын материалдарынын жана айтууларынын негизинде жазылды.

Адылбек Оморовдун баяндамасы боюнча: Үрүстөм волостун бийи болуп турганда Таластын Сару элинен Карача баш болгон жигиттер үй-бүлөлөрү менен Канайды көздөп, төркүн издеп келатабыз дешип, Үрүстөмгө жолугуп калышат. Үрүстөм: «Андай болсо, биз да силерге төркүн болуп берүүгө жарайбыз» деген экен, Карача үй-бүлөсү менен макул болуп, Жайыл баатырдын Итике деген баласынын урпактарынын арасына эл болуп калган, кийин Карачанын карындашы Макмалды Үрүстөм алып, андан Байта, Мантабат, Соороной туулган.

Теңечинден – **Күчтөн**, андан Жакшылык.

Жакшылыктан – Карача, андан Мусулман, Королу, Алыбай, Акмат. Мусулмандан – Алымкул, Жунуш, Жумаш.

Алымкулдан – Садыгаалы, Ашыралы, Сыргабай, Саткын, Совет. Садыгаалыдан – Жекшен, Жеңиш. Жекшенден – Эмил, андан Жекшен. Жеңиштен – Эдил, андан Айдар. Ашыралыдан – Бедалы, Батыралы, Нарынбек, Омурбек. Бедалыдан – Сыдыгалы. Батыралыдан – Бейшенбек, Мухамеджан. Нарынбектен – Манас, Болот. Манастан – Санжар. Омурбектен – Рыспек, андан Актан, Канат. Саткындан – Шабдан, Каныбек Айбек, Нурбек. Шабдандан – Марс, Максат, Чынгыз. Марстан – Адис, Алишер. Максаттан – Айдин. Айбектен – Куттубек. Советтен – Темирбек, Ниязбек, Алмаз. Темирбектен – Илгиз. Алмаздан – Ильяз.

Жумаштан – Сатыбек, андан Курманбек, Тимур. Тимурдан – Данил.

Акматтан – Ашым, Сатыбалды.

Алыбайдан – Эгинбай, Дүйшөналы. Эгинбайдан – Ороз, андан Райымбек, Эркинбек, Шаршенбек, Кабылбек, Жайдарбек, Жыргалбек. Эркинбектен – Эдиль. Шаршенбектен – Табылды. Кабылбектен – Эмир. Дүйшөналыдан – Обон, андан Үрүстөм, Мирлан, Нурлан. Мирландан – Тимурлан.

Королудан – Сагынбай, Абдыш. Сагынбайдан – Кубан, андан Анарбек. Анарбектен – Арсен.

Төмөндөгү Чүй облусунун Москва районунун Жарды-Суу жана Аң-Арык айылдарындагы теңечиндердин санжырасы Токтогулов Назаркул, Назаркулов Жаныбектин материалдарынын жана айтууларынын негизинде жазылды.

Жансары, андан Эшназар.

Эшназардан – Орсек, Бай, Байымбет, Барат, Калча.

Орсектен – Бокбасар, андан Рысменде, Мамбеткул, Кудайберген, Дүйшөнкул, Сулайман.

Рысмендеден – Жапар, Өмүркул. Жапардан бала жок. Өмүркулдан – Мукан, Белек. Мукандан – Таалайбек. Белектен – Канат, Болот, Жанат, Аскат, Изат. Канаттан – Тынчтык, Ынтымак, Адилет. Болоттон – Мырза. Жанаттан – Алмаз, Шабдан. Аскаттан – Динислам.

Мамбеткулдан – тукум калбаган.

Кудайбергенден – Сейиткул, андан Тайлак, Рамис. Тайлактан – Нурлан, Мирлан. Нурландан – Сейит, Атай. Мирландан – Рамис, андан Руслан.

Дүйшөнкулдан – Кадыркул, Казыгул. Кадыркулдан – Анарбек, андан Искен, Исфан, Рустам, Ыдырыс, Нурлан. Искенден – Нурбек, Нурсултан. Нурбектен – Жамин, Жанат. Исфандан – Керимбек, Кымбат. Рустамдан – Кутман. Ыдырыстан – Бексултан, Данай, Атай. Нурландан – Рысменде. Казыгулдан – Артыкул, Асымкул, Бейшенкул. Артыкулдан – Жолдош, Таалайбек. Жолдоштон – Данияр. Таалайбектен – Нурсултан, Суфак. Асымкулдан – Нурлан, андан Искендер, Данияр. Бейшенкулдан – Бакыт, Марат, Сейтек, Азамат. Бакыттан – Нурсултан.

Сулаймандан – тукум жок.

Байдан – Акылбек, Саяк, Аалы, Эралы.

Акылбектен – Бектен, андан Токтогул, Базаркул. Бектен 1896-жылы туулган. 1917–1920-жж. Совет бийлигин орнотуу үчүн активдүү күрөшүп, В.И.Лениндин колунан «кызыл партизан» деген наам алган. Токтогулдан – Назаркул, Молдобек, Солтобек, Рахат, Ранат. Назаркулдан – Тынычбек, Нарынбек, Каныбек, Жаныбек, Жылдызбек. Тынычбектен – Мырзабек,

Исламбек. Жаныбектен – Алишер, Эламан. Молдобектен – Семетей, Сыргак. Семетейден – Азамат, Бекмамат. Солтобектен – Эрлан. Рахаттан – Руслан, Арслан. Ранаттан – Ралан. Базаркулдан – Нурлан, Мирлан, Нурбек, Болот. Нурландан – Сыймык. Нурбектен – Бакыт, Нурэл.

Саяктан – Түйтө, андан бала жок.

Аалыдан – Сасыке, андан Сагынбек, Алымбек, Казыбек, Мукан. Сагынбектен – бала жок. Алымбектен – Алик, Вячеслав, Валера, Тойчубек. Аликтен – Нурлан, Тимур. Тимурдан – Дияс. Вячеславдан – Равил, Данияр. Валерадан – тукум жок. Тойчубектен – Азат. Казыбектен – Жаныбек, Суусамыр. Жаныбектен – Бекбосун, Байбосун. Мукандан – Аскар, Асылбек. Аскардан – Кубанычбек, Аскат. Кубанычбектен – Тимур. Асылбектен – Улан.

Эралыдан – Курманкул, андан бала калбаган.

Байымбеттен – Чоңмурун, Солтоке.

Чоңмурундан – Түлөберди, Жумагул, Балкабек, Касымалы. Түлөбердиден бала жок. Жумагулдан – Асан, Касымбек. Асандан – Орозбек, андан Абдыкалык, Абдымалик. Абдыкалыктан – Рустам, Азат. Абдымаликтен – Тилек. Касымбектен – бала калбаган. Балкабектен – Эсен, Сүйөркул. Эсенден – Сабыр, Сапар, Искендер, Салатбек, Исламбек. Сапардан – Нурсултан. Искендерден – Рустам, Адилет, Асанбек. Адилеттен – Нурэл. Салатбектен – Азат, Улан, Данияр. Сүйөркулдан бала жок. Касымалыдан – Жеңишбек, андан Данияр, Бактияр, Бекжан, Кадыржан. Даниярдан – Омар, Нурадил. Бактиярдан – Эржан, Таштан. Бекжандан – Байгелди, Рыскелди. Кадыржандан – Адилжан.

Солтокеден – Исман, андан Жунуш, Жангазы. Жунуштан – Жапар, андан Эрмек. Жангазыдан – Шерип, андан Аманжол, Аламан. Аманжолдон – Бакыт. Аламандан – бала жок.

Бараттан – тукум калбаган.

Калчадан – Мусуралы, Сыдык, Ансары. Ансарыдан – Сейтек, андан Рыскелди. Булар Калинин айылында турушкан экен.

Төмөндөгү **Жалал-Абад облусунун Токтогул районунун Ак-Тектир, Кара-Суу, Кара-Күңгөй, Беш-Таш (Кырк-Кара-ракчы) айылдарында жана Токтогул шаарчасында** турушкан теңечин уругунун таралышы Смайилов Төрөгелди, Жыкыпов Кален, Сартбаев Кытай, Бегалиева Талинбүбү, Токтогулова Кишимкандардын айтууларынын жана материалдарынын негизинде жазылды.

Теңечинден – Күчтөн, Ардай, Элчи, Жанчкак, Сака, Шекер, Булбул.

Жанчкактан – Итийбас, Эңке.

Итийбастан – Жообасар, Саргалдай бий.

Жообасардан – *Эсенаман, Өтөгөн.*

Эсенамандан – *Иметаалы, Иметкул, Карагул.*

Иметаалыдан – Маланкул, Жумагул, Сулайманкул, Алымкул.

Жумагулдан – Ыбраим.

Сулайманкулдан – Токтогул, Токтомуш, Аскарбек, Асанбек. Токтогулдан – Өмүркан, Дөөлөтбек, Максатбек, Акылбек, Субанбек. Токтомуштан – Каныбек, Сейитбек, Тейитбек, Рысбек. Каныбектен – Бакыт. Сейитбектен – Жанатбек. Тейитбектен – Данил, Жамил, Рамис, Мелис, Эмилис. Рысбектен – Жанболот, Нурболот, Жакып, Жусуп. Аскарбектен – Нурзамир, Нурлан. Нурзамирден – Сапарбек, Кайратбек.

Иметкулдан – Шаршенкул, Султанкул, Смаил.

Шаршенкулдан – Алишер, Асылбек, Касымбек. Алишерден – Болотбек, Турусбек, Мыктарбек. Болотбектен – Замирбек. Мыктарбектен – Эркинбек, Бакдөөлөт, Нурдөөлөт. Асылбектен – Памир, Калыбек, Аскат, Алмаз, Тынчтык, Болсунбек. Касымбектен – Майрамбек, Каныбек, Нурсейт, Нурбек.

Султанкулдан – Алимжан, Киреше. Смаилден – Төрөгелди, андан Бакытбек, Үсөнбек, Ратбек, Айбек. Бакытбектен – Кайрат, Жоодар. Үсөнбектен – Даниель. Ратбектен – Эрбол, Шернияз. Айбектен – Улукмырза, Баяман.

Карагулдан – Медеркул, Райымбек, Анарбай.

Медеркулдан – Бейкебай. Бейкебайдан – Нуржигит, Гүлбарчын, Айбарчын, Нурбарчын. Нуржигиттен – Тариель.

Райымбектен – Алымбай, Токтомуш. Алымбайдан – Жапар, Капар, Сапар, Кенжебек. Токтомуштан – Улан, Нурасыл. Уландан – Кутман. Жапардан – Нурбек, Нургазы. Капардан – Санжар. Сапардан – Улукбек. Кенжебектен – Өмүрбек, Таирбек.

Анарбайдан – Абдимаамыт, Калыбек. Абдимаамыттан – Турат.

Өтөгөндөн – Осмонаалы, андан *Калмурза, Мааталы, Мааткерим*.

Калмурзадан – Малай, Мала. Малайдан – Өмүрбек, андан Акжолтой. Маладан – Жусуп, андан Сагынбек, Бакытбек.

Мааталыдан – Дөөткул, Раимкул, Ороскул.

Мааткеримден – Жүзүпбай, андан Садыр. Садырдан – Кубанычбек, Кылыч. Кубанычбектен – Жолдубай, Элдос, Элдар. Кылычтан – Бакдөөлөт, Акжол.

Күчтөндөн – Элчи, андан Саты, Токтоболот.

Сатыдан – Токтоназар, андан Кадыр, Жаманак.

Кадырдан – Арстанкул, андан Бузурманкул, Майрамбек, Төнтөртбек. Бузурманкулдан – Теңирберди, Кудайберди. Майрамбектен – Ысламбек, Дастан. Төнтөртбектен – Алмазбек, Руслан.

Жаманактан – Сарыбай, Сарпаш.

Токтоболоттон – Токтогазы, андан Көчкөнбай, Уланбек. Көчкөнбайдан – Канат.

Күчтөндөн – Сарыкалпак, андан Түлөкабыл, Кыдыралы.

Кыдыралынын биринчи аялынан – Жанай, Жумабай, Ботбай, Балбай, Казат; экинчи аялынан Сөлпү, Кошой, Турдуманбет, Кулуке.

Жанайдан – Мырзабек, Абдылдабек. Абдылдабектен Төлөн, андан Атамбек, Исабек. Атамбектен – Улук. Исабектен – Бакыт, Нурбек, Жыргалбек.

Жумабайдан – Алымкул, андан Касымбек, Адылбек, Шайлоо.

Ботбайдан – Казакбай, Момункул, Жакып, Махмут (Мамыт), Качкынбай.

Казакбайдан – Жолдош, Жолборс, Курман. Жолдоштон – Тажибай, андан Бекбоо, Өмүрбек, Кубат. Курмандан – Саткынбай, Райымкул (Ыкын). Саткынбайдан – Нурбек, Каныбек, Искендер. Райымкулдан – Дүйшөн, Азамат.

Момункулдан бала жок.

Жакыптын биринчи аялынан – Ыза, Одур (Райымбек), Ран, Кален, экинчи аялынан – Тургуналы. Одурдан – Толукбек, Жусупбек, Нурбек. Толукбектен – Канжарбек. Жусупбектен – Кылычбек, Найзабек. Рандан – Бакыт, Нурлан, Таалай, Рысбек, Кенжебек. Календен – Талант, Таласбек, Асанбек, Жеңишбек. Таланттан – Медер. Асанбектен – Алишер, Рысбек. Тургуналыдан – Улан, Улук.

Махмуттан – Илияз, Токтосун, Таалай. Токтосундан – Болот.

Казаттын бир аялынан – Аалы, Мамат, Раззак, бир аялынан – Чиркей, Мысраим, Карыбек, Момун, бир аялынан – Ити, бир аялынан – Токтогул, Назар, Салам. Аалыдан – Мейман. Мысраимден – Темирбек, Какач. Итиден – Абдыразак, Абдырайым, Чимели. Абдырайымден – Кара. Чиркей менен Карыбектен бала калбаган. Токтогулдан – Марип, Далбай, Калбай, Самаган, Максат, Карыпбай. Мариптен – Зарлык. Далбайдан – Сатыбалды, Амантур, Майрамбек. Максаттан – Канат. Назардан – Садырбек.

Сөлүдөн – Дарман, андан Бейшенбек, Шаршенбек.

Кошойдон – Ормонкул, андан Турусбек.

Турдумбеттен – Асанбай, Эсенбай. Асанбайдан – Тургуналы, Токтоналы. Эсенбайдан – Эркинбек.

Балбайдан – Сартбай, Ырысалы, Өскөнбай.

Сартбайдан – Кытай, Амантай. Кытайдан – Анарбек, Бактияр, Шаймерден. Анарбектен – Изатбек, Бакай. Шаймерденден – Абдилаким, Эржан. Амантайдан – Улан, Жеңиш, Болот, Азамат, Эрмек. Уландан – Акболот. Жеңиштен – Жанболот. Болоттон – Дилмурат. Булар *Кыдыралыдан* тарагандар.

Кыдыралы тогуз жашында апасы экөө Таластан сүрүлүп келишет. Ал кезде Талас өрөөнүндө келте оорусу чыгып, Кыды-

ралынын атасы жана эки агасы каза болушат. Күйөөсүнөн жана эки баласынан ажыраган аял Кыдыралыны сактап калыш үчүн Беш-Таш ашуусу аркылуу Кетмен-Төбө өрөөнүнө келишип, баш калкалап калышкан.

Төмөндөгү **Жалал-Абад облусунун Аксы районунун Кербен, Афлатун, Аркыт, Жылгын, Кечүү, Жаңы-Жол айылдарында** турушкан теңечин уругунун таралышы Тасмаев Топчубек, Бузурманкулов Токтонали, Мамыралиев Турамат, Мамыралиев Кутманалы, Алимбеков Тураткасымдардын айтууларынын жана материалдарынын негизинде жазылды.

АРДАЙ

Аккочкордон – Төлөк, андан Серенги.

Серенгиден – Үчкемпир, андан Токтук.

Токтуктан – Жамгырчы.

Жамгырчыдан – *Тоялы, Бабаназар, Кенжетай.*

Тоялыдан – Турсунбай, Мамыр, Омуралы.

Турсунбайдан – Ороз, Орол, Ормош, Ормонкул. Оролдон – Дүйшеналы, Шаршеналы. Ормоштон – Акматалы, Акпаралы, Аскаралы, Уланбек, Уметбек, Кенжебай. Акматалыдан – Алтынбек. Акпаралыдан – Самат, Талгат, Бекзат, булар *Аксы районунун Дерес-Сай* айылында турушат. Аскаралыдан – Данияр. Уланбектен – Бекболсун. Уметбектен – Адылбек, Алымбек, Нурдоолот. Ормонкулдан – Улукбек, Сейитбек, Алман. Улукбектен – Медер, Санжар, Байыш. Сейитбектен – Нурсултан. Турсунбайдын балдары, негизинен, *Жалал-Абад облусунун Аксы районунун Товар-Сай айылында* жашашат.

Мамырдан – Арзы, андан Токтогул, Мамат, Барман, Ыманкул, Жумак.

Токтогулдан – Жеңиш, Жаныбек, Мурат, Бакытбек, Жакып, Ален. Жеништен – Мунарбек, Жанарбек, Жандарбек. Жаныбектен – Бектурсун, Самаган, Бекболсун. Жеңиш менен Жаныбектин балдары *Дерес-Сай* айылында турушат.

Маматтан – Абдымалик, Аликбек, Анарбек, Бакытбек, Айбек. Абдымаликтен – Алмаз, Марс, Нурбек, Рысбек. Марстан – Медер. Аликбектен – Азизбек, Адилбек. Абдымалик менен Аликбектин балдары Бишкекте. Анарбектен – Темирлан, Эмирлан, Мирлан. Бакытбектен – Бектур, Бекболот. Айбектен – Автандил. Маматтын балдары, негизинен, *Жалал-Абад облусунун Аксы районунун борбору Кербен* шаарында жашашат.

Бармандан – Элзар, Чынгыз, булар *Бишкек* шаарында турушат.

Ыманкулдан – Сагынбек, Жоодарбек. Сагынбектен – Нусупбек, Байэл, Байаман. Жоодарбектен – Аскат. *Жалал-Абад облусунун Аксы районунун Авлетим айылында* жашашат.

Жумактан – Эрнис, Мелис, Эрмек, Таалай, булар *Кербен* шаарында турушат.

Омуралыдан кыздар бар.

Бабаназардан – Тасма, Тууганбай, Таласбай.

Тасмадан – Кубанычбек, Рысбек, Абдыбагы. Кубанычбектен – Таалайбек, Топчубек, Маратбек, Максатбек. Топчубектен – Ислам, Адилет. Рысбектен – Болотбек, Улукбек, Анзират. Болотбектен – Азамат, Акниет. Улукбектен – Арген. Абдыбакыдан – Булутбек, Мамбет. Максатбектен – Бабаназар, Нурэл. Булутбектен – Жамгырчы, Зирек.

Кенжетайдан – Тобокелди, Токтук, Кочкор.

Тобокелдиден – Медет, Жайылбек, Раимбек, Абдылдабек, Аман. Медеттен – Мырзакмат, Самаган, Нурлан. Мырзакматтан – Асилбек, Арсен. Самагандан – Алмазбек, Адилет. Нурландан – Арслан, Руслан. Амандан Эркин, Калманбет.

Токтуктан – Кокунбай, андан Адилбек, Канимет. Каниметтен – Кеңеш, Келдибек, Жакшыбек, алар *Талас облусунун Кара-Буура районунун Бейшеке айылында* турушат.

Кочкордон – Советбек, андан Бектур, Бактур, Акыл, Акмат, Нурсултан. Бектурдан – Искак. Бактурдан – Осмон, Эрнис. Акылдан – Исман.

Жаңыбайдан – Жумабай, Атабай, Анарбай, Атаяр, Дүйшөбай, Жумалы. Жумабай, Атабай жана Жумалыдан бала жок.

Анарбайдан – Момункул, андан Момой, Бөкөй. Момойдон – Жаныбек, андан Максат, Замир, Токон. Бөкөйдөн – Шамшар, Канжар, Самат, Канат.

Атаярдан – Мамыралы, андан Турамат. Тураматтан – Касымалы, Кутманалы, Жанарбек. Касымалыдан – Мирбек, Жаңыбай. Мирбектен – Сыймык, Бахтияр. Кутманалыдан – Эмир, Темир, Памир, Жолдубай. Жанарбектен – Нурсултан, Эрлан, Нурлан.

Дүйшөбайдан – Кутманалы.

Куттуксейиттен – Казакбай, андан Жаныш.

Жаныштан – Байзак, андан Абдыкерим.

Абдыкеримден – Орозбай, Асан, Көккөз, Бузурманкул.

Орозбайдан – Тажибай, андан Адилбек (Анарбек). Адилбектен – Токтосун, Токторалы, Эмил, Темир. Токтосундан – Аскар, Айтемир. Токторалыдан – Айтегин, Эмирхан. Эмилден – Алинур.

Асандан – Камчыбек, Кадырбек, Кенжебай. Кадырбектен – Мусабек, андан Күлчоро, Бейшен, Жумаш. Кенжебайдан – Куштарбек, Бакытбек, Ызабек, Замирбек. Куштарбектен – Алихан. Бакытбектен – Бекнияз, Байэл. Ызабектен – Байтур, Артур. Замирбектен – Эрбол.

Көккөздөн – Тиленбай, Эркинбек. Тиленбайдан бала жок.

Эркинбектен – Закир, Батыр, Насыр, Каныбек, Нурбек. Насырдан – Турат, Талант, Адилет, Абдыкерим.

Бузурманкулдан – Бөлөкбай, Базарбай, Абдырахман.

Бөлөкбайдан – Султанбек, Токтоналы, Акыналы, Өскөналы, Алмазбек, Маратбек, Бакытбек, Эрматбек. Султанбектен – Мирхан, Арстан. Токтоналыдан – Эрмек, Самат. Акыналыдан – Урмат, Талгат. Өскөналыдан – Эрлан. Алмазбектен – Эрбол. Маратбектен – Бектур, Артур, Амантур. Бакытбектен – Нуржигит. Эрматбектен – Гүлжигит, Марлен, Арсен.

Базарбайдан – Замир, андан Кыял, Байэл.
Абдырахмандан – Нурлан, Субан. Нурландан – Руслан, Эрлан. Субандан – Нурболот, Канболот.

Атакулдан – Ак көкүл, андан Алибек.

Алибектен – Айманбет.

Айманбеттен – Станбек, андан Ашыр, Чоробай, Бөрүкул.

Чоробайдан – Балтабай, Бекташ, Төлөгөн.

Балтабайдан – Кудайберди, Булутбек. Кудайбердиден – Мунарбек, Алтынбек, Чынгыз. Булутбектен – Канатбек, Нургазы.

Бекташтан – Шайырбек, Мунарбек, Панарбек, Абдыбек, Абдымалик, Нупайыз, Чынгыз. Шайырбектен – Мелис, Жоомарт. Мунарбектен – Тынарбек, Сыймык, Тариэл. Панарбектен – Бекболсун, Бектур. Абдыбектен – Элмар. Абдымаликтен – Нурсейит, Нуржигит, Элхан. Нупайыздан – Нуртилек. Чынгыздан – Азимбек, Даниел, Марлен. Булар *Кербен шаарында* турушат.

Бөрүкулдан – Илияс, Ырысбек. Илиястан – Молдобек, Авазбек, Жанышбек, Турсунбек. Молдобектен – Кубаныч. Авазбектен – Аскат. Жанышбектен – Темирлан, Эмирлан. Турсунбектен – Шерболот, Нурболот. Ырысбектен – Таалайбек, Талантбек, Дуулат, Марат, Бекназар, Шахназар, Санжар.

Баймырзадан – Танабай, Мырзапаяз, Кедейбай, Шама.

Танабайдан – Мусабек, андан Нургазы. Нургазыдан – Адыл, андан Али, Жусуп.

Мырзапаяздан – Өмүрбек, Таштанбек, Сатыбалды. Өмүрбек согуштан кайтпаган. Таштанбектен – Станбек, Тынарбек. Тынарбектен – Чынгыз, Нурсултан.

Кедейбайдан – Мамаш, андан Абдыжапар, Абдывали, Наралы, Асан. Абдыжапардан – Кубаныч, Токтогул. Кубанычтан – Орозбек. Токтогулдан – Байзак. Абдывалиден – Алмаз, Чынгыз, Бакай. Наралыдан – Бексултан, Эмил, Тимурлан. Кедейбайдан тарагандар *Кош-Дөбө айылында* турушат.

Шамадан – Медет, андан Темиралы, Жолдошалы, Мураталы, Кубаталы, Курманалы. Жолдошалыдан – Жылдызбек (Таш-Көмүр шаарында), Туратбек. Жылдызбектен – Нурислам. Мураталыдан – Эрнис, Чынгыз, Илгиз, Адахан. Кубаталыдан – Улук, Калык. Курманалыдан – Марлен (Таш-Көмүр шаарында). Шамадан тарагандар *Кечүү айылында* турушат.

Эгинчи, Теминчи.

Теминчиден – Нурсейит, андан Токтосун, Тоймат, Токтобай.

Токтосундан – Байчоюн, Өмүралы, Бектемир, Озой. Байчоюндан – Тилембай болуш. Өмүралыдан – Мүсүралы, андан Жумабек. Бектемирден – Сулайман, Бекбоо. Бекбоодон – Султаналы, Жолдошбай. Султаналыдан – Инимжан. Жолдошбайдан – Ашыралы, андан Анаралы, Темиралы. Анаралыдан – Элеман, Ислам. Темиралыдан – Кубаталы, Нуралы, Миралы. Озойдон – Калмат, Жуманалы. Калматтан – Жээмырза, Баймырза, Эшмырза, Кулмырза. Жээмырзадан – Кылыч, андан Улукман, Умар. Эшмырзадан – Билимбек, Бактилек. Кулмырзадан – Шаттыкбек, Толкунбек, Тынчтыкбек. Жуманалыдан – Турдукул, андан Бакытбек, Эмилбек, Асанбек. Бакытбектен – Аман, Эсен. Эмилбектен – Уланбек, Нурбек. Асанбектен – Айдар.

Тойматтан – Матике, андан Ырысалы.

Ырысалыдан – Ниязалы, андан Кутуке, Алимбек.

Кутукеден – Токтоказым, Келсинбек. Токтоказымдан – Өмүрказым, Кубатказым, Шерказым. Өмүрказымдан – Бекзат, Шерзат, Азат. Кубатказымдан – Нурданбек. Шерказымдан – Бакыт, Али. Келсинбектен – Майрамбек, Кайрат.

Алимбектен – Тураткасым, андан Айшерик, Чыншерик. Айшериктен – Аргеншерик.

Токтобайдан бала жок. Теминчиден тарагандар *Жаңы-Жол айылында* турушат.

Төмөндөгү **Жалал-Абад облусунун Аксы районунун Разан-Сай айылында** турушкан теңечин уругунун таралышы Койчуманов Жаманкул, Улукманов Базаралылардын айтууларынын жана материалдарынын негизинде жазылды.

Балтабайдан – Көкө, андан *Койчукул, Жоробай, Тургунбай. Койчукулдан* – Нүсүп, Кошой.

Нүсүптөн – Сейиткул, Темиркул, Базарбай, Айтыкул, Жаманкул. Сейиткулдан – Азамат, андан Нурсейит, Дастан. Темиркулдан – Нарын, Алмас. Нарындан – Толкунбек, Байсалбек. Алмастан – Сталбек, Санатбек. Базарбайдан – Нурис, Ариет. Айтыкулдан – Эрнис, Эрбол, Элгис, Элдос, Элнур. Эрнистен – Бакай. Элгистен – Эрмек. Жаманкулдан – Арзымат, Кожомкул, Самат, Жанат, Канат. Арзыматтан – Ратбек. Кожомкулдан – Мурат. Саматтан – Элдияр, Данияр.

Кошойдон – Райымкул, Керимкул, Биримкул, Шерикул, Беккул, Миркул. Райымкулдан – Нурболот, Бекболот, Бекжигит. Нурболоттон – Бекзат. Керимкулдан – Чолпон. Биримкулдан – Канат. Шеримкулдан – Чыңгыз.

Жоробайдан – Өмүралы, Үзөн.

Өмүралыдан – Талипбай, Таласбай. Талипбайдан – Талгат, Нургазы, Айбек.

Үзөндөн – Самат, андан Зыпар, Сапар, Зарылык.

Тургунбайдан – Жумаалы, Анаралы, Жээналы.

Жумаалыдан – Жанузак, Бекболсун, Нурбек. Жанузактан – Өмүрзак. Бекболсундан – Темирлан, Сардарбек. Нурбектен – Султан.

Анаралыдан – Арзымат, Азамат. Арзыматтан – Байкан.

Жээналыдан – Жолболду, Нурболду.

Дүйшөндөн – Нүсүп, андан Берк.

Берктен – Казат, андан Султан.

Султандан – Кулдан.

Кулдандан – *Улукман, Жусуп.*

Улукмандан – Төрөгелди, андан Өмүркул. Өмүркулдан – Бейшеналы, Базаралы, Бектеналы, Кутманалы, Шатманалы. Бейшеналыдан – Кымбаталы, Нуртилек. Бектеналыдан – Мирбек. Кутманалыдан – Салдатбек, Адилет. Шатманалыдан – Ариет.

Жусуптан – Чолпонбай, андан Үсөнбек, Жумабай. Үсөнбектен – Азимкал. Жумабайдан – Урмат, андан Нурислам.

Төмөндөгү **Жалал-Абад облусунун Чаткал районунун Жаңы-Базар, Каныш-Кыя айылдарында** турушкан теңечин уругунун таралышы Имананалиев Мейманбек жана Асандардын айтууларынын негизинде жазылды.

Ыманалы, Калымбет.

Ыманалыдан – Үзөнбай, Анарбай, Жайлообай, Кыштообай. Үзөнбайдан – Назарбек. Анарбайдан – Коконбай, андан Ысманалы, Стамбек, Ысак, Мейман, Шумкар, Рустам. Ысманалыдан – Рахим, Бекназар. Стамбектен – Нургазы, Темирлан. Ысактан – Байдөөлөт. Меймандан – Акылбек, Бекболот. Рустамдан – Султан.

Кыштообайдан – Асан, Үсөн, Урматбек. Асандан – Бектур, Амантур, Эсентур. Үсөндөн – Нургазы, Бакыт. Нургазыдан – Сүймөнкул. Урматбектен – Нуржигит.

Калымбеттен – Сулайман, андан Кочкорбай, Токон. Кочкорбайдан Анарбек, андан Курманбек, Уланбек.

Төмөндөгү **Наманган облусунун Чартак районун Сарай айылында** турушкан теңечин уругунун таралышын Шабданов Батыр, Абдыкадыр Нарбаевдин айтууларынын жана материалдарынын негизинде жазылды.

Кулмат бийден – Ботокул, Шабдан, Момун.

Шабдандан – Райым ажы, андан Сатыбалды, Батыр, Жунус, Мухамедали. Сатыбалдыдан – Кулмат. Батырдан – Нурали. Жу-

нустан – Курсантбек, Куршидбек. Мухамедалиден – Бабамурад. Момундан – Азимкул, Абдулакул. Азимкулдан – Назим, Касым. Абдулакулдан – Равшан, андан Азамат, Рустам.

Коёштон – Кангелди, Хочи ананди, Сарыбай, Төлөнбай.

Кангелдиден – Дүйшөбай, Өмүрбек. Дүйшөбайдан – Максут ажы, андан Алимжан, Рахимжан, Мадамин, Мырзабек, Абдуллабек, Исамидин. Алимжандан – Шавкат, Насиб, Айбек. Рахимжандан – Ройибжан, Хамид, Хабиб, Зоорар. Мырзабектен – Аброр, Асрор. Абдуллабектен – Мохирбек, Азиз. Исамидинден – Бахрамбек. Өмүрбектен – Тажибай ажы, андан Жолдошбек, Артыкбек, Уман, Мурад, Бекташ, Бостон. Жолдошбектен – Алмазбек. Артыкбектен – Срайзулла. Умандан – Омадбек, Зовутбек. Мураддан – Хожимырза. Бекташтан – Ханкелди.

Хочи анандиден – Роман, Төрөкул, Сүйөркул. Романдан – Орозбай. Төрөкулдан – Өзбек, андан Айбек. Сүйөркулдан – Турмат, Мейман. Турматтан – Тахир, Кабыл. Тахирден – Дилшат, Кадыр, Надыр, Адыл, Шакир. Кабылдан – Санжар, Сардар. Меймандан – Нишанбай, Ибайдулла, Улукбек. Нишанбайдан – Батыр, Откир. Ибайдулладан – Илер, Элдар. Улукбектен – Батыр, Жоробек.

Сарыбайдан – Балтабай, Курбанбай. Курбанбайдан – Эрмат, Ирисбек. Эрматтан – Анвар, Нурбек, Музапар, Алижан. Ирисбектен – Икрам, Алчин.

Төлөнбайдан – Исманбай, андан Сагын, Мамбеталы, Сапар, Курбанали. Сагындан – Замирбек, Зоорор. Мамбеталыдан – Алтынбек, Салимбек. Сапардан – Сахиб, Сабыр. Курбаналиден – Шерзад, Бекзад, Бекруз.

ДОЛОНО АЙЫЛ ОКРУГУНУН ЭТНОГРАФИЯСЫ

Талас облусунун Талас районунун Долоно айыл округунда теңечин уругунун өкүлдөрү менен саруу уруусунун алакчын, бош моюн, колпоч уруктарынын жана аз санда кушчу, саяк урууларынын өкүлдөрү турушат.

Алакчын

Тамгасы: U, V, —

Алакчындар жөнүндө маалыматтар б.з. IV кылымында, кытай жазма булактарында пайда боло баштайт. Алар кытай жылнаамаларында 驳马 бо-ма, 弊刺 бице-бики, 通罗支 олочже ж.б. аттар менен белгилүү болушкан.

Орто кылымдардагы «Бо-ма» – алакчындар конфедерациясына кирген уруулар жөнүндө «Вэньсян тункая», «Синь Тан шу», «Тун дянью», «Тай-пин хуаньюй цзи», «Тан хуэйяо» жана «Цзю Тан шу» кытай жылнаамаларында маалыматтар кеңири таралган. Мисалы, «Вэньсянь тункая» төмөнкүлөрдү билдирет: «Туцзюэлер, бо-ма жөнүндө сөз болгондо, аларды хэла (же хэцы), ошондой эле алардын мамлекетин Хэла дешет. Алардын өлкөсү Түндүк (Байкөл) деңизине жакын. Туцзюэлердин беш урууларынан өтүп, бо-маларга жетесиң. 300 000 баш жылкысы бар. Мамлекети сыгин менен башкарылат. Өлкөсүнүн кеңдиги чыгыштан батышка бир айлык, түштүктөн түндүккө – 15 күндүк атчан жүрүүгө созулат. Алардын өлкөсү абдан суук»¹.

Изилдөөчүлөр, бо-ма жөнүндөгү маалыматтарды анализдеп, аны этноним жана мамлекет катары Сибирдин ар түрдүү географиялык аралыктарда жайгаштырышкан.

Г.Е.Грумм-Гржимайло: «Бомалар ак жуумал эл болушуп, Саян-Алтайдын түндүк жантайыгында жашашкан» деп жазат².

¹ Кюнер Н.В. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.52

² Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край.-Т.П.-Л., 1926.-С.51,59

Л.Н.Гумилев: «Бо-малар чачкын топтор менен Алтайдан Байкөлгө чейин таралышкан»¹ – деп, кийинки эмгектеринде аларды Энесайдагы азыркы Красноярск шаарынын айланасына жайгаштырат². Ушундай эле ойду С.И.Илюшенко да айтат³, Д.Г.Савинов менен А.В.Харинский бо-маларды байыркы түрк доорунда Енисей – Ангара дарыялар аралыгына же түндүк-батыш Байкал жээгине жайгаштырышат⁴. Бул уруунун өкүлдөрү Алтайда Суй династиясынын мезгилинде Обь дарыясынын жогорку агымында, ал эми цзинь жана монгол (Юань) доорунда Ортонку Энесайда турушкан» – деп жазат А.Г.Селезнев⁵. Ю.А.Зуев эрте орто кылымдардагы кытай аталыштагы Бома облусун Нарым дарыясынын боюна жайгаштырат⁶.

Этнонимдин параллелдери Махмуд Кашгариде (XI к.) алайундлуг, Рашил-ад-динде (XIV к.) алайунтлы, Абулгазиде (XVII к.) алайонтлы, жана Языджи-оглу Алиде (XVIII к.) алайундлу формаларында⁷, казактарда – алач, алача, алчын, алшын, катагандарда – алчын⁸, түркмөндөрдө (сарык) – алаша, алачык, алчи⁹, ногойлордо – алач, алчин, өзбектерде – алчин, эвенктерде – алагир формаларында белгилүү.

¹ Гумилев Л.Н. История народа хунну.-М.,2004.-С.43-44

² Гумилев Л.Н. Древние тюрки. -М.,1993.-С.217,263

³ Илюшенко С.И. К вопросу о нахождении и культурной принадлежности алатов во второй половине I тыс. н.э.//Древний и средневековый Восток.-Ч.1.-М.,1985.-С.127-138

⁴ Савинов Д.Г. Основные этапы этнической истории алатов//Историческая этнография.-Л.,1985; Савинов Д.Г. Государства и культурогенез на территории Южной Сибири в эпоху раннего средневековья.-Кемерово,1994.-С.127; Харинский А.В. Предбайкалье в кон. I тыс. до н. э. – сер. II тыс.н.э.: генезис культур и их периодизация.-Иркутск,2001.-С.15,-рис.1

⁵ Селезнев А.Г. Барабинские татары: истоки этноса и культуры.-Новосибирск,1994.-С.63-65,69

⁶ Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии.-Алматы,2002.-С.236

⁷ Kaşğâri Mahmud. Divân-ı lügâti't-Türk.-S.21.Besim Atalay. Divanu lûgat-it-türk tercemesi.-Cilt I.-Ankara,1999.-S.58.; Kâzım Mirşan. Anadolu Prototürkleri.-Ankara,1985.-S.134; Tarih-I âl-I Selçuk.-Topkapı Sarayı,Revan Köşkü kip.,nr.1390.-S.21-24; Faruk Sümer. Oğuzlar.-İstanbul,1999.-S.229-231; Рашид-ад-дин. Сборник летописей. История монголов.//ТВОИАО.-Ч.5.-СПб,1858.-С.25-29; он же. Сборник летописей.-Т.1.-Кн.1.-М.-Л.,1952.-С.88-90; Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского.-М.-Л.1958.-С.53-54.

⁸ Кармышева Б.Х. Көрсөтүлгөн эмгек.-С.105

⁹ Атаниязов С. Шежере туркмен.-С.44-46

Алакчындан – Эр Жолон, андан Солтонмүрөк.

Солтонмүрөктүн Акбай байбичесинен – Камай, Камаш, кичи байбичесинен – Олжачык, Кычымерген. Олжачыктан – Арзыкул, андан Тагайкул. Тагайкулдун жеңе алган аялынан – Бооруке, Сырдыбай, кыз алган зайыбынан – Белек, лакабы Эре-гул. Боруkenин байбичесинен – Жанбала, Коңкобай, кыз алган зайыбынан – Алчикен, Кубатбек, Наарбото.

Жанбаладан – Чокон, Чиркей.

Чиркейден – Дайыр, Жолой, Кебек, Болот.

Болоттон – Жаналы, Бузурман, Ырысбек, Акыш, Базарбек, Бекиш.

Базарбектен – Келдибек, Жолчубек, Бердибек, Таалайбек. Келдибектен – Данияр, Даниэл. Даниярдан – Бексултан, Нурсултан. Жолчубектен – Мукамбет, Урмат. Мухамбеттен – Эрик, Серик. Бердибектен – Эсен, Касен. Таалайбектен – Бексултан, Шайлобек, Жеңишбек, Деңизбек.

Бекиштен – Жоломан, Самаган, Уран, Зарлык, Жолдошбек. Жоломандан – Саламат, Асхат, Атайбек, Иса. Саламаттан – Ис-хакбек, Актан. Самагандан – Жанат, Талант, Самат. Урандан – Кубат, Улан.

Акбайбиче уругу

Алакчындан – Бердике, Карача, Калча.

Карачадан – Тынымсейит, Карабаатыр, Алым, Олжобай.

Тынымсейиттен – Жээнбек, андан Салымбай, Сандыбай, Дүйшө. Салымбайдан – Сатыбалды. Сатыбалдыдан – Алтын-бек, Болотбек, Казымбек, Кеңешбек, Сулайман, Акылбек. Ал-тынбектен – Улан, Куланбек. Болотбектен – Кушчубек. Казым-бектен – Жакшылык. Кеңешбектен – Кушубек, Самат, Сапар. Сулаймандан – Султан, Анарбек, Ислам. Акылбектен – Бол-сунбек.

Карабаатырдан – Миңбай, андан Момбай. Момбайдан – Мо-мунтай, Казак. Момунтайдан – Шаршенбек. Казактан – Момбек, андан Бешкемпир, Шаршеналы. Шаршеналыдан – Дүйшөнкул,

Турсункул, Мырзакул, Асан. Турсункулдан – Өмүрбек, андан Адими. Мырзакулдан – Кайрат, Нуржигит.

Олжобайдан – Тыным, андан Алике. Аликеден – Айтымбет, Сүйүнбай. Айтымбеттен – Макибай, Абир, Одонбек. Макибайдан – Разабек, андан Тунгучбай, Айдарбек, Садырбек, Рысбек, Тынчтыкбек. Тунгучбайдан – Норултан. Абиртен – Бейшеналы, Аязбек. Бейшеналыдан – Акынбек, Кубанбек. Акынбектен – Субан, Калыс. Субандан – Бексултан. Кубанбектен – Нурсултан. Аязбектен – Эрлан, Нуржан, Байжан. Одонбектен – Нурсатбек, Жумашбек, Нурланбек. Нурсатбектен – Мирлан, Өмүрбек, Азамат. Өмүрбектен – Жоомарт, Бузурман. Жумабектен – Нурбайыс. Нурланбектен – Жоодарбек. Сүйүнбайдан – Котобек, Молдобек, Дилдабек. Дилдабектен – Сабатбек, Абасбек. Сабатбектен – Бакдөөлөт. Абасбектен – Аскат, Саламат, Айбек.

Бош моюн

Тамгасы – /¹ же |².

Санжыра боюнча Саруудан – Тубай, андан Мураталы. Мураталыдан – Боркемик. Боркемиктен – Солдогой, Бош моюн. Бошмоюнга кичинесинде көпкө чейин мойну токтобой койгондуктан «Бошмоюн» деп ат коюшуптур. Өзүнүн чын аты Жээнбай экен. Биринчи вариантта аны: «Мураталынын кызынын баласы дешет. Атасынын аты – Аскар, чоң багыш уруусунан болот»³. Экинчи вариантта: «Катагандын кан Турсунун саруунун уулу Эр Эшим баатыр чапканда, катагандын көрүнүктүү адамдары Агынай, Жоолук, Накай, Койайдар, Койбагар деген жаш жигиттер колго түшөт. Койайдардын тукумдары Боркемик-

¹ *Абрамзон С.М.* Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии/ТКАЭЭ.-Т.IV.-М.,1960.-С.103

² *Гродеков Н.И.* Киргизы и Каракиргизы Сыр-Дарьинской области.-Т.I.-Ташкент,1889.-Приложение№2.-С.8

³ *Абрамзон С.М.* Көрсөтүлгөн эмгек.-С.66

тердин ичинде калат. Койайдардан Бошмоюн деп айтылат»¹. Казак элинин курамында койайдар деген урук бар, казактын XIX кылымдагы тогатай деген уруусунун урааны «Бошмоюн» болгон². Мураталынын жалгыз баласы Боркемик Бошмоюнду өзү асырап баккан.

Этнонимдин параллелдери кандуу моюн – багышта, сары моюн – жетигенде, кара моюн – нойгутта, моют – төбөйдө. Түркмөндөрдүн *ёмут, сарык, эрсары, мүжесвур* урууларынын курамында *гарабоюн жана гарабойнак* уруктары³, кара калпактарда – *карабойын, тогмойын*⁴, ал эми Тажикстандагы карлук уруусунун курамында *карабоюн* уругу катталган⁵.

Бошмоюндан – Календер, Учей. Учейден – Караке, Кутуке, Култан. Каракеден – Конурбай андан Эсентүгөл. Эсентүгөлдөн – Ыңырчак, Кодор. Кутукеден – *кесек таздар* тарайт. Кодордон тарагандар – кодорлор деп аталат, аз түтүн. Култандан – Теңирберди, Сатыбалды. Теңирбердиден – Ботондой, Сары. Ботондойдон – Рыскул, Андакул. Сарыдан – Бозайгыр, андан Туума, Чонон, Эшим, Кенже. Булардын ар биринен тарагандар өз аталарынын атынан аталышат.

Кутгубай – Кочкор – Иманкул. Иманкулдан – Жаныкул, Тойчубек, Ашымбек. Ашымбектен – Жолумбек, Болсунбек. Жолумбектен – Акматбек. Болсунбектен – Мыктыбек, Норусбек, Жолдошбек, Темирлан.

Бекмураттан – Албан, Качыке, Алымбек, Боскозу, Канай. Канайдан – Ыза – Сүйүнбек. Сүйүнбектен – Наамат, Касым, Ниязбек, Райымбек, Рахматбек. Нааматтан – Жантай, Мамбеткул. Жантайдан – Мустапа, андан Самат, Канат, Ринат. Касымдан –

¹ Кыргыз элинин санжырасы. Жыйнаган М.Байгаринов/Кыргыз улуттук академиясы. Кол жазмалар фонду. Инв. № 564,111,130 б.; Нусувалиев Д., Жаманкулов К. Агынай санжырасы.-Б.,2004.-12-б

² Гродеков Н.И. Көрсөтүлгөн эмгек.-Приложение.-С.3

³ Атаныязов С. Шежере.-Ашгабат,1992.-103б.

⁴ Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Родо-племенная структура и расселение в XIX – начале XX века.-М.-Л.,1950.-С.164,167

⁵ Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории Южных районов Таджикистана и Узбекистана.-М.,1976.-С. 80

Мамбеталы, Дөөлөткул, Акматбек, Шаршенбек, Болот, Акылбек. Мамбеталыдан – Азат, Нурзат, Эрзат, Эрмек. Дөөлөткулдан – Нурлан, Султан, Зулпукар, Бакытбек. Акматбектен – Улан, Бекжан, Эржан. Шаршенбектен – Шамил, Камил. Болоттон – Узак. Акылбектен – Элдар. Ниязбектен – Ибраим. Раимбектен – Бекболот, Таалай, Аскар. Рахматбектен – Жолдошалы, Эсенкул, Өзүбек, Чойбек, Сулайман, Жанузак.

Алымбектен – Баат, андан Мамыр. Мамырдан – Алыкан, Муктаркан. Алыкандан – Чыныбай, Токторбай. Чыныбайдан – Жаныбек, Курал. Токторбайдан – Айбек, Урал. Муктаркан – Каныбек, андан Максат, Бекжан. Алыбек – Султан. Султандан – Атакан, Мырзакан, Муктаркан. Атакандан – Нургазы, Жангазы. Мырзакан – Нуркан, Нуртан, Нурбек, Нурпаис. Нустаркандан – Токтогул, Таласбек.

Колпоч

Тамгасы: || же // же /Г.

Саруу уруусунун ири уруктарынын бири Колпоч.

Саруу ичиндеги Колпоч уругунун келип чыгышы Эр Эшим менен Турсун хандын согушу менен тыгыз байланышта. Бул согушта саруу уруусунан чыккан Эшим баатыр менен анын союздашы багыш уругунун бийи Көкүм хан Турсун жетектеген катаган-канды урууларын жеңишет.

Эшим баатыр Турсун хандын бир тууганы Шамей султандан олжо кылып алып кеткен аялын бошотот. Эшим баатыр ага кайрадан үйлөнүп, андан Жанчакты төрөлөт. Жанчактыдан – Табылды, андан Кудайберди. Кудайбердиден – Аккийиз (өз аты – Кулжыгач), Култай, Колпоч.

Ал эми санжырачылар Колпоч уругун Төңтөрт баатырдан чыгарганынын өзүнчө себеби бар. Эшим баатыр баласы төрөлгөндөн кийин, казак таякелеринин чакыруусу боюнча кетип, казактарга хан болуп калат. Ал көп узабай эле каза болот. Жетим

калган Жанчактыны Төңтөрт баатыр өз балдарынан да артык кылып, багып чоңойтот. Ошол себептен санжырада Төңтөрт баатырдын өз балдарынын аттары сакталбай, Төңтөрт баатырдын баласы катары Эшим баатырдын баласы Жанчактынын аты аталып калган. Ошондуктан санжырачылар бирде Колпоч уругун Төңтөрттүн тонсуз Жанчакты аттуу баласынан чыгарышса, бирде Эр Эшимден таратышып, санжырада көптөгөн чаташууну пайда кылышкан.

Колпоч кийин баатыр чыгып, бир нече аял алып, көп балалуу болуп, өзүнчө чоң урукка айланып, анын тукумдары Колпоч уругу деп аталып кетет.

Колпочтун Гүланда деген биринчи аялынан – Куулек.

Экинчи аялынан – Кесексары, Токтук, Томолок.

Үчүнчү аялынан – Быры. Колпочтун Таласта жүргөн чагында калмак менен чабуулда иниси өлүп, Күная аялынан Кош кулак төрөлгөн. Кош кулак жашында өлүп, балдары менен аялы жесир калган. Келин кайнисине тиет деп сөз берип, кыргыздагы ырым боюнча жесир кара жоолугу түшкөндө, ашынан кийин тием деген убадасынан тайган. Анткени жакшы көрүп, сүйлөшүп жүргөн кайниси менен Колпоч ууга мергенчиликке чыккан. Токойдон өрдөк, каз, кекилик, чил, бөдөнө атып келе жатышса келин балдарын ээрчитип, акелеринден соога сура деп жол тосуп турган. Алам деп жүргөн кайниси: «Аке, соога бериңиз» – десе укмаксан болуп бастырып кеткен. Андан кийин Колпоч баягы атып келе жаткан олжосун балага берип, алып барып апана бышыртып же деген. Аны уккан келин тием деген кайнимдин өлүгүнө сиейин, албаса да жалынып Колпочко барып тиейин деген экен. Ошо менен Колпочко тийип, Быры деген уул тапкан. Бул аял менен ээрчип келген Токо деген баласын, өзүнүн Быры деген уулун кошуп, Быры – Токо деп аташат.

Төртүнчү аялынан – Орус уулу. Колпоч калмак менен болгон согушта колго түшөт. Ошондо калмак ханы Колпочту үч күн аязга байлатып, оокат бербей кордук кылып, жанына алмаштырып күзөт коёт. Аяздын күчөп турганына чыдабаган күзөтчүлөр,

бир күндө экиден күзөткө турушкан. Үч күн өткөндөн кийин кан: «Эмне үчүн алиге чейин Колпочтун өлгөнүн айтышпайт» – деп күзөтчүлөргө киши жиберет. Жиберген кишиси, Колпоч тоңмок турсун оозунан чыккан бууга жакадагы муздары эрип жатканын айтып келет. Аны уккан хан бул тегин киши эмес экен го деп, кызын берип жөнөткөн. Ошол төртүнчү аялынан – Орус уулу төрөлүп, андан «орус уулу» уругу тарайт.

Бешинчи аялы – «кызыл кулак уругунун» кызы. Андан тарагандар колпочтор Кыргызстандын түштүгүндө жашашат.

Колпоч карыган кезинде өзбектерди чабам деп, өзбектерден жеңиштүү болот. Өзү Анжиянга эл башы болуп туруп калып, ал жерден жаш кыз алат. Анжиянда Колпоч уруусу деген эл бар дешет.

Азыркы убакта Колпочтун балдары Талас облусунда, Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз районунун Саруу айылында, Кажы-Сай шаарчасында, Чүй облусунун Чоң Кемининде (Артык уругу), Жалал-Абад облусунун Аксы районунун Афлатун айылында, Таш-Көмүр шаарында жана ал шаар башкармалыгына караган айылдарда, Ноокен районунун Бүргөндү жана Ношкен айылдарында турушат.

Колпочтон – Токо (Төкө), Быры, Баба, Чүнү, Кубулук, Алаш.

Алаштан – Абыла, Баяш. Абыладан – Козубек, андан Олөт жана Болот. Олөттөн – Райбек, Чочой. Райбектен – Токтук. Ал эми Баяштан болсо беш уул: Мамай, Мамбет, Кутумбет, Айдарбек жана Кезек сары.

Алаштан – Жунус, андан Календар.

Календардан – Кочкорбай, андан Сатыбалды.

Сатыбалдыдан – Талкан, Жанчар, Жарыке.

Талкандан – Кенжетай, Жоош.

Кенжетайдан – Сулайман, Жумагул, Султаналы, Ормоналы, Байчоро. Сулаймандан – Ниязкул, андан Кумарбек, Улан, Эрмек. Ормоналыдан – Айнакул, андан Өмүрбек. Өмүрбектен – Улан, Куралбек. Байчородон – Сманалы, Станалы, Ыбралы. Сманалыдан – Дөөлөталы, Жекшеналы, Нуралы. Дөөлөталыдан

– Сүйүналы, Нурдин, Самудин, Мелис, Рамис. Сүйүналы – Бообек, Самат. Нурдинден – Бекболсун. Самудинден – Фархад. Мелистен – Бектур, Нурхат. Рамистен – Калыс, Бекжан. Нуралыдан – Асан, Эсен, Мамбет, Байымбет. Асандан – Аман, Айдар. Эсенден – Шамши, Тагай. Байымбеттен – Белек, Баяс. Станалыдан – Турдалы, андан Таалай, Бакыт, Эркинбек, Алмаз, Эрмек. Ыбралыдан – Өскөн, Шеримкан. Өскөндөн – Тилек, Анаркул. Тилектен – Эрбол, Нурбол. Шеримкандан – Нурсамат, Элеман, Талгат. Кожокулдан – Эркинбек.

Кушчу

Кушчу уруусу кыргыз элинин курамына кирген Сол канаттагы ири уруу. Айрым учурларда *кутчу* деп да айтылып жүрөт. Урааны «Каратал», тамгасы – **О**.

Эгерде Н.А. Аристовго таянсак, анда алгачкы жолу кушчу уруусу жөнүндө официалдуу түрдө биздин заманга чейинки 209–201-ж.ж. байыркы кытай жылнаамаларында эскерилет. Ал учурда күч алган хуннулар, шаньюй Моденин кол башчылыгы астында, хуннулардын түндүгүндөгү Koutche 屈射國, Kikkhun 隔昆國 жана Sinri 新黎國¹ өлкөлөрүн Динлиндер 丁令國 менен кошо багынткан. Бул жөнүндө Аристов мындай түшүндүрмө берет: куче же кюэше² (Koutche) бул менимче *кучи же куцу*, учурда кара-кыргыздардын уруусу; Ге-гунь (Kikkhun) бул албетте, Энесай кыргыздарынын өлкөсү, ал эми синри (Sinri) же негизги нускасында берилгендей синли сары же сару, бул дагы кыргыздын уруусу: биздин заманга чейин III к. хундар *динлиндер* менен бир убакта өздөрүнө чектеш *кыргыз, кушчу*

¹ Бичурин Н. Я. боюнча, бул Кюеше, Гэгунь жана Цайли

² Бернштамдын «кюеше» же «цзюшэ» этнонимдерин «кыпчак» этноними менен башланыштырган гипотезасын В. В. Бартольд, П. Пельо, В. Ф. Минорский, С. Г. Кляшторный, И. Г. Добродомовдор жокко чыгарышкан. Кара: Кляшторный С. Г. Кипчаки в рунических памятниках//Turcologica 1986. Л., 1986. С. 154; Добродомов И. Г. О повесках этнонимах в древнерусской литературе/ТС, 1975. М., 1978. С. 111

жана саруу урууларын өздөрүнө каратышкан»¹. Демек, кыргыздын кушчу жана саруу уруулары кыргыз менен эле бир убакта айтылып, өз алдынча уруу жана өлкө катары белгилүү болгон.

Кушчу 屈射 (кутч) уруусу байыркы жана орто кылымдардагы тарыхый булактарда *гэшу, хесу, хо-синь, кутчу, кошчу, коще*, Өзбек уруусунун курамында *хүджу же кучи*, Н. А. Аристовдо *хучжу же гучжу*, В. В. Радловдо *кучу, кутишу*, башкырларда *кошсы*, ногойлордо *кѳушсы* формаларында кездешет. Ошондой эле кушчу уруусу өз ич-ара *ак-кутч, акүйлүү-кушчу, аман-кушчу, боз кутчу, жан-кушчу, кара-кушчу, көк кушчу, кызыл-кутчу, таз-кутчу, чылпак-кушчу* ж.б. деп бөлүнүшөт.

Жогоруда айтылгандай кушчуларды негизги эки түрдө атоо бар. Биринчиси, «кушчу». Уруу атында «куш» — канаттуу жатат, мунун маанисин изилдөөчүлөр негизинен түрк тилдери аркылуу түшүндүрүшөт. *Qušči* (кушчи) – «куш кармоочу»², «куш багуучулар»³, «алгыр куш менен аңчылык кылган мүнүшкөр»⁴, «кушчу-саяпкер»⁵ деген маанилерди берет.

Экинчиси, «кутч», уруунун аты «кут» деген сөздөн чыккан дейт. Санжыра иликтөөчү С. Закиров⁶ кыргыздар байыркы замандан бери кутка (куюлган ыйык сөлөкөт) сыйынганын мисал келтирип, уруу аты ошондон чыкканын айтат, б. а., кутка сыйынган, табынган дегенди билдирет дейт. Ал уруу атынын мындай мааниде чечмеленишин кыргыз санжырачылары А. Чоробаев жана Ы. Абдырахмановдордон укканын айтат. Ал эми Ч.Өмүралиев «кушчу» жана «кутч» аталыштарын чогуу карап,

¹ *Deguignes*. Histoire generale des Huns etc., Paris, 1756, t. I, partie 2, p. LXXVI, LXXVII, LXII.; Shlegel. La stèle funéraire du Teghin-Giogh, 1892. P. 42-44; Бичурин Н. Я. [Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Часть I. Отделение I. СПб, 1851. С. 17; Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских...С. 227-456; Аристов Н. А. Труды по истории...С. 143

² ДТС, с. 471

³ Толстов С. П. Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен//Проблемы истории докапиталистических обществ. № 9-10, 1935. С. 8

⁴ *Абрамзон С. М.* К семантике киргизских этнонимов... С. 129; Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы..., 570 б.

⁵ *Гусейнзаде А.* К этимологии топонима *Кушчу*//СТ, № 6, 1971. С. 92

⁶ *Закиров С.* Кыргыз санжырасы. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы. – Б., 1996. 236-237-б.

алардын маанисин төмөндөгүдөй түшүндүрөт: «...Сыртынан карасаң экөө таптакыр эки башка жакты мелжеп тургандай көрүнгөнү менен тереңинде бир жалпылык бар. Ал байыркы Кушан мамлекетинин башкаруучуларынын төбөсүндө куш канатын сайынып жүрүшкөнү. Демек, «куш» деген маани чындыкка жакындайт. Ошол эле учурда Кушан мамлекетинин башкы дини будда дини болгон, алар будда сөлөкөтүнө, б. а., будда кутка сыйынган деген кабар. Бул жагынан «кут» деген түшүнүк башкы планга чыгат. «Куш» – «Кут» ушундайча бир түпкү уюл мааниге жакындайт» – дейт¹.

XVI кылымда Сайф-ад-Дин Аксикенти тарабынан жазылган «Маджму ат-таварихте» (Тарыхтар жыйнагы) сейид Мир Жалилди Куу уулдун – Басыз, Кушчу, Мундуз, Чоң Багыш, Саруу жана Сунджек Кытай тосуп алышып, Лалым Кушчунун үйүндө конок болушат. Конокторду Лалым Кушчунун балдары тейлешет². Бул жерде Кушчунун Бүркүтчү жана Көпөкчү деген уулдарынын аттары алардын кандай кесип менен алектенишкенин айтып турат. Бүркүтчү деген уулу куштарды таптаса, анда анын Көпөкчү аттуу баласы сөзсүз түрдө тайгандарды таптап, аңчылыкка даярдаган деген бүтүмгө келсек болот. Буга далил катары кушчу уруусунун курамындагы: *ала күчүк, бок күчүк, кара күчүк, күчүкбай, сары күчүк, токто күчүк, итибай, итим, итэмген, байдөбөт, барак, көбөк, аксак бөрү, бөрү, бөрүбай, сокур бөрү, үч куртка* (үч бөрү) ж. б. урук аттары боло алат³.

Кыргызстанда – Жалал-Абад областынын Сузак районунда Күнгөй-Кутчу, Сай-Кутчу, Төш-Кутчу, Аксы районунда Кутчу, Ош областынын Кара-Суу районунда Кутчу айылдары бар.

Кушчуларды санжырачылардын айрымы мындайча таратат. Куу уулдан: Кытай, Саруу, Жайыл – уч уул. Жайылдан – Каратал, Каранай. Караталдан – Токтоболгу. Токтоболгудан – Куш-

¹ Жумабаев Б., Өмүралиев Ч. Куттуу айыл – Куланак. Б., 2007. 146-б

² Материалы по истории киргизов и Киргизии (второе издание). Т. 1. Б., 2002. С. 226

³ Шаршеналиев Д. Ата-тегін биле жүр. Б.: «Турар», 2010. 50, 89, 90, 205, 227, 241, 264, 280-б

чу. Демек, Кушчу, Кытай, Саруу жалпы бир атага барат. Да бир түрдө: Куу уулдун жети баласы – Босого, Жайыл, Булгар, Чоро, Кандабас, Кара, Сары, Кулунчак, Усупаман. Ошонун Кара (Кара Теңеш) деген уулунан – Меңдуулат, Жоош – эки уул. Меңдуулатынан – Кара кушчу, Көк кушчу, Тас кушчу, Чийне, Черик, Чылжуут, Тулга, Көзүмжаман, Барыке, Шалка, Көнчөй, Өнөк, Кары деген он беш баласы болот. Ошол он бештин тукуму бүт жонунан кушчу аталат деп жазат¹.

Кушчудан – Меңдибай – Чалике – Жанкушчу – Томон – Дөрбү – Эгемберди – Шакар – Назарбек – Айтбай – Акылбек – Мүзүралы – Сейитказы, Жуматай, Маматбек. Жуматайдан – Расылкан, Мүзүркан, Мунаркан. Расылкандан – Эсенкан, Азимкан. Эсенкандан – Эдилкан. Мүзүркандан – Аманхан, Адилхан. Аманхандан – Атай. Мунаркандан – Бакай, Бакбурхан, Азиретхан.

Саяк

Жумадан – *Базарбай, Сасык.*

Базарбайдан – Сартпай, Ормон.

Сартпайдан – Матий, Сааталы, Осмонкул, Жаныбек. Матийден – Канай, Нурбек, Жолборсбек. Канайдан – Асиз, Майрамбек. Асизбектен – Тагай, Кукай. Майрамбектен – Тыкай, Чыкай, Аблай. Нурбектен – Улан, Урмат, Руслан. Уландан – Самудин. Жолборсбектен – Апсамат. Осмонкулдан – Кадырбек, андан Нурлан, Нуржан. Жаныбектен – Алымбек, Керимбек, Жылдызбек, Такен, Кубанычбек, Таалайбек. Алымбектен – Алмаз.

Ормондон – Алыкерим – Согушаалы. Согушаалыдан – Кубатай, Бактыбек, Бакыт, Нулуй, Кабыл. Кубатайдан – Бактыбек.

Сасыктан – Ыбралы, Сыдыгалы, Эсеналы, Курманалы, Кожалы.

¹ Кушбек Качибеков өзүнүн «Бүргө баатыр» деген китебинде көптөгөн санжыра булактардын негизинде кушчу уруусунун генеалогиялык таблицасын жаңыча берет. Кара: Качибеков К. «Бүргө баатыр». Тарыхый көркөм баян./Экинчи басылышы/. Б., 2007. 222-б

Ыбралыдан – Сейдикерим, Мукубай. Сейдикеримден – Бузурманкул, Ыйманбек, Эшимбек, Кемелбек, Аблабек. Мүзүрөтбек, Кокусбек. Эшимбектен – Бакай – Зулумбек. Бакайдан – Нурсултан, Бексултан, Талант. Зулумбектен – Дастан, Актан. Кемелбектен – Марат, Үсөн, Мирлан, Чыңгыз, Данияр, Бактияр, Мурат, Руслан, Мараттан – Абыл, Данил. Үсөндөн – Темирлан, Алберт. Мирландан – Замир. Чыңгыздан – Байдөөлөт, Нурдөөлөт. Даниярдан – Канимет. Бактыярдан – Рамил. Мураттан – Самат, Шамил. Аблабектен – Мурас. Мурастан – Ислам, Урустам. Исламдан – Искендер. Урустөмдөн – Исмайил. Мүзүрөтбектен – Алмазбек, Марс, Илгиз, Нияз. Алмазбектен – Асейин, Кусейин, Эсейин, Азамат. Марстан – Айдар, Аман, Адил. Илгизден – Разбек, Санатбек, Алихан. Кокусбектен – Баатыр. Мукуштан – Мударис, андан Жанар, Саят, Аскарбек.

Садыгалыдан – Аманбек, Эсенбек. Аманбектен – Турарбек. Эсенбектен – Улан, Булан. Турарбектен – Ырыскелди, Имангелди. Улан – Рустам, Улукбек. Булан – Төрөгелди, Камил.

Тагай бий – Саяк – Байызбек – Каба – Кабдулай.

Төрөбердиден – Кулатай, Боко, Мамагар, Беким, Бештас.

Бештастан – *Жообасар, Токтоназар, Беким, Ырайым, Амандык.*

Жообасардан – Чанай, Термечик, Атаке, Кулатай, Чомой, Кожоке, Шайылда, Чылан, Айылчы.

Термечиктен – Айя, Чолок, Токсунбай, Нуралы. Айядан – Калыгул, Солпу, Байаалы. Калыгулдан – Койчуке, Бейшалы. Койчукеден – Жүзүпбек. Бейшалыдан – Адылбек. Адылбектен – Райхан, Молдокан, Ороскан, Нурлис. Молдокан – Эрнис, Уланбек. Ороскан – Марлис, Мансур. Медерхандан – Дастан, Бексултан. Нурлистен – Бектур, Умар. Солпудан – Шамурат, Байташ. Токсунбайдан – Шадыбай, Аттокур. Шадыбайдан – Ормон. Аттокурдан – Таштан.

Атакеден – Эралы, Курман. Кулабайдан – Доскулу, Сокурсары, Акбас. Доскулудан – Үсөнбай, Сүйүнбай. Сокурсарыдан – Дастан, Сапа. Акбастан – Көчөрбай.

Баяндоочу-айтуучулардын тизмеси

№	Фамилиясы, аты	Туулган жылы	Жашаган жери	Теңечин
1.	Алимбеков Тураткасым	1950	Жаңы-Жол а., Аксы р-ну	теңечин
2.	Алымкулов Батыралы	1954	Бишкек шаары	күчтөн
3.	Анарбеков Шабданбек	1948	Үч-Булак а., Кара-Буура р-ну	күчтөн шекер
4.	Бегалиева Талинбүбү	1946	Токтогул ш., Токтогул р-ну	күчтөн
5.	Бешкемпиров Жайлообек	1958	Үч-Булак а., Кара-Буура р-ну	сака
6.	Бөлөкбаев Токтоналы	1962	Жылгын а., Аксы р-ну	теңечин
7.	Бузурманкулов Токтоналы	1962	Жылгын а., Аксы р-ну	теңечин
8.	Доулбеков Анарбек	1952	Кызыл-Адыр а., Кара-Буура р-ну	сака
9.	Жыкыпов Кален	1937	Токтогул ш., Токтогул р-ну	күчтөн
10.	Жанузаков Кокон	1958	Үч-Булак а., Кара-Буура р-ну	шекер
11.	Кадыров Арстанкул	1931	Ак-Тектир а., Токтогул р-ну	күчтөн
12.	Казакбаев Мырзакан	1956	Үч-Булак а., Кара-Буура р-ну	жанчкак
13.	Касымбеков Өскөн	1956	Үч-Булак а., Кара-Буура р-ну	шекер
14.	Курманкожоев Козубек	1959	Орто-Арык а., Талас р-ну	ардай
15.	Койчукулов Жаманкул	1962	Разан-Сай а., Аксы р-ну	теңечин
16.	Кошалиев Долубай	1924	Орто-Арык а., Талас р-ну	теңечин
17.	Мамыралиев Кутманалы	1962	Аркыт а., Аксы р-ну	теңечин
18.	Мамыралиев Турамат	1931	Аркыт а., Аксы р-ну	теңечин
19.	Мураталиев Ашырмамбет	1958	Үч-Булак а., Кара-Буура р-ну	шекер
20.	Нарбаев Абдыкадыр	1968	Сарай а., Өзбекстан	саруу

21.	Нусупов Куралбек	1945	Орто-Арык а., Талас р-ну	күчтөн
22.	Абасбеков Бактыбек	1966	Үч-Булак а., Кара-Буура р-ну	саруу
23.	Анашов Бакберди	1977	Үч-Булак а., Кара-Буура р-ну	шекер
24.	Сартбаев Кытай	1942	Кара-Суу а., Токтогул р-ну	күчтөн
25.	Смайилов Төрөгелди	1939	Ак-Тектир а., Токтогул р-ну	жанчкак
26.	Токтогулова Кишимкан	1946	Токтогул ш., Токтогул р-ну	күчтөн
27.	Турдалиев Асанбек	1956	Үч-Булак а., Кара-Буура р-ну	жанчкак
28.	Улукманов Базаралы	1978	Разан-Сай а., Аксы р-ну	теңечин
29.	Тасмаев Топчубек	1969	Кербен шаары, Аксы р-ну	теңечин
30.	Шабданов Батыр	1975	Сарай а., Өзбекстан	теңечин

ТЕҢЕЧИН УРУГУНАН ЧЫККАН ИНСАНДАР

Махмуд Ботбаев Фергана губерниясындагы Наманган уездинин Кетмен-Төбө өрөөнүнүн Ак-Чий, Кара-Суу айылында (азыркы Жалал-Абад облусунун Токтогул району) Кыдыралы уулу Ботбай аттуу кедей-дыйкандын үй бүлөсүндө 1898-жылы туулган. Үч жашында апасы каза болуп, бирде Ширинбүбү деген эжесинде, бирде улуу бир тууганы Казакбайдын колунда чоңоёт. Кичинесинен кемегеге от жагып, гүл чыгарып, үй кызматын өтөп, жетимчиликтин азабын тарткан.

Айылга балдарды окутканы келип калган молдодон колунда жок болгондуктан Мамыт арабча жазганды бир аз гана окуп үйрөнөт. Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү Алексеевка деген орус посёлогундагы башталгыч орус-тузем мектебинин 2-классын араң бүтүрөт, андан ары окутууга чоң агасынын кудурети жетпейт.

1919-жылы атактуу Токтогулдун жардамы жана аскербашчы Литвиновдун жолдомосу менен Мамыт Муз-Төрдүн Ревкомуна шайланат. Үч айдан кийин бай-манаптар М. Ботбаевди бошотуруп, өздөрүнүн кишисин коюшат.

1920-жылы Андижанда кыргыз-кыпчак (Элетия) съезди ачыла турган болуп калат, ага Кетмен-Төбөдөн 18 байбачаларга чакыруу келет. Мамыт алардан: «Мен силердин аттарыңарды карап эле берейин» — деп суранып байбачалар менен кошо Анжиянга жөнөйт. Бул жерде ал ЦК КП(б)нын жооптуу кызматчысы Шаймерден Капсаямов жана кызыл аскерлердин командири Арстанаалы Осмонбековго барып жолугат. Аларга өзүнүн абалын түшүндүрүп, окуп-билим алып, элге ак ниети менен кызмат көрсөтсөм деген ти-

легин билдирет. Алар аны солдаттар менен кошо Ташкенге алып барып, окууга киргизип коёрун айтышат.

Ал Ташкенге келип, окуусун баштайт, ал жерде М.В.Фрунзе, В.В.Куйбышев, Цветков өндүү жетекчилердин лекцияларын угушат, ишемби сайын үзгүлтүксүз ишембиликтерге катышып, шаарды таза-лашат. Лекциялар өтө кызыктуу болгондуктан аларды калтырбай угуп жүрдү. Бир күнү М.В.Фрунзенин доклады аны аябай толкунданып кимде суроо бар дегенде: – Менде суроо бар? – деп ак элеттин баласы: – Комсомолго өткөн жакшыбы же партияга өткөн жакшыбы? – деп сурайт. Анда М.В.Фрунзе күлүп: «Партияга эле өтө бер» деген экен. Ошол эле күнү келип, партиянын катарына өтүүгө арыз жазып, большевиктер партиясынын катарына өтөт. Партбилетин жаздырганы барганда аты-жөнүн сурайт, атым Мамыт, – десе, секретарь өзү татар жигит экен: «Аа, сен Махмуд турбайсыңбы», – деп документке атын Махмуд деп жазып коёт. Ошентип, Мамыт Махмуд болуп калат.

Алты айлык окууну бүтүрүп, диплом алып, партиянын мүчөсү – Түркстан БКнын таанымал инсаны болуп калды. Аны Кетмен-Төбөгө мугалимдикке жана партия ячейкаларын уюштурууга жиберешти. Кыргызстандын түштүгүндө партиячейкаларды биринчи болуп Кетмен-Төбөдө М.Ботбаев 1920-жылы уюштурган, алар Муз-Төр, Арым жана Суусамыр болуштуктарында болгон. Партияга кабыл алуу иштерин да баштаган, биринчилерден болуп 45 жигит кабыл алынган. Райондо агартуу иштери да кызуу жүрүп жатты, анда күн тартибинде сабатсыздыкты жоюу маселеси турган. Мектептерди куруу, балдарды мектепке тартуу да башталган. М. Ботбаев эки мектепти салууга үлгүрдү. Ошондо түштүктөн тынбай каптаган басмачыларга каршы туруу үчүн жаштарды уюштуруу милдетин да ал аткара баштады. Өзүнүн ишке жөндөмдүүлүгүн көрсөтө алган Махмуд Ботбаевди кайрадан Ташкентке билимин өркүндөтүү үчүн 4 айлык курска жөнөтүшөт. Курстан кийин Ботбаевди Кокон облусуна инструкторлук жумушка жиберешет, бир айдан кийин Наманган уездине чакырып, кыргыз тилден курска сабак бердирет, андан кийин Наманган угорком партиясы чакырып алып, 1921-жылы 23 жашында Кетмен-Төбөгө биринчи катчылыкка (райкомдун биринчи секретарлыгы) дайындайт. Негизги иштен башка РайОНОнун жетекчиси да, ал эле эмес 17-Олуя-Ата взводунун командири да болуп, үч ишти бирдей аткарып жүрдү.

Партиянын көзөмөлү менен иштеп, партиячыларды түздү, партияга 45 мүчөнү кабыл алды, агартуу иштерин жолго коюп, 10 мектеп салдырды.

Ал жергиликтүү кадрларды өстүрүүгө көп көңүл бурган. Колунан келишинче шаарлардагы кадимки мугалимдерди чакырып келип мектептерде иштетип, Кетмен-Төбөнүн балдарын чоң шаарларга окууга жиберип, башка жерде жүргөн балдарга да тынымсыз көз салып турган (мисалы: Абди Суеркулов, Эсенгул Малгараев, Эсенбай Турдумамбетов, Сейиткадыр Календеров, Өмүргазы Кулмырзаев, Ибраим Алымбеков, Токтогул Казатов, Исмаил Беделбаев, Ракан Кулжабаев, Түмөнбай Чапраштиеv, Нургазы Биримкулов, Акылбек Кабылбеков, Бурге Асыллов, Кожомжар Чыналиев ж.б.).

Ал 1924-жылы Жалал-Абад кантонунун (облустунун) үгүт-насаат-пропаганда бөлүмүнө башчы болуп дайындалат. Ага 1924-жылдын 12-июнунда кабыл алынган РКП(б)нын Борбордук Комитетинин «Орто Азия Республикаларынын улуттук бөлүнүшү» жөнүндөгү токтомунун негизинде 18-октябрда кыргыз жергеси өзүнчө Кара-Кыргыз Автономиялык облусу болуп түзүлүп, РСФСРдын курамына кирип калат. Кыргызстанда убактылуу партиялык жана Советтик орган уюшулуп, 13 кишиден турган партиялык уюштуруу бюросу түзүлөт. Ал Совет өкмөтүнүн түптөлүшүнө эң активдүү катышкан Орто Азия Бюросунун жана Партиянын Борбордук Комитетинин ишенген белгилүү улуттук авторитеттеринен турган. Алар: 1-секретарь М.Каменский, 2-секретары Ж.Абдрахманов, мүчөлөрү: И.Айдарбеков, И. Арабаев, М. Ботбаев, Г.Г. Гросс, Д. Зулфибаев, Т. Покровский, Р. Расулов, Т. Токбаев, Р. Худайкулов. Ошентип, Махмуд Ботбаев Кара-Кыргыз автономиялык облусунун уюшулушуна (ККАО) активдүү катышкан, Республиканын биринчи парламентинин мүчөсү да болгон.

1924-жылдын 21-октябрында ККАОнун өкмөтүнүн эң жогорку органына – Ревкомго 17 кишинин бири болуп шайланат. 1925-жылдын 27-мартында Кара-Кыргыз Автономиялык областык Советинин биринчи түзүү (учредительный) съезди өтөт. Аны уюштурууда М.Ботбаевдин ролу чоң. Съезд 30-мартка дейре созулуп, ага 136 делегат катышкан.

1927-жылдын 12-ноябрда өткөн сессияда М.Ботбаев жер-суу реформасын ишке ашыруу комиссиясына шайланат. Комиссиянын

жетекчиси болуп Абдыкадыр Орозбеков дайындалат, ал эми Жалал-Абад кантонунун биринчи катчысы Төрөкул Айтматов жана Жалал-Абад кантонунун төрагасы М.Ботбаев, анын орун басарлары болуп дайындалган. Ушул үчөөнүн 1927-жылы жер-суу реформасын жүргүзүү боюнча чыгып сүйлөгөндөрү кинолентага жазылып калганы ушул убакытта мамлекеттик архивде сакталып калган.

Т. Айтматовду 1928-жылы Москвага окууга жиберилип, Махмуд Ботбаевди «Союз кошчунун» Борбордук Комитетинин жооптуу секретарлыгына которушат. Ошентип, М.Ботбаев 1928-жылы Кыргыз Республикасынын үч жетекчисинин бири болуп калган.

М.Ботбаевди Союз Кошчудан кийин Кыргызстандын суу чарба жана наркомземге которушат, андан кайра Ташкенге окууга жиберилет. 1932–33-жылдары аны СССРде биринчи Суусамырда уюшулган совхозго директор кылып дайындашат. Суусамырдан кийин Катта-Талдык, Көк-Бел совхоздорунда иштейт. Андан кийин дагы саясий ишке бет алды, жаңы ачылган ПАТУга – Памир-Алай тоосун аралап Тажикстанга жол салуучу башкармалык алдындагы жол салуу багытынын саясий жетекчиси болуп дайындалат. Бул жерде иштеп жатканда жалган жалаа-жаа менен «эл душманы» аталып, 10 жылга түрмөгө камалат. Үч жылдан кийин «күнөөсү жок» деп табылып бошотулган.

1956-жылы М.Ботбаев коммунисттик партиянын катарына кайра кийрилип, бардык сыйлыктары кайтарылып берилет. Ал «Улуу Ата Мекендик согуштагы күжүрмөн эмгеги үчүн» медалы, «Ардак белги» ордени, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Ардак грамотасы, В.И.Лениндин 100 жылдык мааракесине арналган «Юбилейлик Алтын медаль» менен сыйланган.

М.Ботбаев 83 жашында 1981-жылы дүйнөдөн кайтып, Кыргыз Республикасынын пайдубалын түзгөндөрдүн бири болгон кары коммунист катары бардык урмат-сый менен өзү туулуп-өскөн Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү Токтогул районунда парктын четине коюлган.

Алымкулов Садыкалы родился 1914 году в селе Сарго Калининского района. В 1931–1932 гг. слушатель курсов по подготовке в средние учебные заведения, г. Фрунзе, Киргизской ССР; 1932–1932 гг. слушатель курсов по подготовке счетно-статистических работников, г. Фрунзе; 1932–1937 гг. студент института народного хозяйства им. Куйбышева, г. Самарканд, Узбекской ССР; 1937–1940 гг. экономист по сельскому хозяйству государственной плановой комиссии Киргизской ССР, г. Фрунзе; 1940–1942 гг. заместитель председателя государственной плановой комиссии Киргизской ССР, г. Фрунзе; 1942–1944 гг. председатель Иссык-Кульской областной плановой комиссии, г. Пржевальск; 1944–1949 гг. заместитель уполномоченного Госплана СССР по Киргизской ССР, г. Фрунзе; 1949–1951 гг. заместитель заведующего отделом легкой промышленности ЦК КП(б) Киргизии, г. Фрунзе; 1951–1956 гг. заместитель Председателя Госплана Совета Министров Киргизской ССР, г. Фрунзе; 1956–1957 гг. первый заместитель председателя Госплана Совета Министров Киргизской ССР, г. Фрунзе; 1957–1960 гг. начальник Статуправления Киргизской ССР; 1960–1965 гг. начальник Центрального статистического управления при Совете Министров Киргизской ССР; С 1965 года начальник первого отдела Совнархоза Киргизской ССР.

С.Алымкулов член КПСС с 1940 года, за безупречный труд награжден орденом «Трудового Красного Знамени», двумя орденами «Знака Почета», орденом «Красной Звезды» и медалью «За доблестный Труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.».

Алымкулов Ашыралы 1919-жылы Фрунзе облусунун Калинин районундагы Сорго айылында төрөлгөн. 10 жашында сабатсыздыгын жоюу үчүн 1929-жылы мектепке барып, 1936-жылы толук эмес орто мектепти аяктайт (7-класс). 1937-жылдан 1940-жылга чейин «Большевик» колхозунда учетчик болуп эмгектенет. 20-апрель 1940-жылы Советтик Армиянын катарына чакырылат, согуш башталып, ал Мекенине 13-январь 1945-жылы кайтып келет. Согуш башталганда ал кызмат өтөгөн бөлүмчө Түштүк-Батыш фронтунун курамында эле. А.Алымкулов ротанын комсоргу, отделениенин командири болгон. Сталинградды коргоого катышкан. Согуштагы күжүрмөндүгү үчүн 1942-жылы 22-июлда «За боевые заслуги», 1943-жылы 15-январда Сталинград шаарын коргогондугу үчүн «За оборону Сталинграда» медалдары менен сыйланган.

1942-жылдын июль айында Советтер Союзунун коммунисттик партиясынын катарына 2-Украина фронтунун 8-дивизиясынын 829-артиллериялык камсыздоо батальонунун башталгыч партиялык уюму кабыл алган. Андан кийин саясый кызматкерлеринин кыска мөөнөттүү курстарын аяктап, А.Алымкулов кенже лейтенант наамын алып, ротанын командиринин саясый иштери боюнча орун басарлыгына дайындалган. Саясый кызматкер катары ал жоокерлерге өзүнүн сөзүн жеткизип, ага коюлган милдетти убагында аткарууга чоң салым кошкон. Ал эч качан башкалардын аркасына жашынбастан, эрдик көрсөтүп, Ата Мекен үчүн жанын аяган эмес. Буга көп сандаган сыйлыктар, грамоталар күбө. Аларды дивизиянын саясый бөлүмү, армиянын саясый башкармалыгы тапшырган. 1945-жылы 6-июнда ал «За доблестный труд в Великой Отечествен-

ной войне 1941–1945 гг.» медалы менен сыйланып, демобилизацияланган.

А.Алымкулов Мекенине кайтып келип, Калинин райондук партиялык Комитетинин инструктору болуп дайындалган. Бул кызматында ал 1950-жылга чейин эмгектенди. Андан кийин партия тарабынан айыл чарбасын көтөрүүгө жолдонуп, «Большевик» колхозунун башкармасы болуп шайланат. Муну менен катар ал 1949–1950-жж. окуу жылында Калинин районундагы № 5 Саргой орто мектебинде X класстын көлөмүндөгү экзамен жана зачетторду тапшырып, мектепти экстернат менен аяктайт.

1953-жылы Калинин районунун партиялык комитети аны эки жылдык партиялык мектепке жөнөтөт, аны 1955-жылы аяктайт. Партиялык мектепти аяктагандан кийин Тянь-Шань облусунун Куланак районундагы «8-март» колхозуна башкарма болуп жөнөтүлөт. Эки жылдын ичинде ал башчылык кылган чарба социалдык жана экономикалык жактан алгылыктуу жетишкендиктерге ээ болот.

1957-жылы мал чарбадагы мыкты көрсөткүчтөр үчүн Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин Президиумунун Грамотасы менен сыйланат. Кийинки жылдары да жоопту кызматтарда иштеп жүрдү. Коммунисттик партияга жан дили менен кызмат кылып, анын бийик идеалдарына ишенген. Ал ар дайым сөзүнө так, аткарган ишине жоопкерчиликтүү мамиле жасаган.

А.Алымкулов бул дүйнөдөн эрте кетти, бирок эл ичинде кадыр-баркы чоң. Ал төрт уул, эки кызды өстүрүп, чоң жана ынтымактуу үй-бүлөнүн атасы болду. Бардык балдары жогорку билимдүү. Нарынбек уулу МГУну бүтүрүп, кандидаттык диссертацияны жактап, азыркы убакытта КМУУда доцент болуп эмгектенет. Эки кызы дарыгер кесибине ээ болушту.

Мамыров Жакыбалы 1920-жылы Таш-Арык айылында орто дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Мектепти 8-класска чейин бүтүргөндөн кийин, «Ликбез» боюнча аталган айылдын тургундарынын сабатсыздыгын жоюу боюнча чоң салым кошот. Ал 1939-жылы Кызыл Армиянын катарына чакырылып, артиллериялык аскер бөлүгүндө кызмат кылган. Аскердик кызматын Рига, Вильнюс жана Кёнигсберг шаарларында өткөрөт. 1941-жылы согушка катардагы аскер катары кирип, батальондун командиринин саясий жактан орун басарына чейин жеткен. Согуш учурунда үч жолу жарадар болгон. 1942-жылы КПССтин мүчөлүгүнө өткөн. Ата Мекендик согушта көрсөткөн эрдиктери үчүн «Кызыл Жылдыз» ордени, медаль «За отвагу», медаль «За оборону Ленинграда», медаль «За взятие Кёнигсберга» менен сыйланган. Согуштан кийин Калининград шаарында 1948-жылга чейин аскердик кызматын улантат. Аскерден кайтып келгенден кийин партиянын жиберүүсү боюнча Будённый районунун райондук комитетинин инструктору болуп эмгектенет. Кийин райисполкомдо, МЧСтин директору болуп иштеген. 1954-жылы үч колхозду (Таш-Арык, Орто-Арык, Ак-Жар) кошуп, М.В.Фрунзе атындагы колхоз уюшулуп, анын башкармалыгына дайындалат. Аталган колхозду жакшы башкарып, анын көрсөткүчтөрүн райондук деңгээлден союздук деңгээлге чейин көтөрүп, Кыргыз ССРинин колдон колго өтүүчү туусун жеңип алышат. 1961-жылдан өмүрүнүн акырына чейин Долоно орто мектебинде тарыхчы катары сабак берет. Ал 1970-жылы өз айылында дүйнөдөн кайтат.

Козубаев Болотбек 1922-жылы азыркы Талас облусунун Киров районунда кедей-дыйкандын үй-бүлөсүндө туулган.

Жаштайынан ата-энесине кол кабыш кылып, эмгекчил жана жоопкерчиликтиүү болуп чоңоёт. Билимге болгон умтулуусу менен айылдагы мектептен өзүнүн сабатсыздыгын жоёт. 1941-жылы аскерге чакырылып, согуш талаасында политрук кызматында аскердик милдетин өтөйт. Жеңишти Берлин шаарында тосуп, Ата Мекендик согушта көрсөткөн эрдиктери үчүн бир нече медаль жана ордендер менен сыйланат.

Согуштан кайтып келгенден кийин көптөгөн жооптуу кызматтарда иштейт: Кичи-Киров айылынын башкармасы, Жоон-Дөбө совхозунун директорунун орун басыры, Нарын облусунун Жумгал районунун Төлөк совхозунун директору, кайрадан Жоон-Дөбө совхозунун директору, 1970–1977-жылдары Советтер Союзунун Баатыры Чолпонбай Түлөбердиев атындагы №13 СПТУнун директору.

Эгектеги жетишкендиктери үчүн Б.Козубаев мамлекет тарабынан бир нече медаль жана ордендер менен, райондук, облустук жана республикалык деңгээлдеги Ардак грамоталары менен сыйланган. 1985-жылы өзү туулуп өскөн айылында дүйнөдөн кайтат.

Кошалиев Долубай 1924-жылы кедейдин үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Атасы Эшимбеков Кошалы дыйкан, апасы Эшимбекова Сакы үй кызматчысы болгон. Атадан үч бир тууган. Мектепте окуп, 7-класска чейин гана билим алган. Андан кийин турмуш шартка байланыштуу колхозго иштеп, ата-энесине жардам берген. Кийин Советтик Армиянын катарына чакырылып, кызматын

Чыгыш аскер бөлүгүндө үч жыл өтөп келет. Армиядан келгенден кийин Райкоомторгто кирип, магазинчи болуп иштейт. Андан кийин Фрунзе атындагы колхоздо курулуш бригадасын жетектейт. Колхоздун ар кыл тармагында эмгектенет. Фрунзе колхозу жоюлуп, Ленин колхозундагы чарбада эмгектенип жүрүп пенсияга чыгат. Үй-бүлөлүү, үч кыздын жана бар нече неберелердин атасы.

Ботбаева Мира Махмутовна 1927-жылы 18-октябрда Жалал-Абад облусу, мурдагы Кетмен-Төбө районундагы Мүз-Төр кыштагында кызматчынын үй-бүлөсүндө туулган.

Эмгек жолун 1944-жылы окуучу кезинде Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында баштаган. Сталин (азыр Бөкөнбаев) жана Токтогул атындагы мектептерде согушка кеткендердин ордун басып, кыргыз тил, химия, биология сабактарынан окуткан. 1948–1951-жылдары Казак ССРинин Бестюбе орто мектебинде башталгыч класстардын мугалими, 1951–1956-жылдары Кыргыз мамлекеттик университетинин биология-кыртыш таануу факультетинин студенткасы. Сталиндик стипендиантка, биология факультетинин комсомол уюмунун секретары, Улуттук университеттин жана Фрунзе обком комсомолунун активисткасы, 1956-жылы аталган университетти артыкчылык диплому менен бүтүп, Москва шаарындагы М.Ломоносов атындагы МГУнун аспирантурасына жолдомо алат. Бирок 2 жылдык мөөнөттү Токтогул районунун Бөкөнбаев атындагы, мурда иштеп кеткен мектебине келип өтөйт. МГУнун чакыруусу боюнча 1958-жылы геоботаника кафедрасынын аспирантурасына өтүп, аны 1961-жылы ийгиликтүү аяктайт. Аспирантураны

бүтүп келгенден кийин Кыргыз мамлекеттик университетинин ботаника кафедрасында мугалим болуп иштейт. 1963-жылы Москва шаарындагы МГУда кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү жактайт. 1964-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин биология факультетинин деканы болуп шайланат. 1967-жылы 3- майда Ош мамлекеттик институтуна ректор болуп дайындалат.

1973-жылы Фрунзе шаарындагы Кыргыз кыз-келиндер институтуна илимий проректор болуп бекитилет. Бир жыл ректордун милдетин аткарып, кийин илимий проректор болуп, ал эми 1980-жылдардан тартып кафедранын профессору жана 1993–1999-жылдары кафедра башчы болуп эмгектенет. Ушул убакытка чейин кафедрада профессор.

М.М.Ботбаева биология илимдеринин кандидаты, 1966-жылы доценттик, 1985-жылы СССРдин ВАКынан профессорлук наамдарын алган. Кырк төрт жыл Кыргыз Республикасынын бир катар окуу жайларында – Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук, Ош мамлекеттик педагогикалык, Жалал-Абад, Талас жана И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университеттеринде жетекчилик милдеттерди аткаруу менен катар «Ботаника жана өсүмдүктөрдүн систематикасы», «Кыргызстандын өсүмдүктөр дүйнөсү», «Өсүмдүктөрдүн экологиясы», «Фитоценология жана геоботаника», биологияны окутуу методикасы жана башка бир канча биологиялык курстарды жергиликтүү флораны колдонуп окуп келе жатат.

М.М. Ботбаева республиканын агартуу системасынын окуу-тарбиялык жана илимий иштерине активдүү катышкан ишмер катары коомчулукка таанымал инсан, мамлекеттик сыйлыктардын ээси. 1947-жылы «1941–1945-жылдагы Улуу Ата Мекендик согуштагы каармандык эмгеги үчүн» медалы, «1941–1945-жылдагы Улуу Ата Мекендик согуштун 30, 40, 50 жылдыгы медалдары, 1967-жылы жогорку окуу жайларынын окуу-тарбиялык иштериндеги жетишкен ийгиликтери үчүн «Ардак белгиси» ордени, Эл агартуунун мыктысы катары Союздук 5 медаль жана Кыргыз Республикасынын 3 төш белгиси, ошондой эле ВЛКСМдын, ЛКСМдын, Кыргыз ССРинин МинВУЗунун көптөгөн Ардак грамоталары менен сыйланган. 1990-жылы Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин Президиумунан «Кыргыз ССРинин элге билим берүүдө эмгек сиңирген ишмери» деген ардактуу наамын алган. 1993-жылы көп жыл бою эл агартууда үлгүлүү

эмгектенип, жаш муундарды окутуп тарбиялоого орчундуу салым кошкондугу үчүн И.Арабаев атындагы университеттин 50 жылдыгына карата Кыргыз Республикасынын өкмөтү тарабынан «Даңк» медалы менен сыйланган.

СССРдин жана Кыргыз ССРинин жогорку окуу жайларынын, ошондой эле эл агартуусунун мыктысы. Райондук, шаардык, облустук 5 жолку жана бир жолу Кыргыз ССР Жогорку Советинин 7-чакыруусунун депутаты.

Ал 300гө жакын илимий, илимий-педагогикалык жана илимий-методикалык эмгектердин, 5 монографиянын, 30га жакын окуу китептеринин автору, алардын көпчүлүгү жаратылыштагы өсүмдүктөрдүн көп түрдүүлүгүн сактоого, айлана-чөйрөнү коргоого, өсүмдүктөрдүн жер бетинде таралышына алардын биологиялык өзгөчөлүктөрүнө, систематикасына жана практикалык маанисине, ошондой эле биологияны окутуунун методикасына арналган.

Профессор М.М. Ботбаева 66 жыл талыкпай эмгектенип, 2010-жылы ардактуу эс алууга чыкканына карабай, китептерди жазып, студенттер жана аспиранттар менен байланышын улантууда. Кыргызстандын биотүрдүүлүгүн изилдөөгө кошкон зор салымы үчүн Улуттук академиянын флора лабораториясы профессор М.М.Ботбаеванын атын дүйнөлүк таксондордун тизмесине өзү тапкан өсүмдүктөрдүн бир түрүн «Ботбаеванын шлемниги» деп атап коюшту.

Академик **Ильяс Махмудович Ботбаев** родился в 1931 году в Кетмен-Тюбинском (Токтогульский) районе селе Акчий-Карасуу. После окончания школы поступил в КыргГЗХИ им. К.И.Скрябина, в 1953 году успешно окончил его и получил специальность «зоотехника». Работал по специальности, и поступил в аспирантуру. В 1959 году в Москве окончил аспирантуру в Институте морфологии животных им. А.Н.Северцова АН СССР по специальности «морфология животных». Закончил в 1976 году Высшую школу управления сельским хозяйством МСХ СССР. В 1953–1964 годах работает младшим, а с 1962 года старшим научным сотрудником в Институте зоологии и паразитологии. В 1964–1976 годах старший научный сотрудник, заведующий лабораторией и отделом овцеводства в Институте биохимии и Физиологии (ИБиФ) АН Кыргызской ССР. В 1976–1985 годах заместитель, а затем генеральный директор КыргНПСЖ и одновременно директор КыргНИИЖ. В 1986 году начальник Управления науки и внедрения Госагропрома Кырг ССР. В феврале 1987 года возвращается в Институт животноводства заведующим лабораторией. Назначается 12 января 1995 году вице-президентом, а в октябре 1996 года президентом ГАК «Асыл-Мал».

И.М.Ботбаев в 1961 году защитил диссертацию и получил научную степень кандидата биологических наук. В 1964 году ему присуждается звание старшего научного сотрудника. В 1984 году защищает докторскую диссертацию на с.-х. наук, а в 1990 году присуждается ему звание профессора. В 1991 году избирается членом-корреспондентом ВАСХНИЛ (РАСХН), в 1993 году кооптируется в члены-корреспонденты НАН КР.

В 1997 году избирается действительным членом-академиком Национальной академии наук Кыргызской Республики.

Академик И.М.Ботбаев за время своей многолетней активной трудовой деятельности внес существенный вклад в теорию и практику селекции овец и в развитие животноводства республики. Он, начиная с 1960 года, берется за восстановление и подъем трудных, ранее отсталых и исчезающих отраслей животноводства, в частности курдючного овцеводства и козоводства.

Под его руководством и непосредственном участии созданы: новая алайская порода курдючных овец с белой полугрубой (ковровой) шерстью в суровых условиях высокогорной Алайской долины (1960–1981), новые породы коз на юге Кыргызстана: кыргызская пуховая и кыргызская шерстная (1967–1996), иссыккульский меринос – новый заводской тип, отвечающий требованиям породы (в Оргочорской опытной станции) и более десяти заводских линий кыргызской тонкорунной породы (1953–1996). На основе их массового разведения в фермерских, крестьянских и кооперативных хозяйствах республики развивается в биоразнообразных условиях высокопродуктивное мериносовое и мясо-сально-шерстное овцеводство, пуховое и шерстное козоводство, повышающие экономику хозяйств.

В 1981 году успешно завершает выведение и апробацию новой Алайской породы овец. Овцы были курдючными, с полугрубой шерстью белого цвета, за что местные жители назвали эту породу «Алайской жемчужиной». За эту породу ему и другим ее авторам в 1991 году присуждается Государственная премия СССР. За крупные научные достижения, за активную их пропаганду и внедрение в производство И.М.Ботбаев награжден орденом «Знак Почета» (1981), медалью «За трудовую доблесть», Юбилейной медалью «За доблестный труд», Золотой и двумя Бронзовыми медалями ВДНХ СССР, в ознаменование 100-летия со дня рождения В.И.Ленина», именной медалью академика С.И.Вавилова, двумя Почетными грамотами Верховного Совета Кыргызской ССР и неоднократно Почетными грамотами МСХ Кыргызской ССР и НАН КР, Кыргызского НТО, ЦК ЛКСМ Киргизии и ЦК ВЛКСМ. Занесен в Золотую книгу Всесоюзного общества «Знание» и в 1991 году ему присуждается премия им. С.И.Вавилова. Неоднократно избирался в члены Сокулукского райко-

ма партии, депутатом районного Совета и делегатом съездов Компартии Киргизии, был председателем ТК «Шерсть» Кыргызстандарта, членом Президиума ВАК при правительстве КР, членом бюро ХТМБЦХ отделения НАН КР, членом редколлегии журнала «Наука и новые технологии». Указом Президента Кыргызской республики в 1995 году академику И.М.Ботбаеву присвоено почетное звание «Заслуженный деятель науки Кыргызской Республики».

И.М.Ботбаевым подготовлены 15 кандидатов и докторов науки. Автор более 300 опубликованных научных работ, из них 20 монографий.

Дирекцией и коллективом Кыргызского ордена Трудового Красного Знамени научно-исследовательского института животноводства И.М.Ботбаев был представлен к награде высшей степени отличия Кыргызской Республики «Кыргыз Республикасынын Баатыры».

Турдалиев Керимкул 1934-жылы 5-майда Киров районундагы Кичи-Кировка, азыркы Үч-Булак айылында төрөлгөн. Ал Бейшеке орто мектебинде окуп, жети класстык билим алган. Андан кийин Киров атындагы колхоздо уйчуман болуп иштеп, 1955-жылы колхоздун тегирменчисинин жардамчысы болуп эмгек жолун уланткан. Колхоздун башкармалыгынын чечими менен автоунаа айдоочу окуусуна жөнөтүлүп, профессионал шофёр деген күбөлүк алган.

1959-жылдан баштап колхоздун автоунаа айдоочусу болуп иштей баштайт. Аталган кесибине байланыштуу ЗИС-5, ГАЗ-51, ГАЗ-53, УАЗ-469, ГАЗ-21 «Волга» маркасындагы машиналарды айдаган.

Жалаң гана автоунаа айдоочу болуп жүрбөстөн, эмгек жолунда колхоздун кой кыркым убагында койдун жүнүн кыркышып, «Алдыңкы кыркымчы» наамын такай жеңип алып, байгелүү болгон. Ал эми буудай чабуу мезгилинде комбайнчы болуп иштеп, алдыңкы орундарды ээлеп келген.

Аталган жумуштардан башка колхоздун жабдууларды алып келүүчү кызматында, гараждын башчысы, склад башчы, колхоздун №3-бригадасынын бригадири, башкы инженер кызматтарында иштеп, эл сыйына ээ болгон.

Колхоздун администрациясы бул эмгектерин баалап Турдалиев Керимкулга Киров атындагы колхоздун «Ардактуу колхозчусу» деген наамды ыйгарышкан. Мындан сырткары колхозго сиңирген эмгеги үчүн В.И.Лениндин 100 жылдык юбилей медалы, ВДНХнын 1, 2, 3-даражадагы медалдары, райондук жана республикалык Ардак грамоталары менен сыйланган. Сегиз уул, жети кызды тарбиялап өстүргөн.

Кадыркулов Анарбек Кадыркулович родился 1936 году колхозе имени «И.В.Сталина» Московского района Чуйской области. С раннего детства помогал родителям в хозяйстве. Его детство продило в тяжелые послевоенные годы. Учился, после окончания школы 1943 году поступил в Киргизский Сельскохозяйственный Институт имени К.И.Скрябина, окончил его 1958 году и получил специальность агронома. После окончания института был направлен нынешнюю Баткенскую область Лейлекский район где работал там агрономом до 1967 года. Затем работал агрономом парторгош колхозов Алайском (Гүльча) и Чаткальском районах. В 1970–1972 гг. был слуша-

телем Алма-Атинской партийной школы. После окончания партийной школы до 1975 года работал инструктором в райком партии Сокулукского района. В 1975–1981 гг. директор производственного совхоза Белогорский Сокулукского района. В 1984–1989 гг. Глава Ак-Суйского сельского совет. После тяжелой болезни скончался в 1995 году в родном селе.

Боркеев Сырдыбай 17-декабрь 1937-жылы Талас районунун Долоно селолук советине караштуу Орто-Арык айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. 1946-жылдан 1953-жылга чейин Талас облусунун Талас шаарындагы №1 кыргыз орто мектебин ийгиликтүү аяктаган. 1953-жылдан 1957-жылга чейин Свердловскидеги жогорку милициялык училищанын 4-курсун бүтүп, үй-шартына байланыштуу Кыргызстанга келген. 1957-жылы кесиптик-техникалык училищаны окуп бүтүп, ошол эле жылы М.В.Фрунзе атындагы колхоздо механизатор болуп иштеген.

1958-жылы Фрунзе колхозу менен Ленин колхозу биригип, Ленин колхозу түзүлгөндөн баштап № 1 бригаданын бригадири болуп пейилин төшөп, ак ниети менен эмгек майданында жуурулушту. Коммунисттик партиянын мүчөсү. Талас облусунун, районунун жана жергиликтүү советинин көп жылдары депутаты болгон. 1978-жылы 5-майда Кыргыз Республикалык кеңешмесине мүчө болууга Президиумга жолдомо алган жана делегаты болгон.

С.Боркеев көп жылдык талбас эмгектери менен өлкөбүздүн өнүгүүсүнө көптөгөн салымдарын кошкондугу үчүн 1973-жылы 19-сентябрда СССРдин ВДНХнын «Коло медалы» (1973), «Эмгек Кызыл Туу ордени» (1973), Бүткүл союздук

көргөзмөсүнүн «Алтын медалы» (1974), «9-жылдыктын ударниги» медалы (1975), «Победитель социалистического соревнования» медалы (1978) ВДНХнын «Алтын медалы» (1980), КПСС БКнин «Лётчик-Космонавт медаль Гагарина СССР» (1981), «Эмгектин ардагери» медалы (1986), Орден «Дружба народов» Президиум Верховного Совета СССР (1988) жана Кыргыз ССР Министрлер Советинин «Ардак грамотасы» (1984), «Почётная грамота Таласского райкома Компартии Киргизии» (1985), «Ардак грамотасы» (1986), Кыргыз ССР Министрлер Советинин «Юбилейлик Ардак грамотасы» (1987), СССРдин Профсоюзунун БКнин «Ардак грамотасы» (1987) менен сыйланган.

Жубайы Батырбекова Бүбайша экөө 2 кыз, 5 уулдуу болушкан. 1989-жылы 3-февралда дүйнөдөн кайткан.

Ибраимов Темир 1937-жылы Талас районунун Долоно селолук советине караштуу Орто-Арык айылында дыйкандын үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Жаштык кези согуштун оор, кыйынчылык жылдарына туш болуп, үй-бүлөсүнө жаштайынан кол кабыш кылып, эмгекчил жана жоопкерчиликтүү болуп чоңоёт. Билимге болгон умтулуусу менен айылдагы мектептен өзүнүн сабатсыздыгын жоёт. 1958–1960-жылдары чарбада үчөтчик, 1960–1962-жылдары ферма башчысы, 1962–1967-жылдары колхоздун бригадири болуп иштейт. 1967-жылы Фрунзе шаарындагы КПСС БКнын алдындагы партиялык мектептин курсунда окуйт. 1967–1972-жылдары Талас районунун Долоно селолук советинин төрагасы болуп эмгектенет. 1972-жылы элдин маданиятка кызыгуусун жогорулатуу үчүн Таш-Арык айылына завклуб

болуп дайындалат. 1975-жылы Талас районунун Долоно селолук советинин депутаты болуп шайланат. Үй-бүлөлүү, жубайы Шайыр экөөсү 3 бала, 4 кызды өстүрүп чонойтушкан.

Алымкулов Джекшен Садык-Алиевич родился 21 марта 1938 года. В 1956 году окончил среднюю школу № 6 в городе Фрунзе. Закончил Фрунзенский Политехнический институт, получил специальность инженера-строителя.

Трудовая деятельность: 1962–1965 гг. мастер, прораб СМУ Министерства строительства КР; 1965–1973 гг. начальник строительного участка, главный инженер, начальник СМУ, заместитель управляющего Чуйдортраснстрой Министерства автотранспорта и шоссейных дорог КР; 1973–1992 гг. заместитель министра Министерства автотранспорта и шоссейных дорог КР; 1992–1994 гг. директор МП «Аман» Министерство связи КР; 1994–1995 гг. первый заместитель генерального директора «Агромунайзат» Министерства сельского хозяйства КР; 1995–1998 гг. заместитель директора «Клиринг центра» Министерство промышленности и торговли КР; 1999–2003 гг. заместитель директора «Центр мониторинга опасных природных и техногенных процессов» Министерства экологии и чрезвычайных ситуаций КР.

Дж.С.Алымкулов за безупречный труд награжден орденом «Трудового Красного Знамени», Лауреат Государственной премии в области техники и строительства, Заслуженный строитель Кыргызской Республики, Почетными грамотами Кыргызской Республики.

Под его руководством были построены Цементно-шиферный комбинат в г. Кант, автомобильная дорога Бишкек-Аэропорт «Манас»,

аэропорт «Манас», Государственный музей им. Ленина (ныне Исторический музей).

Абдылдаев Турар родился 22 ноября 1938 года в Таласском районе, в семье крестьянина. В 1957 году окончил среднюю школу и в том же году поступил во Фрунзенский кооперативный техникум на факультет товароведения. После окончания техникума в 1959 году поступил по направлению Киргизпотребсоюза в Новосибирский институт советской кооперативной торговли на факультет товароведения, и окончил его в 1964 году.

По завершении института с 1964 по 1972 годы работал начальником отдела хозяйственных товаров и стройматериалов Киргизпотребсоюза. С 1972 по 1978 годы директор Киргизского филиала Всесоюзного научно-исследовательского института экономики кооперативной торговли (ВНИИЭКТ). В 1972 году поступил в заочную аспирантуру Новосибирского института советской кооперативной торговли, и защитил диссертацию в г. Москве 22 февраля 1977 года. Получил ученую степень кандидата экономических наук.

С 5 января 1978 по 17 января 1983 года начальник Главного управления оптово-розничной торговли Киргизпотребсоюза. С января 1983 по 1991 года директор Киргизского филиала Центрального института научной организации труда, управления и рационализации (ЦИНОТУР Центроросоюза). В связи с распадом СССР ликвидирован институт. С 1991 года по 22 ноября 1992 года работал директором Таласского областного Горторга.

Т.Абдылдаев награжден Юбилейной медалью «За доблестный труд» в ознаменование

100-летия со дня рождения В.И.Ленина, значком «Отличник торговли советской потребительской кооперации», Почетными грамотами Верховного Совета Киргизской ССР, Центросоюза, Киргизпотребсоюза и ГК профсоюза работников госторговли и потребкооперации.

Смаилов Төрөгелди 1939-жылы Токтогул районунун мурунку «Шанек», кийинки Ленин атындагы колхоздо, Ак-Чий, Кара-Суу селолук советинде туулган. 1957-жылы Сталин атындагы орто мектепти бүткөндөн кийин, ошол Ленин атындагы колхоздо башкы чабан болуп 1961-жылга чейин иштеген. 1960-жылы март айында райондук комсомолдун чогулушунда ийгиликтүү көрсөткүчтөрү үчүн жаш малчылардын Республикалык слётуна делегат болуп шайланып барып, ошол слётто жогорку көрсөткүчтөрү үчүн Кыргыз ССР Жогорку Советинин Ардак грамотасы менен сыйланган.

1961-жылы Советтик Армиянын катарына чакырылып, 1964-жылга чейин Балтика жээгинде Аскер Деңиз флотунда күжүрмөн кызмат өтөп, ага сержант наамын алып, ийгиликтүү бүтүрүп келгенден кийин, Жалал-Абад шаарындагы соода техникумунда окуп бүтүп, 1966-жылдан баштап Токтогул РайПОсунда магазин башчы жана автолавка башчысы болуп эмгектенген.

1971-жылдын башынан тарта 1982-жылга чейин Ак-Тектир айылындагы № 2-магазинде магазин башчысы болуп иштеген. Ушул жылдары эң жакшы иштегендигине байланыштуу райондун жана областтын Ардак такталарында портрети түшпөй илинип турган.

Ушундай эмгегин баалап жана дагы элди «көлдүн» алдынан көчүрүүдө алыскы Жалал-Абад, Таш-Көмүр, Ош жана Фрунзе шаарларынан тынбай цемент, шифер ж.б. курулуш материалдарын тартып келип, элди тейлегендиги үчүн 1977-жылы Кыргыз ССР Жогорку Советинин Ардак грамотасы менен экинчи жолу сыйланган.

1974 жана 1978-жылдарда эки жолу тең селолук Советтин депутаты болуп шайланган. 1982–1983-жылдары Токтогул РайПОсунун өздүк чарбасын жетектеген. 1982–1991-жылдарда Токтогул совхозунун бухгалтериясында касса башчысы болуп ийгиликтүү эмгектенген.

1991-жылы айыл элинин өтүнүүлөрү боюнча, кайрадан № 2-магазинге которулуп келип, тартышчылык убакта элди ун ж.б. керектелүүчү товарлар менен талыкпай камсыз кылып турган.

1998–2002-жылдары Чолпон-Ата айыл өкмөтүнүн депутаты болуп үчүнчү жолу шайланган.

Ушул жетишкен жана иштеген эмгегин эске алып айылдын өзү жашаган көчөсүн «Төрөгелди Смаилов» атындагы көчө деп атын коюшкан. Үй-бүлөлүү, он бир баланын атасы, ардактуу эс алуудагы пенсионер.

Шайбеков Рысбек 1941-жылы 1-январда Талас районунун Орто-Арык айылында төрөлгөн. Атасы Качканаков Шайбек 1943-жылы Ата Мекендик согушка кетип, кайтпай калган. Апасы Качканакова Байызбү аны өзү жалгыз тарбиялап өстүрөт. Ал 1953-жылы Кырк-Казык айылындагы орто мектепти бүтүрүп, шоферлук курска тапшырып окуйт. Эмгек жолун М.В.Фрунзе атындагы колхоздо айдоочу кесибинен баштайт, кийин колхоздун счётчиги, кампанын биргадири

болуп эмгектенет. Иштеп жүргөн учурда билим деңгээлин жогорулатыш үчүн Айыл чарба институтунун «Зоотехник» факультетинин сырттан окуу бөлүмүнө тапшырып, аны ийгиликтүү аяктайт. 1970-жылдан тартып В.И.Ленин атындагы колхоздо зоотехник, завферма, МТФнын башчысы болуп үзүрлүү эмгектенип, чарбанын башкармалыгына чейин көтөрүлөт. 1995-жылы Кең-Кол чарбасы өзүнчө бөлүнгөндөн кийин, ошол чарбада бир топ жыл башкарма болуп иштейт. Чарба таркагандан кийин Талас облустук айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча кенеш берүү бөлүмүнүн башчысы болуп эмгектенет.

Р.Шайбеков бир нече райондук, облустук жана мамлекеттик сыйлыктардын ээси, Долоно айыл өкмөтүнүн «Ардактуу атуулу». Жубайы Шайбекова Макил – «Баатыр эне», 4 уул, 3 кызды тарбиялап өстүрүшкөн.

Тасмаев Рысбек 1941-жылы 1-февралда азыркы Аксы районуна караштуу Авлетим айылында төрөлгөн. Орто мектепти бүткөндөн кийин Токмок шаарындагы маданият техникумун аяктап келип, Жаңы-Жол райондук маданият үйүнүн директору болуп бир нече жыл иштеди.

Ал 1962-жылы Токмоктогу маданий агартуу окуу жайын да өзү менен кошо окуган таланттуу жаштар менен ат салышып, өз өнөрүн андан ары өркүндөтүүгө мүмкүнчүлүк алды. Окууну ийгиликтүү аяктагандан кийин Кыргызстан мамлекеттик драма театрында иштеди. Ал жерден Советтик Армиянын катарына чакырылат. Аскердик милдетин өтөп келгенден кийин Караван мектеп-интернатында жана Ж.Бөкөнбаев атындагы орто мектепте ыр жана музыка сабагы боюнча мугалим болуп иштеген.

Караван мектеп-интернатында иштеп жүрүп, ал жерде биринчи жолу «Эл аспаптар ансамблин» уюштурат. В.И.Лениндин туулган күнүнүн жүз жылдыгынын урматына өткөрүлгөн республикалык кароодо Рысбек уюштурган «Эл аспаптар ансамбли» биринчи орунду жеңип алып, биринчи даражадагы диплом жана баалуу сыйлыктар менен сыйланат.

Р.Тасмаев районубуздагы жаш манасчыларды топтоп алып, өзү баштап «Манас» эпосунан үзүндүлөрдү айтууну ишке ашырды да, аны сахнага «Манасчылардын ансамбли» деп алып чыкты. Ошол талантынын артынан Сирияга, Араб эмираттарына, Жапонияга, Кытайдагы кыргыздарга барып, бир нече концерттерди тартуулап, эли-жерибиздин даңкын чыгарган.

1973-жылы өткөрүлгөн акын манасчылардын республикалык конкурсунда Рысбек өзүнүн мыкты төкмөчүлүк жөндөмдүүлүгүн тааныта алды. Ал анда таластык төкмө Чойбеков Сооронбек, Ысык-Көлдүк акын Касманбетов Сапарбек, кеминдик акын Өмүралиев жана Нарындык акын Жумалиевдер менен жеке айтышууга чыгып, өзүнүн төкмөлүк чеберчилигин жана чукугандай сөз тапкычтыгынын натыйжасында экинчи орунду жеңип алып, Кыргыз ССР Маданият министрствонун баалуу сыйлыктары менен сыйланды. Элге кылган эмгеги жогору бааланып, «СССРдин маданият кызматынын отличниги» деген наам алган.

Мына ошондо анын төкмө акындыгын өз көзү менен көрүп, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, Кыргыз ССРинин Эл артисти Эстебес Турсуналиев Рысбекти чын жүрөгүнөн кутуктады.

1974-жылы ал Кыргыз ССРинин жана Кыргызстан Компартиясынын 50 жылдык юбилейине арнап «50 жылда Эл жаңы», «Таалайлуу болсун бактыңар», «Куттуу болсун майрамың» деген мазмундуулугу жагынан жогору чыгармаларын, ырларын жараткан. Рысбек жергиликтүү ырчы Ысак Барпиев менен бирдикте иштеп, чоң акындын үлгүсүн алып, чыгармачылык иш алып барууда бир өзүнө таандык демилгелердин ээси боло алды. Р.Тасмаевдин искусствого сиңирген эмгегин өз убагында жогору баалап, аны Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун Грамотасы менен сыйлады. 1976-жылы Наманган шаарындагы педагогикалык институттун тарых факульте-

тин бүтүргөн. Эл чыгармачылыгынын райондук, областтык жана республикалык кароо конкурстарынын бир нече жолку лауреаты болгон. Өмүрүнүн акыркы жылдарында областтык Эл чыгармачылык үйүндө директор, методист жана бөлүм башчы болуп иштеп келген. Рысбек өзү төгүп ырдоо менен бирге эле Осмонкулдун, Калыктын, Токтогулдун, Алымкулдун жана Женижоктун чыгармаларын терең аткарып, калайык-калкка тартуулап келген.

Р.Тасмаевдин эмгеги, анын таланты өкмөт менен партия тарабынан жогору бааланып, Кыргыз ССР Жогорку Советинин Ардак грамотасы, бир нече жолу Кыргыз ССР Маданият министрлигинин Ардак грамотасы менен сыйланган. Төкмө акын, Ош областтык филармониясынын кызматкери Р.Тасмаев чыгармачылык күч-кубаты толуп турган чакта 13-июнь 1990-жылы дүйнөдөн кайтат. Анын ысмы өз айылындагы маданият сарайына жана мектепке коюлган.

Нусупова Майрамкан родилась 30 июля 1941 года. После окончания средней школы 1958 году поступила в Кыргызский государственный медицинский институт (КГМИ). Окончила его в 1964 году, и получила специальность «лечебное дело». После окончания института зачислена в Таласское медицинское училище штатным преподавателем по внутренним болезням. В 1965–1971 гг. участковый терапевт в городской больнице № 6. В 1971 г. назначена на должность заведующего терапевтического отделения поликлиники. В январе 1974 г. назначена заведующей поликлиническим отделением № 2. В этом же году в сентябре назначается заместитель главного врача по экспертизе. В 1979–1988 гг. замести-

тель главного врача по поликлинической работе. В 1988–2002 гг. главный врач городской поликлиники № 6. В 2002–2011 гг. заместитель директора по реформированию. С 2011 года по настоящее время заведующая медико-информационным отделом Центр Семейной медицины № 6.

М.Нусупова имеет высшую квалификационную категории по терапии. За огромные заслуги в развитии здравоохранения в Республике она награждена Юбилейной медалью «За доблестный труд» (1970 г.), значком «Отличника здравоохранения СССР» (1975 г.), орденом «Знака Почета» (1981 г.), медалью «Ветеран Труда» (1986 г.), в 1992 г. присвоена Почетное звание «Заслуженный врач Республики Кыргызстан». В 1992 г. назначена персональная пенсия за «Особые заслуги».

Алымкулов Женишалы Садыкалиевич родился 17 июля 1945 года в городе Бишкек. Окончил Фрунзенский политехнический институт, получил специальность инженера-механика. Трудовая деятельность: 1961–1962 гг. токарь, сельмашзавод им. Фрунзе; 1962–1964 гг. токарь, Московский завод шлифовальных станков; 1966–1983 гг. техник-конструктор, инженер-конструктор, ведущий конструктор, ФКТИ корммаш; 1983–1989 гг. начальник конструкторского бюро, сельмашзавод им. Фрунзе; 1989–1995 гг. зав. сектором, заведующий отделом, заместитель директора по производству фирмы «Сельхозмаш» АО «КТИ корммаш»; 1995–1998 гг. заведующий отделом экономики и финансов Свердловской районной администрации г. Бишкек; 1998–2001 гг. – ведущий инженер Управления сертификации Кыргызстандарта; 2001–2003 гг. заместитель директора Кыргызского филиала Академии

стандартизации, метрологии и сертификации Госстандарта России; 2004–2005 гг. председатель Совета директоров ОАО «Бишкекский машиностроительный завод».

Дж.С.Алымкулов автор нескольких научных трудов (3 изобретения и свыше 30 рационализаторских и изобретения предложений, введенных при разработке и модернизации узлов и деталей пресс-подборщиков: ПСБ-1,6, ПС-1,6, ППЛ-Ф-1,6, ПРП-1,6, ПР-Ф-750); Награжден Грамотами Верховного Совета Кыргызской Республики (1971; 1985); Лауреат премии Ленинского комсомола СССР в области науки и техники за создание высокопроизводительного пресс-подборщика по заготовке прессованного сена (1978 г.).

Пребывание за границей – Народная Республика Болгария (1978 г.), служебная командировка; Канада, служебная командировка (1987 г.). Женат, имеет троих детей.

Алымкулов Бедалы Ашыралыевич родился в 1946 году в селе Жайыл Жайылского района Кыргызской Республики. Окончил в 1967 г. Карабалтинский техникум пищевой промышленности, получил специальность техник-технолог сахарного производства; в 1972 г. Киргизский Государственный институт физической культуры и спорта, специальность преподаватель физического воспитания; в 1989 г. Киргизский Государственный университет им. 50-летия СССР, специальность экономист.

Трудовая деятельность: 1967-1972 гг. рабочий сахарного завода, освобожденный секретарь комитета комсомола СПТУ №7, инструктор, заведующий организационным отделом, 1-й секре-

тарь Калининского РК ЛКСМ Киргизии; 1972–1973 гг. служил в рядах Советской Армии (г. Москва); 1973–1976 гг. инструктор ЦК ЛКСМ Киргизии, 1-й секретарь Аламединского РК ЛКСМ Киргизии; 1976–1978 гг. заместитель председателя Фрунзенского городского комитета по делам физической культуры и спорта при Фрунзенском горисполкоме народных депутатов; 1978–1990 гг. специалист, главный специалист, заведующий отделом Госснаба Киргизской ССР; 1990–1997 гг. заместитель Генерального директора, заместитель Председателя АО «Кыргызстройлесбум»; с 1997-по настоящее время частный предприниматель.

Общественная деятельность: 1972–1976 гг. член ЦК ЛКСМ Киргизии, делегат 2-х съездов комсомола Киргизии; 1977–1982 гг. председатель федерации бокса г. Фрунзе; с 1977 года по настоящее время член Президиума Национальной федерации бокса КР; 1989–2004 гг. председатель Коллегии судей Национальной федерации бокса КР; с 2004 года по настоящее время Генеральный секретарь Национальной федерации бокса КР; Делегат 4-х Конгрессов Международной Ассоциации любительского бокса (АИБА) (1998 г. в г. Анталья (Турецкая Республика), 2002 г. в г. Каир (Республика Египет), 2006 г. в г. Санта-Доминго (Доминиканская Республика), 2007 г. – г. Чикаго (США). В 1995 г. делегат учредительного Конгресса Паназиатской боксерской Ассоциации профессионального бокса (ПАБА) по версии ВБА, г.Пекин (КНР). Член ПАБА.

Спортивные результаты: 1964–1970 гг. воспитанник тренера Кухранова Виктора Николаевича, ДЮСШ п.г.т. Кош-Тегирмен (ныне спортклуб «Манас») Тренировался и боксировал проходя службу в рядах Советской Армии. Боксер 1 спортивного разряда.

Судейская работа по боксу: 1965 г. Судья 1-ой категории; 1977 г. Судья Республиканской категории по боксу; 1982 г. Судья Всесоюзной категории по боксу; 1994 г. Рефери/судья Международной континентальной категории ФААБ; 1997 г. Рефери/судья Международной категории АИБА; 2010 г. Рефери/судья Международной категории АИБА 3 звезды.

Первому и единственному среди судей Кыргызской Республики по боксу присвоены звания «Рефери/судья МКК ФААБ» и «Рефери/судья МК АИБА» минуя промежуточные звания «Судья МКК ФААБ» и «Судья МК АИБА».

Первому и единственному среди судей Кыргызской Республики по боксу присвоено звание «Рефери/судья Международной категории АИБА 3 звезды», число которых в мире составляет всего 40 чел. В соответствии с Правилами АИБА только «Рефери/судьи МК АИБА 3 звезды» допускаются для судейства Олимпийских игр, чемпионатов мира, Кубка мира, Азиатских игр, Африканских игр, Панамериканских игр, отборочных лицензионных Международных турниров на Олимпийские игры и других ответственных Международных турниров по боксу.

Первым среди рефери/судей по боксу Кыргызской Республики был официально приглашен Оргкомитетами, в числе лучших судей Азии, мира успешно отсудил чемпионат Азии 1994 г. в г. Тегеране (Исламская Республика Иран), чемпионат мира 1997 г. в г. Будапеште (Республика Венгрия), Морские игры 2001 г. в г. Серенбан (Малайзия), чемпионат мира среди студентов 2006 г. в г. Алматы (Республика Казахстан), Кубок мира 2006 г. в г. Баку (Республика Азербайджан).

Б.А. Алымкулов первопроходец Национальной федерации бокса КР на чемпионатах мира, Кубке мира, Азиатских играх, чемпионатах Азии. Отсудил в качестве рефери/судьи самые ответственные республиканские, всесоюзные и международные турниры по боксу: 1977-1991 гг. чемпионаты, первенства, Кубки СССР, спартакиады школьников СССР, всесоюзные молодежные и юношеские спортивные игры, и в том числе последний чемпионат Советского Союза по боксу, мира, Кубка мира, Азиатских играх, чемпионатах Азии; 1994 г. чемпионат Азии среди мужчин, г. Тегеран (Исламская Республика Иран); 1995 г. чемпионат Азии среди мужчин, г. Ташкент (Республика Узбекистан); 2004 г. чемпионат Азии среди мужчин/отборочный лицензионный турнир на Олимпийские игры, г. Пуэрто-Принцесса (Филиппины); 2007 г. чемпионат Азии среди мужчин, г. Улан-Баатор (Республика Монголия); 2010 г. чемпионат Азии среди женщин, г. Астана (Республика Казахстан); 1998 г. 13-е Азиатские игры, г. Бангкок (Таиланд); 2006 г. 15-е Азиатские игры, г. Доха (Катар); 2001 г. 10-е Морские игры, г. Серенбан (Малайзия) в качестве нейтрального рефери/судьи МК АИБА; 1997 г. чемпионат мира среди мужчин, г. Будапешт (Республика Венгрия); 2006 г. чемпионат мира среди студентов г. Алматы (Республика Казахстан); 2007 г. чемпионат мира среди мужчин/

отборочный лицензионный турнир на Олимпийские игры, г. Чикаго (США); 2006 г. Кубок мира среди мужчин, г. Баку (Республика Азербайджан); 2007 г. отборочный лицензионный Международный турнир АИБА среди мужчин на Олимпийские игры, г. Астана (Республика Казахстан); 2007 г. отборочный лицензионный Международный турнир АИБА среди мужчин на Олимпийские игры, г. Бангкок (Таиланд); 1998 г. Международный турнир АИБА среди мужчин «Грэн Хилл», Карачи (Исламская Республика Пакистан); 2008 г. Международный турнир АИБА среди мужчин «1-й Кубок Президента Республики Казахстан», г. Астана (Республика Казахстан); 2010 г. Международный турнир АИБА среди мужчин «2-й Кубок Президента Республики Казахстана», г. Астана (Республика Казахстан); 2010 г. 16-е Азиатские игры в г. Гуанджоу (Китайская народная Республика).

С 1994 г. входит в число лучших «Рефери/судей МКК ФААБ», с 1997 г. «Рефери/судей МК АИБА», а с 2010 г. в число элитных судей мира по боксу, достойно представляя Национальную федерацию бокса Кыргызской Республики на самых ответственных Международных турнирах.

Наставничество: Признанный и уважаемый наставник молодых судей по боксу КР. Регулярно проводит семинары, мастер/классы с судьями 1-ой, Национальной категории, помогая им повышать квалификацию судьи по боксу до Национального и Международного уровней.

Пропаганда бокса: С 1989 г. по поручению Национальной федерации бокса работает над сбором архивных материалов для издания научно-популярной книги «Бокс Кыргызстана». С этой целью изучил архивные документы в Российской Федерации, Республике Казахстан, Кыргызской Республике. В настоящее время эта работа близится к завершению. Печатался в журнале АИБА «Бокс», регулярно печатается в периодической печати республики по истории физической культуры и спорта, истории отечественного бокса.

Награды: Медаль СССР «За доблестный труд. В ознаменование 100-летия со дня рождения В.И. Ленина»; Отличник физической культуры и спорта Кыргызской Республики; Грамоты, Дипломы Республиканского и Всесоюзного комитетов по делам физической культуры и спорта, ЦК ЛКСМ Киргизии, Госснаба Киргизской ССР.

Сагынбеков Кубанычбек Жолдошевич

Талас облусунун Киров районунун Кичи-Кировка айылында 1946-жылы 2-декабрда туулган. 1953-жылдан баштап аталган айылдагы башталгыч мектептен билим ала баштайт. 1957-жылы Киров айылындагы орто мектепке которулуп билимин улантып, мектепти 1963-жылы ийгиликтүү аяктайт. 1965–1968-жылдары Латвия Республикасынын Пабрадс шаарында аскердик милдетин өтөйт. 1969-жылы аскерден кайтып келгенден кийин, Киров райфинотделине салык инспектору болуп кабыл алынат. 1972-жылы Фрунзе шаарындагы финансы техникумун сырттан окуп бүтүрөт. Ушул эле жылы аталган райфинотделге ага инспектор болуп дайындалат. 1984-жылга чейин ага инспектор, башкы экономист болуп эмгектенет. 1987–1991-жылдары Алмата шаарындагы АИНХа институтунун финансы факультетинде окуган. 1990-жылы Киров районунун салык инспекциясынын бөлүм башчысы болуп дайындалат. Үзүрлүү эмгеги үчүн «Социалисттик эмгектин жеңүүчүсү», «Отличник финансист» төш белгилери, райондук, облустук жана республикалык Ардак грамоталары менен сыйланган. Сүрөтү Ардак тактадан түшпөгөн. Үй-бүлөлүү, жубайы экөө эки уул, эки кызды өстүрүп чоңойтушкан.

Токтогулов Назаркул 1947-жылы 6-сентябрда Чүй облусунун Москва районуна караштуу Аң-Арык айылында туулган. 1966-жылы Кант районуна караштуу Чоң-Арык орто мектебин бүткөндөн кийин, Советтик Армиянын катарында кызмат кылган. Аскердик милдетин өтөп келгенден кийин 1971–1973-жылдары Фрунзе шаарындагы милициянын атайын мектебинде

окуп, аны аяктагандан кийин Нарын ички иштер башкармалыгында (ИИБ) кызмат кылат. 1974–1979-жылдары Казак ССРинин Караганда шаарындагы милициянын жогорку окуу жайында (КВШ МВД СССР) билим алат. Аны бүтүргөндөн кийин 1997-жылга чейин ички иштер министрлигинин (КР ИИМ) ар кайсы жетекчилик кызматарында иштейт. 1997-жылы пенсияга чыккан. Азыр ардактуу эс алууда.

Назаркул Токтогулов «Милициянын отличниги» (1982), Биринчи класстагы специалист (1985), мамлекет анын көп жылдык талыкпаган элге болгон эмгектерин жогору баалап: «За безупречную службу в органах МВД СССР» медалы үч даражасы менен, «Кыргыз милициясына 70 жыл» медалы (1995), «Ата Мекендик согуштун 60 жылдыгы» медалы (2007), «Кыргыз милициясына 85 жыл» медалы (2010), «Ардак» медалы (2013) жана ошондой эле Кыргыз Республикасынын ички иштер министринин Ардак грамотасы (2013) менен сыйлаган. Жубайы Гулзия менен беш уул, бир кыз, 10 неберени тарбиялашкан.

Алимбеков Тураткасым 1950-жылы 30-октябрда Жалал-Абад облусунун Жаңы-Жол районуна караштуу Жаңы-Жол айылында туулган. Орто мектепти ийгиликтүү аяктагандан кийин, 1967-жылы эмгек жолун байланыш монтерү болуп Кербен РЭТУСунан баштайт. 1969-жылы Минск шаарындагы С.М.Киров атындагы Белоруссия технологиялык институтуна кирет. Аталган институту 1974-жылы бүтүрүп, «токой чарба инженери» деген адистикке ээ болот. 1974–1985-жылдары Жаңы-Жол токой чарбасында инженер болуп эмгектенет. 1985–1989-жылдары Фрунзе шаарындагы Кыр-

гыз ССРинин токой чарба комитетинде, жетекчи инженер катары иштейт. 1989–1992-жылдары Чаткал районундагы Беш-Арал мамлекеттик коругунун директору, 1992–2013-жылдары Аксы токой чарбасында токой чарба жана токой өстүрүү инженери болуп эмгектенген.

Т.Алимбеков СССРдин эл чарба жетишкендиктеринин көргөзмөсүнүн 3 жолку катышуучусу, «Кыргыз Республикасынын жаратылышты коргоосуна эмгек сиңирген кызматкери» наамынын ээси.

Мамыров Омурзак Жакыпович родился 31 октября 1950 года. 1972 году после окончания средней школы поступил в университет. 1977 году окончил Кыргызский Государственный Университет им. 50-летия СССР по специальности правоведение, присвоена квалификация юрист.

В 1967–1972 гг. Работал рабочим в строительной бригаде колхоза им. Ленина Таласского района; 1977–1978 гг. консультант по кадрам отдела юстиции Ошского облисполкома; 1979 г. старший консультант по правовой пропаганде отдела юстиции Ошского облисполкома; 1979–1982 гг. судья Ошского областного суда; 1982–1987 гг. судья Калининского районного суда Чуйской области; 1987–1991 гг. председатель суда Калининского районного суда Чуйской области; 1991–1992 гг. председатель суда Кара-Балтинского городского суда Чуйской области; 1992–1993 гг. начальник управления по обеспечению деятельности судов Министерства юстиции Кыргызской Республики; 1993–1994 гг. заместитель министра Министерства юстиции Кыргызской Республики; 1994–1996 гг. председатель суда Бишкекского городского суда; 1996–1999 гг. заместитель пред-

седателя Свердловского районного суда города Бишкека; 1999–2001 гг. судья Чуйского областной суда; 2001–2002 гг. заместитель председателя Аламудунского районного суда Чуйской области; 2002–2006 гг. председатель суда Аламудунского районного суда Чуйской области; 2007–2010 гг. судья Конституционного суда Кыргызской Республики; 2010–2014 гг. ОАО Домостроительная корпорация «Азат» – советник Генерального директора по правовым вопросам.

Избирался депутатом в 1983, 1985 годах в Кара-Балтинский городской совет и 1990 году в Калининский районный совет. Награжден Почетной грамотой Кыргызской Республики.

Куручбеков Талантбек Исраилович родился 30 августа 1951 года в с. Долоно Таласского района. 1968 году окончил Долононскую среднюю школу. 1970–1972 гг. служил в рядах Советской Армии. 1973–1975 гг. учился в техникуме. 1982 году окончил Фрунзенской политехнический институт. 2000 году поступил в юридический факультет Кыргызского Национального университета. Окончил его 2004 году и получил специальность юриста.

1975–1977 гг. работал ст. Диспетчером и ст.механиком в Таласском ГАС; 1978–1990 гг. инженер, ст. инженер, начальник агентства, начальник центрального агентства в Фрунзетг-рансагентстве. 1990-1996 гг. главный инженер ФАТП №2 г. Фрунзе; 1996–1999 гг. Генеральный директор АО «Кок-Джар» г. Фрунзе; С 1999 года первый заместитель начальника управление Госрегистра г. Фрунзе; 2000–2005 гг. начальник управления Госрегистра г. Бишкек; 2006–2007 гг. директор департамента «Газпромнефтью Азия»;

2008–2012 гг. Госархстройнадзор по Чуйской области первый заместитель начальника управления. С 2012 года Госэкотехинспекция при правительстве КР первый заместитель начальника управления по настоящее время.

Алымкулов Батыралы Ашыралыевич родился 2 января 1954 года в городе Бишкек. В 1973–1975 гг. служил в рядах СА, старшина. В 1975–1977 гг. слесарь, инженер-механик Калининского маслозавода. В 1977–1981 гг. заместитель директора Калининской заготконторы. В 1981–1983 гг. секретарь парткома колхоза «Путь коммунизму». В 1983–1990 гг. директор Жайылской районной заготовительной конторы. В 1990–1991 гг. директор фирменного магазина «Кыргызстан» в городе Москва. В 1996–2004 гг. президент АО «Жайылский пивзавод». С 2005 г. по настоящее время директор ЧП «АБА» г. Карабалта.

Образование высшее, закончил в 1973 г. Карабалтинский техникум пищевой промышленности, специальность – техник-механик; в 1981 г. Московский институт пищевой промышленности, специальность – экономист (г. Москва).

В 2002 г. был избран депутатом СНП Жогорку Кенеш по 43 округу, но Постановлением ЦИК Кыргызской Республики № 34 от 20.09.2002 года отказано в регистрации.

Б.А.Алымкулов Награжден золотой медалью «Европейской ассоциации промышленников» (г. Мадрид – 1999 г.), Присвоено звание «Человек – года» 2000 г. (г. Карабалта), награжден почетной грамотой Чуйской областной государственной администрации (2001 г.), «Отличник физической культуры и спорта Кыргызской Республики» (2004 г.), избран депутатом Жайылского районно-

го Кенеша (2005 г.). Он посетил: ОАЭ (Дубай), Россия (Москва), Словакия (Брно), Германия (Франкфурт на Майне), Франция (Страсбург), КНР (Пекин). Женат, имеет 4-х детей.

Турдалиев Асанбек Керимкулович 1956-жылы 18-мартта Кара-Буура районуна караштуу, Үч-Булак айылында колхозчунун үй-бүлөсүндө төрөлгөн. 1972-жылы Киров орто мектебин (Кировка) Кызыл-Адыр айылында бүтүрүп, 1972–1976-жж. Кант районундагы Киршелк айлындагы (ФСХТ) Фрунзе айыл чарба техникумунун зоотехника бөлүмүн аяктап, зоотехник адистигине ээ болот. 1976-ж. март-май аралыгында Киров атындагы колхоздун МТФсында лаборант болуп иштегенден кийин, 1976–1978-жж. аскерге чакырылып, (КСАВО) Орто Азия аскер округунун №25717 аскер бөлүгүндө Советтик Армиянын катарында кызмат өтөйт. 1978-ж. Аскердик милдетин аяктагандан кийин Мекенине кайтып келип, аталган колхоздо комбайнер болуп иштейт.

1978–1979-жж. Киров атындагы колхоздун комсомол комитетинин катчысы, 1978–1980-жж. Киров райком комсомолунда уюштуруу бөлүмүнүн инструктору, бөлүм башчы кызматтарында иштейт. 1978–1983-жж. Киров РК ЛКЖСынын 2- катчысы болуп эмгектенет.

1980-жылы К.И.Скрябин атындагы «Ардак белгиси» ордендүү Кыргыз айыл чарба институтуна зооинженер факультетине тапшырып, аны 1985-жылы аяктайт. 1983–1987-жж. Айыл чарба кызматкерлеринин Киров райком профсоюзунун райондук комитетинин төрагасы, 1987–1988-жж. Киров райондук партия комитетинде инструктор болуп ишин улантат. 1988–1991-жж. Жоон-Дөбө айылындагы М.Н.Лушихин атындагы асыл ту-

кум кой өстүрүү заводунда парткомдун катчысы, кийин директордун орун басары кызматында иштеп келген. 1991–1992-жж. Киров атындагы колхоздун парткомунун катчысы, башкарманын орун басары, 1992–1994-жж. аталган колхоздун башкармасы болуп эмгектенет.

1994–2008-жж. «Теңечим» дыйкан чарбасынын, кийин «Керимкул» айыл чарба өндүрүштүк кооперативинин башчысы болуп эмгек жолун улантат.

2008–2010-жж. Кара-Буура райондук мамлекеттик администрациясынын аппарат жетекчиси, 2011-жылдан бүгүнкү күнгө чейин Кара-Буура РМАсынын уюштуруу сектор башчысы болуп эмгектенип келе жатат.

Күжүрмөн эмгектери үчүн айылдык, райондук жана республикалык Ардак грамоталар менен сыйланган.

Үй-бүлөлүү, жолдошу Жылдыз Исманалиева менен он баланы тарбиялап өстүрүүдө.

Мураталиев Аширмамбет Назарбекович 1958-жылы 20-июлда Киров районуна караштуу Үч-Булак айылында туулган. 1965–1975-жылдары аталган айылдын орто мектебинде окуйт. 1977–1979-жылдары Советтик Армиянын катарында кызмат өтөгөн. Өз эмгек жолун 1979–1981-жылдары Бакай-Ата районундагы МСОдо эмгектенип баштаган. 1981-жылы атайын жолдомо аркылуу Фрунзе шаарындагы Политехникалык институтунун «Өнөр жай жана граждандык курулуш» факультетине кирип, аны 1986-жылы аяктап, «инженер-куруучу» адистигине ээ болот. Эмгек жолун 1988-жылы Кара-Буура ПМКсынан баштайт. 1988–1995-жылдары Манас районунун спорт комитетинде инструктор-

ру, 1995–2003-жылдары Манас районундагы өспүрүм балдар спорт мектебинин жеңил атлетика боюнча машыктыруучусу, 2003-жылдан ушул күнгө чейин Кара-буура районундагы өспүрүм балдар спорт мектебинин жеңил атлетика боюнча машыктыруучусу болуп үзүрлүү эмгектенип келүүдө.

А.Н.Мураталиев өзүнүн 35 жыл аралыгында өспүрүм балдарды, жаштарды тарбиялоо жагынан жогорку даражадагы адис катары өзүн көрсөтө алды. Анын тарбиялаган окуучулары Аскарров Эржан Кытай мамлекетиндеги Гуанджоу шаарында өткөрүлгөн Азия оюндарынын, 2012-жылы Улуу Британия мамлекетинин Лондон шаарында өткөрүлгөн Бүткүл дүйнөлүк XXX оюндарынын катышуучусу жана Советбек кызы Замира, Мамыткан кызы Аймээрим, Көчкөнбаев Жоодар, Айдар уулу Султан Республикалык жана Эл аралык бир нече медалдардын ээси, ал тарбиялап өстүргөн окуучулары Республикалык спартакиадаларынын бир нече жолку жеңүүчүлөрү.

А.Н.Мураталиев Кара-Буура райондук мамлекеттик администрациясынын «Ардак грамотасы» (2000), Кара-Буура райондук билим берүү бөлүмүнүн «Ардак грамотасы» (2000), Талас облустук билим берүү бөлүмүнүн «Ардак грамотасы» (2001), 2006-жылы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу дене тарбия жана спорт боюнча мамлекеттик агенттигинин «Отличниги төш белгиси», Кара-Буура районунун 80 жылдыгына карата юбилейлик төш белгиси (2010) жана Кара-Буура райондук мамлекеттик администрациясынын «Ардак грамотасы», Талас облусунун мыкты машыктыруучусу төш белгиси (2011, 2012), Талас облусунун чыгаан атуулу төш белгиси (2013), Талас областтык дене тарбия жана спорт комитетинин «Ардак грамотасы» (2013), Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген машыктыруучусу наамы (2014) менен сыйланган.

Курманкожоев Козубек Абдылдаевич родился 19 марта 1959 года в с. Орто-Арык Таласского района. Образование среднее. 1974–1976 гг. служил в рядах СА. Трудовая деятельность: 1976–1978 гг. зам. начальник ОХ МВД КР; 1979 году принят рабочим центрального кожсырьевого склада; 1979–1981 гг. заготовитель «40-лет Октября»; 1981–1988 гг. заведующий склада кожанного сырья; 1988–1989 гг. принят на горный склад рабочим; 1989–1991 гг. заведующий хозяйственной частью Райкомхоза; 1991–1992 гг. принят членом кооператива; 1992–1993 гг. заготовитель Таласского Селькоопзаготпрома; 1993–1995 гг. экспедитор МП «Ботон»; 1995–1998 гг. заготовитель кожсырья и шерсти; 1998–2009 гг. заместитель директора ОсОО «Ак-Кыш»; 2008–2012 гг. депутат Районного Кенеша Таласского района; с 2014 г. по настоящее время директор ОсОО «Тенечим». Женат, имеет 5-х детей.

Турдалиев Акималы Керимкулович родился в 1969 году 13 января в селе Кызыл-Адыр Кировского района Таласской области. 1976–1986 гг. учился в средней школе Кировского района. С 1987–1989 гг. служил в рядах Советской Армии. Окончил Академию МВД Кыргызской Республики по специальности «Юриспруденция». С 1991–1998 гг. опер уполномоченный ГУИН МВД КР. С 1998–1999 гг. старший опер уполномоченный ГОВД города Токмок. С 2000–2005 гг. начальник уголовного розыска города Токмок УВД Чуйской области. С 2005–2009 гг. заместитель начальника Чуйского РОВД города Токмок Чуйской области. С 2009–2011 гг. заместитель начальника Кеминского РОВД Кеминского района. С 2010–2011 гг. старший опер уполномоченный по особо важным делам ГУУР МВД

КР. С 2011–2012 гг. уходить в запас МВД КР. С 2013–2012 гг. Главный специалист отдела по работе с проблемными кредитами Российско-Кыргызского банка «Аманбанк». Женат, имеет сына и двух дочерей.

Тасмаев Топчубек Кубанычбекович 3-сентябрь 1969-жылы Аксы районуна караштуу Авлетим айылында төрөлгөн. 1976–1984-жылдары аталган айылдагы А.Кабаев атындагы орто мектепте билим алган. 1984-жылы Фрунзедеги Автожол техникумуна кирип, аны 1988-жылы ийгиликтүү аяктап, техник-механик адистигине ээ болгон. Жаңы-Жол райондук «Сельхозтехника» ишканасына автослесарь болуп эмгек жолун баштаган. 1989-жылдын январынан Кербендеги №69-кесиптик лицейине «Автомобилдердин түзүлүшү» сабагынан окутуучу болуп ишке кабыл алынат. 1990-жылы Бишкектеги К.И.Скрябин атындагы Айыл чарба институтунун «Айыл чарбасын механизациялаштыруу» факультетине кирип, аны 1996-жылы ийгиликтүү аяктап, «инженер-механик» адистигине ээ болгон. 1996-жылдан бери Аксы спорттук-техникалык клубунда (автомектебинде) окутуучу, устат болуп ушул убакка чейин эмгектенип келет.

Т.К.Тасмаев Кыргыз Республикасынын кесиптик билим берүүсүнүн отличниги (1999), Кыргыз Республикасынын СТКУсуна сиңирген эмгеги үчүн медалынын (2005), СНГ (КМШ) мамлекеттеринин ДОСААФынын орденинин (2010), Маданияттын мыктысы төш белгисинин ээси (2012).

Маданият министрлигинин, Миграция жана эмгек министрлигинин облустук, райондук Ардак баракчалары менен сыйланган. 2012-жылдан бери Авлетим айылдык кеңешинин депутаты. Үй-бүлөлүү, эки уул, эки кыздын атасы.

Карымбаев Чынгыз Ахматбекович 4-сентябрь 1985-жылы Талас облусуна караштуу Кара-Буура районунун Үч-Булак айылында жумушчунун үй-бүлөсүндө төрөлгөн.

1992-жылы Үч-Булак айылынын А. Сулайманов атындагы орто мектебинин 1-классынын босогосун аттаган. Мектепте окуп жүргөндө коомдук иштерге активдүү катышып, мектептин атынан, жалпы эле айылдын атынан спорттук мелдештерге катышып биринчиликтерге ээ болгон.

2003-жылы А. Сулайманов атындагы орто мектебинин 11-классын ийгиликтүү аяктап, ошол эле, жылы Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигине караштуу милициянын генерал-майору Э. Алиев атындагы Академиясына тапшырып биринчи курска кабыл алынган.

Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигине караштуу милициянын генерал-майору Э. Алиев атындагы Академиясында окуп жүргөн мезгилде спорттун түрү боевой самбо менен машыгып жана спорттун чеберчилигин багындырган.

2007-жылы Саламатова Жийдегүл менен баш кошуп, турмуш жолун баштаган.

2008-жылы Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигине караштуу милициянын генерал-майору Э. Алиев атындагы Академиясын «милициянын лейтенант» наамы менен ийгиликтүү аяктап, ошол эле жылы Талас облусуна караштуу Кара-Буура райондук ички иштер бөлүмүнүн аймактык ага тескөөчүсү болуп дайындалып эмгек жолун кичи мекени Кара-Буура районунан баштаган. Ички иштер органында кызмат өтөп жүрүп, Талас областтык администрациясынын мактоо баракчасы менен сыйланган.

5-сентябрь 2008-жылы тун баласы Нурдөөлөт жарык дүйнөгө келген.

2009-жылы кезектеги наамы «ага лейтенанты» ийгиликтүү алып, ошол эле бөлүмдүн кылмыштарды иликтөө бөлүмчөсүнүн ага оперөкүлү болуп дайындалган. Аталган бөлүмдө эмгектенип жүрүп, кызматта жетишкендиктери үчүн мактоо баракчасы, ыраазычылык баракчасы менен сыйланган.

10-декабрь, 2010-жылы кызы Айчолпон жарык дүйнөгө келген.

2010-жылы Талас облустук ички иштер башкармалыгын баңги затын мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү бөлүмүнүн ага оперөкүлү болуп дайындалган. Аталган бөлүмдө эмгектенип жүрүп, дагы бир жолу өзүнүн мыкты кызматкер экендигин көрсөтүп, башкармалыктын мактоо баракчаларына татыды. 2012-жылдын июль айында кезектеги наамы «милициянын капитаны» ыйгарылган. Аталган бөлүмдө күжүрмөндүк менен эмгектенип кылмыштарды ачууда өзүнүн жогорку кесипкөйлүүлүгүн көрсөтүп, 2013-жылдын 22-апрелинде Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин буйругу менен «Ардактуу оперөкүлү» төш белгиси (медаль) менен сыйланган. Аркалаган кызматы менен мыкты кызматкер, сүйүктүү жар мээримдүү ата болуп эки баланы үлгүлүү тарбиялап келди.

Каргашалуу 5-июнь, 2013-жылы кызмат өтөп жүрүп, баңги зат менен мыйзамсыз иштеген кылмышкерлердин тобунун изинен түшүп, кармоого убакыт келгенде, күтүүсүздөн келген автокырсыкка кабылып, кызматтык милдетин аткарууда каза тапкан.

Бул жоготуу бир эле үй-бүлөсүнө эмес, жалпы эле Талас элине жана ички иштер органына орду толгус чоң жоготуу болду.

Нурбаев Шаарбек Жолдошевич 1951-жылы Талас шаарында, мугалимдин үй-бүлөсүндө туулган. Таш-Арык айылындагы Долоно орто мектебин аяктап, 1967-жылы Ош мамлекеттик педагогикалык институтунун тарых факультетине кирип, кийин Кыргыз мамлекеттик университетине которулуп, аны 1971-жылы бүтүрүп чыгат.

Эмгек жолун Талас районундагы Беш-Булак орто мектебинен мугалим болуп баштаган. 1972–1973-жылдары Советтик Армиянын катарында аскер кызматын өтөгөн. 1974-жылы Долоно орто мектебинде директордун орун басары, 1977-жылдан директору болуп үзүрлүү эмгектенет. Өз милдетине ар дайым чыгармачылык менен мамиле жасап, ишти уюштуруудагы жигери жогору бааланган. Ал 1980-жылы эл депутаттарынын Долоно айылдык Советине төрага болуп шайланат. 1980-жылы Талас областы кайра уюшулганда эл депутаттарынын Талас областтык аткаруу комитетинин уюштуруу инструктордук бөлүмүнүн башчысы болуп иштейт.

1985–1988-жылдары Талас райондук элге билим берүү бөлүмүн жетектеп турганда өзүнө таандык чыгармачыл жигер менен эмгектенет. Кийинки үч жыл бою эл депутаттарынын Талас райондук аткаруу комитетинин төрагасынын биринчи орун басары катары райондогу экономикалык-социалдык маселелерди чечүүгө активдүү катышат.

1991-жылы жумушчу кадрларын, жаңы ишкер адамдарды даярдоонун областтык башкармасына начальник болуп которулат. Ал эми 1993-жылдын апрель айынан тартып, өмүрүнүн акырына чейин жаңыдан уюшулган Талас бажы постунун, 1994-жылдын августунан баштап, Талас областтык бажысынын начальниги болуп иштеп келген.

Ш.Ж.Нурбаевдин адал эмгеги жогору бааланып эл ишенимине тартып, айылдык, райондук, областтык Кеңештерге депутат болуп бир нече жолу шайланган, үч баланын мээрман атасы, бактылуу жарынын сүйүктүү жубайы эле. 1995-жылы дүйнөдөн кайткан.

Нурбаев Талгат Шаарбекович 1975-жылы 1-августта Талас районуна караштуу Орто-Арык айылынын, Долоно айыл өкмөтүндө төрөлгөн. 1981–1991-жылдары Талас шаарындагы №1-кыргыз орто мектебин эң жакшы окуп аяктаган. 1992–1995-жылдары Түркия мамлекетинин Маниса шаарындагы «Желял-Баяр» университетинде окуп, банк иштери-экономист кесибинде окуп, аяктаган. 1995–2000-жылдары Бишкек шаарындагы Баласагын атындагы Университетинин юридикалык факультетине кирип, юриспруденция кесибин окуп, кызыл диплом менен бүтүргөн. 1995–1996-жылдары биринчи эмгек жолун Кыргыз Республикасынын Манас бажы инспекциясында инспекторлуктан баштаган. 1996–1997-жылдары Манас бажы инспекциясында Улуу инспектор болуп иштеген. 1997–1999-жылдары Манас бажы инспекциясында Башкы инспектор, 1999–2013-жылдары Манас бажы инспекциясынын Түндүк регион боюнча бангизат, наркобизнес менен күрөшүү бөлүмүнүн башчысы болуп эмгектенген.

Т.Нурбаевдин Бажы кызматына эң жакшы кызмат өтөгөндүгү үчүн бир нече орден, медаль жана грамоталар менен сыйланган. 2004-жылы мамлекет анын эң жогорку эмгектик көрсөткүчтөрүн баалап, «Бажы кызматынын отличниги» деген наамын берген. 2013-жылдан бери ушул күндөрү «Пегасус-Азия» компаниясында вице-

президент болуп эмгектенип келе жатат. Үй-бүлөлүү, жолдошу Айжан юрист, кыздары Назик, Сумая жана уулу Салим аттуу үч баланын бактылуу атасы.

Музуралиев Канатбек Байсарыевич 1978-жылы 14-апрелде Талас шаарында төрөлгөн. 1984-жылы Талас шаарындагы № 4-мектепте биринчи класска барат. 1992–1995-жылдары Фрунзе шаарындагы «Надежда Крупская» атындагы олимпиадалык резерв училищесинде окуйт. 1998–2004-жылдары Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин юридикалык факультетин бүтүрөт. 2006–2008-жылдары аталган университеттин экономика факультетин аяктайт. 2009–2011-жылдары Кыргыз техникалык университетинин энергиянын жаңыланма булактары факультетин бүтүрөт.

1996–2005-жылдары эмерек сатуу дүкөнүнүн адиси. 2005–2006-жылдары НК «Альянс» май куюучу станцияларында жетекчи. 2006–2007-жылдары ОсОО «Газпром-нефть-Азия» май куюучу станцияларында жетекчиси. 2007–2009-жылдары «Риом Авто» унаа базарынын жетекчиси. 2009–2010-жылдары «Дордой моторс» унаа базарынын башкы адиси. 2010–2011-жылдары «Аллекра» коопсуздукту коргоо кызматында жетекчинин орун басары, 2011-жылдын апрель айынан баштап, «Манас» эл аралык аэропортунда авиакоопсуздук кызматынын текшерүү бөлүмүнүн башчысы, 2012-жылдын октябрь айынан баштап, «Республика» партиясынан Кыргыз Республикасынын Бишкек шаардык кеңешинин депутаты.

Шарттуу кыскартуулар

АЭБ	— Археология и этнография Башкирии. Уфа
БКРС	— Большой китайско-русский словарь. Москва
ВИ	— Вопросы истории. Москва
ВСб	— Военный сборник. СПб
ВЯ	— Вопросы языкознания. Москва
ЖС	— Живая старина. СПб
ДТС	— Древнетюркский словарь
ЗВО ИРАО	— Записки Восточного отд. Рус. археологического общества
ЗИРГО	— Записки Императорского русского географического общества
ЕФО	— Ежегодник Ферганской области. Новый Маргелан
ИИАЭ	— Институт истории, археологии и этнографии
ИИРГО	— Известия Императорского русского географического общества
ИРАИК	— Известия русского археологического института в Константинополе, София
ИТОИАЭ	— Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии
ИТО ИРГО	— Известия Туркестанского отделения Императорского русского географического общества. Ташкент
КСИЭ	— Краткие сообщения института этнографии
КЭ	— Кыргыз Энциклопедиясы
КУА	— Кыргыз улуттук академиясы
МИБ	— Материалы по истории Башкирской АССР
МИТТ	— Материалы по истории туркмен и и Туркмении
ОНУ	— Общественные науки в Узбекистане
СМА	— Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. СПб.
СТ	— Советская тюркология
СЭ	— Советская этнография
ТВ	— Туркестанские ведомости
ТИ	— Тюркологические исследования
ТКАЭЭ	— Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции

TC	— Тюркологический сборник
AL	— Akta Linguistica, Budapest
AM	— Asia Major, London
AO	— Acta Orientalia. Budapest
AOS	— Arhiv Orientalny Supplementa, Praha
BSOS	— Bulletin of the School of Oriental Studies, London
BNF	— Beiträge zur Namenforschung, Berlin
CAJ	— Central Asiatic Journal, Wiesbaden
JA	— Journal Asiatique, Paris
MSFou	— Mémoire de la Société Finno-ougrienne, Helsinki
SPAW	— Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen. Literature und Kunst. Berlin
TP	— T'oung Pao, Paris

Тилдердин аталышынын кыскартылышы

алт.	— алтай
араб.	— араб
башк.	— башкыр
бур.	— бурят
венг.	— венгер
грек.	— грек
каз.	— казак
кыт.	— кытай
монг.	— монгол
орх.	— орхон
перс.	— перс
санскр.	— санскрит
сол.	— солон
тув.	— тува
тунг.	— тунгус
түрк.	— түрк
түркм.	— түркмөн
эвенк.	— эвенк
як.	— якут

Кытай жыл баяндары

Бэй-ши («История северных династий»)	— Ли Яньшоу
Вэй-шу («История династии [Тоба] Вэй»)	— Вэй Шоу
Ляо-ши («История [киданьской] династии Ляо»)	— Оуян Сюань
Минь-ши («История династии Мин»)	— Чжан Тин-юй
Саньго чжи («История Трех царств»)	— Чэнь Шоу
Синь Тан-шу («Новая история династии Тан»)	— Оуян Сю
У-дай ши-цзи («История пяти династий»)	— Оуян Сю
Хань-шу («История ранней династии Хань»)	— Бань Гу
Хоу Хань-шу («История поздней династии Хань»)	— Фань Е
Цзинь-шу («История [чжурчжэньской] династии Цзинь»)	— Оуян Сюань
Цзинь-шу («История династии Цзинь»)	— Фан Сюаньлин
Цзю Тан-шу («Старая история династии Тан»)	— Лю Суй
Чжоу-шу («История династии Чжоу»)	— Линху Дэфэнь
Ши-цзи («Исторические записки»)	— Сыма Цянь
Юань-ши («История [монгольской] династии Юань»)	— Сун Лянь

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

- Абдыкалыков А. О термине «Буруты»//СЭ, 1963, № 1. С. 123-127.
- Абдылдаев А. Тогуз-Торо элинин санжырасы. Б., 2006. 150 бет.
- Абрамзон С. М. К семантике киргизских этнонимов//СЭ, 1949, № 3. С. 123-132.
- Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1971. 403 с.
- Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе: «Кыргызстан», 1990. 480 с.
- Абрамзон С. М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Бишкек, 1999. 896 бет.
- Абрамзон С. М. Очерк культуры киргизского народа. Фрунзе, 1946. 123 с.
- Абрамзон С. М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии//ТКАЭЭ. Т. IV. М., 1960. С. 3-137.
- Авиен Руфий Фест. Описание земного круга//ВДИ. 1949, №4. С. 1039-1045.
- Айтмурастов Д. Тюркские этнонимы: каракалпак, черные клобуки, черкес, башкурт, кыргыз, уйгур, тюрк, печенег, сак, массагет, скиф. Нукус: «Каракалпакстан», 1986. 231 с.
- Акерев Т. Древние кыргызы и Великая Степь. Б.: «Бийиктик», 2005. 252 с.
- Анвар Байтур. Кыргыз тарыхы. I-II-китеп. Б.:«Бийиктик», 2003. 348 б.
- Андреев И. Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. Алматы: Гылым, 1998. 278 с.
- Арипов Т. Кыргызстан XVI-XIX кылымдарда. Б., 2012. 215 бет.
- Аристов Н. А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности//ЖС. СПб., 1896. Вып. III-IV. С. 227-456.
- Аристов Н. А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и кара-киргизов, на основании родословных связей и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований//ЖС. СПб., 1894. Вып. III-IV. С. 391-486.
- Аристов Н. А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен. Бишкек, 2003. 460 с.
- Артамонов М. И. Вопросы истории скифов в советской науке//ВДИ, 1947. № 3. С. 68-82.
- Асанбек Жангир уулу. Ыйман санжырасы. Таш-Көмүр, 2003. 112 б.
- Атаниязов С. Этнонимы в туркменском языке. Ашгабад: «Ылым», 1994. 228 с.
- Атаниязов С. Шежере. Ашгабат: «Туран-1» Нешираты, 1992. 288 с.
- Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. Б., 1995. 216 б.

- Ахинжанов С. М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1989. 293 с.
- Байас Турал. Огуздар. Б., 2008. 208 бет.
- Бала Айылчы санжырасы//Кыргыз санжырасы. Ала-Тоо журналынын тиркемеси. Б., 1994. 176-197 б.
- Банзаров Д. Собрание сочинений. М., 1966. 375 с.
- Бардин Б. Б. Буряты-монголы.-Бурятоведение. 1927. №3-4.
- Бартольд В. В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Б.: «Айбек» фирмасы, 1997. 456 бет.
- Бартольд В. В. Очерк истории туркменского народа//Сб. «Туркмения». Т. I. Л., 1929. С. 1-69.
- Бартольд В. В. Сочинение. Т. III. М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1965. 711 с.
- Бартольд В. В. Сочинения. Т.V. М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1968. 758 с.
- Бартольд В. В. Сочинения. Т. II. Ч. 1. М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1963. 1020 с.
- Баскаков Н. А. К вопросу о происхождении этнонима кыргыз//СЭ, 1964, № 2. С. 92-93.
- Баскаков Н. А. Ногайский язык и его диалекты. М.-Л.: Издательство АН СССР, 1940. 272 с.
- Баскаков Н. А. Три рунические надписи из с. Мендур-Соккон Горно-Алтайской автономной области//СЭ, 1966. С. 79-83.
- Бейшеналиев Т. О. Киргизы и Джунгарское ханство (XVII-XVIII вв.), автореф. канд. дисс. Л., 1989.
- Бернштам А. Н. К вопросу об усунь//кушан и тохарах//СЭ. 1947, №3. С. 41-47.
- Бернштам А. Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI–VIII веков. Восточно-тюркский каганат и кыргызы. Издательство АН СССР М.-Л., 1946. 207 с.
- Бертагаев Т. А. Этнолингвистические этюды о племенах Центральной Азии// Исследования по истории и филологии Центральной Азии. Улан-Удэ, 1976. С. 24-39.
- Бичурин Н. Я. [Иакинф]. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Часть I. СПб., 1851. 484 с.
- Бичурин Н. Я. История Тибета и Хухунора с 2282 года до Р.Х. до 1227 года по Р.Х. Ч.II. СПб., 1833. 259 с.
- Бичурин Н. Я. Описание Чжунгарии и Восточного Туркистана в древнем и нынешнем состоянии. Ч. I. СПб., 1829. 271 с.
- Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Ч. I. М.- Л.: Издательство АН СССР, 1950. 381 с.

- Бларамберг И. Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней и Зауральской орд//Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XIV. Ч. I. СПб., 1882. 158 с.
- Бутанаев В. Я. Абдыкалыков А. Материалы по истории Хакасии XVII начала XVIII вв. Абакан 1995. 257 с.
- Бутанаев В. Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь. Абакан, 1999. 236 с.
- Бутанаев В. Я., Молдобаев И. Б. Киргизско-хакасские этнокультурные связи// Историко-культурные связи народов Юж. Сибири. Абакан, 1988. С. 22-27.
- Бутанаев В. Я. Происхождение хакасских родов и фамилий. Абакан, 1994. 92 с.
- Бутанаев В. Я. Степные законы Хонгорая. Абакан: ХГУ, 2004. 279 с.
- Бутанаев В. Я., Бутанаева И.И. Хакасский исторический фольклер. Абакан, 2001. 148 с.
- Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. Абакан, 2000. 272 с.
- Вайнштейн С.И. К вопросу о саянском типе оленеводства и его возникновении//КСИЭ, 1960. Вып. XXXIV. С. 54-60.
- Вайнштейн С. И. Тувинцы-тоджинцы. М., 1961. 216 с.
- Вайнштейн С. И. Этноним Тува//Этнонимы. М., 1970. С. 218-221.
- Валиханов Ч. Ч. Избранные произведения/Под ред. А.Х. Маргулана/. Алма-Ата: Казгослитиздат, 1958. 643 с., 1 л. портр.
- Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. А-А.: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985.
- Васильев В. И. Проблемы формирования северо-самодийских народностей. М., 1979. 242 с.
- Вильхельм Г. Древний народ хурриты. М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1992. 159 с.
- Винников Я.Р. Родоплеменной и этнический состав населения Чарджоуской области Туркменской ССР и его расселение//Труды ИИАЭ АН Туркменской ССР. Т. VI, серия этнографии. Ашхабад, 1962. С. 5-110.
- Винников Я.Р. Родо-племенной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии//ТКАЭЭ. Том I. М., 1956. С. 136-181.
- Вишневская О.А., Итина М.А. Ранние саки Приаралья//Проблемы скифской археологии. М., 1971. С. 197-208.
- Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934. 223 с.
- Вопросы истории и историографии Китая. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1968. 277 с.
- Востров В.В., Муканов М. С. Родоплеменной состав и расселение казахов. Алма-Ата, 1968. 256 с.

- Выступление С.Г.Агаджанова//ТКАЭЭ. Т. III. Фрунзе, 1959. С. 159-163.
- Галлямов С. Древние арии и вечный Курдистан. ООО «Издательский дом «Вече», Москва, 2007. 556 с.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Тбилиси, Издательство Тбилисского университета. Кн. I-II. 1984. 1330 с.
- Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана Историко-этнографическое исследование. Баку: Элм, 1986. 197 с.
- Георги И. Описание всех в Российском государстве обитающих народов. Ч. III. СПб., 1799.
- Геродот. История в девяти книгах. Ленинград, 1972. 600 с.
- Гладкий В.Д. Древний мир. Энциклопедический словарь. Т. I. Донецк: МП "Отечество", 1996. 512 с.
- Гордеев Ф.И. О происхождении тюркских этнонимов//Вопросы марийского языкознания. Йошкар-Ола, 1968. С. 10-29.
- Гордлевский В. Государство Сельджукидов Малой Азии. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1941. 198 с.
- Горячева В.Д. Город Золотого верблюда. Фрунзе, 1988. 117 с.
- Гребенкин А.Д. Узбеки//Русский Туркестан. Вып. II. М., 1872. С. 51-109.
- Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т. I. Ташкент, 1889. V+298 с.
- Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. II. Л., 1926. VI+896 с.
- Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. III. Вып. I. Л., 1926. IV+412 с.
- Гу Цзингуан. Исследование фамилий дун ху (восточных ху). Пекин, 1937.
- Гумилев Л.Н. История народа хунну. М.: ООО «Издательство АСТ»: ОАО «ЛЮКС», 2004. 700 с.
- Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: «Клышников-Комаров и Ко», 1993. 526 с.
- Дилдебаев К., Молдошов Б. Саруу жана Бешкаман уруулары боюнча санжыра. Ош, 2008. 56 б.
- Добродомов И.Г. О половецких этнонимах в древнерусской литературе//ТС, 1975. М., 1978. С. 102-129.
- Долгих Б.О. Родоплеменной состав народов Сибири в XVII веке. М.: Изд-во АН СССР, 1960. 622 с.
- Дугаров Д.С. К проблеме происхождения хонгодоров//Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск, 1993. С. 207-234.
- Дун Вин Йи. «Кыргыз» деген аталманын мааниси. Улуттар тили. 1982. № 3.
- Екеев Н.В. Народы Алтае-Саян и кыргызы//Кыргызы. Т.ХI. Б., 2011. С. 196-207
- Ельницкий Л.А. Скифия евразийских степей. Новосибирск, 1977. 256 с.
- Еремян С.Т. Страна «Махелония» надписи Каба-и-Зардушт//ВДИ. М., 1967, №4. С. 47-60.

- Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. М.: Инсан, 2003. 495 с.
- Закиров С. Кыргыз санжырасы. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы. Бишкек, 1996. 430 б.
- Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы «Дайк-Пресс», 2002. 338 + вкл. 12 с.
- Зуев Ю.А. Выступление на сессии, посвященной этногенезу киргизского народа//ТККАЭ. Т. III. Фрунзе, 1959.
- Зуев Ю.А. Киргизы-буруты (К вопросу о тотемизме и принципах этнонимообразования)//СЭ, 1970, №4. С. 74-86.
- Зуев Ю. А. Тамги лошадей из вассальных княжеств//Труды ИИАЭ АН Казахской ССР. Том 8, 1960. С. 93-139.
- Иванов М.С. Предание о роде Кыргыс//Мифология народов Якутии. М.: Якутский филиал СО АН СССР, 1980. С. 63-69. (96 с.)
- Евсевий Иероним. Письма//ВДИ. 1949, №4. С. 1029-1032.
- Иманалиев М. Кыргыз санжырасы. Б., 1995. 216 бет.
- История Сибири. Т. I. Л., 1968.
- Караев О. История Караханидского каганата (X-начало – XIII-вв.). Фрунзе: Издательство «Илим», 1983. 302 с.
- Карасаев Х. Камус нама. Б.: «Шам» басмасы, 1996. 856 бет.
- Каратаев О.К. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан. Б.: «Бийиктик», 2003. 262 бет.
- Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории Южных районов Таджикистана и Узбекистана. М.: Издательство «Наука», Главная редакция восточной литература, 1976. 324 с.
- Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Южного Таджикистана. Сталинабад, 1954. 167 с.
- Карпов Г.И. Этнический состав туркмен. Канд. дис. М.: МГУ, 1942.
- Кассий Дион. Римская история//ВДИ. 1948, № 2. С. 495-504.
- Катанов Н.Ф. Предания присаянских племен о прежних делах и людях. Сб. «В честь 70-летия Г.Н.Потанина»//ЗИРГО. По отд. этнографии. Т. XXXIV. СПб., 1909. С. 265-288.
- Кенчиев Ж. Санжыра. 1-китеп. Б., 1991.
- Керейитов Р.Х. Этническая история ногайцев. Ставрополь, 1999. 176 с.
- Киргизско-русский словарь. В двух книгах. М., 1985. Кн. 1. 504 с. Кн. 2. 480 с.
- Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи Евразии. СПб., 1994. 165 с.
- Кляшторный С.Г. Древнекыргызская письменность и эпос "Манас"//Байыркы кыргыз тарыхынын актуалдуу проблемалары. Б., 2001.
- Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. 560 с.

- Кляшторный С.Г., Султанов Т. И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье. СПб.: Петербургское Востоковедение («Orientalia»), 2000. 320 с.
- Козьмин Н. Туба (историко-этнографический очерк). Сибирские записки, 1918. № 4. С. 23-49.
- Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. Издательство Академии Наук СССР. М.-Л., 1958. 193 с.
- Кононов А.Н. Еще раз об этнониме кыргыз//ТИ. Фрунзе, 1970. С. 16-20
- Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности.- СПб., 1871. 358 с.
- Ксенофонов Г.В. Ураангхай-сахалар: Очерки по древней истории якутов. Т. I. Кн.1. Якутск, 1992. 416 с.
- Ксенофонов Г.В. Урянгхай – сахалар. Иркутск, 1937. 576 с.
- Кузеев Р. Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, историческое расселение. М.: Издательство «Наука», 1974. 572 с.
- Кыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө байыркы Кытай тарыхый булактары жана Кыргыз каганына Кытай императорунун каттары (б.з.ч. III к. – б. з. IX к.). Б., 2003. 240 б.
- Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Т. I. Фрунзе, 1984. 776 б.
- Кыргыз элинин ири уруулук санжырасы. Барскон, 1958. 198 б.
- Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. II-китеп. Б.: «Кыргызстан», 1991. 576 с.
- Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. Т. I. Б., 2002. 370 б.
- Кычанов Е., Бейшеналиев Т. ЮаньШин доорундагы кыргыздар (XIII XV кылымдар)//Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас салт. Түз. К. Жусупов. Б.: «Кыргызстан», 1991. 231-251 бет.
- Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М., 1961. 392 с.
- Латышев В.В. Inscriptiones orae Septentrionalis Ponti Euxini. СПб., 1890. Т. II, № 423.
- Лебедева Е.П. К вопросу о родовом строе монголов//Философия и история монгольских народов. М.: Издательство восточной литературы, 1958. С. 219-227.
- Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. II-III. СПб., 1832. IX+333 с.; 240 с.
- Ма Чан-шоу. Ухуань и сяньби. Шанхай, 1962.
- Малов С.Е. Енисейская письменность тюрок. Тексты и переводы. Издательство Академии Наук СССР, М.-Л., 1952. 115 с.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1951. 452 с.

- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Издательство Академии Наук СССР, М.-Л., 1959. 106 с.
- Маявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты исследования. Новосибирск, 1989. 432 с.
- Манас. I-китеп. Фрунзе: «Кыргызстан» басмасы, 1978. 296 б.
- Манас. II-китеп. Фрунзе: «Кыргызстан», 1980.
- Маргулан А.Х. Выступление//ТКАЭЭ. Т. III. Фрунзе, 1959. С. 175-201.
- Марцеллин Аммиан. История//ВДИ. 1949, № 3. С. 1003-1028.
- Массон В.М. Первые цивилизации. М.: Наука, 1989. 268 с.
- Матералы по истории каракалпаков//Сборник. Труды института востоковедения АН СССР.-Т.VII.-М.,- Л.,1935. 288 с.
- Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. Введение, пер. и комм. М.: Наука, 1984. 486 с.
- Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. I. М., 1973. 280 с.
- Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. Т. II. Б., 2003. 260 с.
- Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). Вып. I. Пер. и прим. М.: Наука, 1968. 177 с.
- Махмуд Кошарий. Түркий сүзлер девони. Т. I. Тошкент, 1960.
- Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика. Алма-Ата, 1990. 159 с.
- Миллер Г.Ф. История Сибири. Т. I, 1937. 607 с.
- Миллер Г.Ф. Описание Сибирского Царства и всех произшедших в нем дела, от начала и особливо от покорения его Российской Державе по сии времена. Кн.1. СПб., 1750. 457 с.
- Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда X-XI веков. М.: Издательство Восточной литературы, 1963. 265 с.
- Молдошев А., Эргешов А. Кашкатамандар уруусу. Б.: «Бийиктик», 2008. 152 бет.
- Мухаметканов Н. Феникс – «Манас» жана Мухтар Ауэзов//«Ала-Тоо», 1988. № 8.
- Мюлштейн Ганс. Историческое значение вопроса об этрусках//ВДИ. 1938, №4 (5). С. 49-64.
- Наливкин В.П. Кыргызы Наманганского уезда//Туркестанские ведомости. Ташкент, 1881. № 20.
- Нанзатов Б.З. К этногенезу бурят по материалам этнонимии//Народы и культуры Сибири. Взаимодействие как фактор формирования и модернизации. Вып. 2. Иркутск, 2003. С. 28-49.
- Николаев С.И. Выступления//ТКАЭЭ. Т. III. Фрунзе, 1959. С. 156-159.
- Нурбек Туран, Өсөрөв Э. Төөлөс: тарых жана санжыра. Б.: «Турар», 2011. 520 бет.
- Нурбек Туран. Кесек: санжыра жана тарых. Б.: «Турар», 2012. 584 бет.
- Нурбек Туран. Тейит: санжыра жана тарых. Б.: «Турар», 2013. 540 бет.

- Оглоблин Н. Обзорение столбцов Сибирского приказа. Т. I. М., 1895.
- Орозбек Айтымбет. Кара кыргыз. 1-китеп. Б.: «Бийиктик», 2007. 708 бет.
- Оросий Павел. Истории против язычников 7 книг//ВДИ. 1949, №4. С. 1065-1076.
- Оуян Сю. Синь Тан шу (История династии Тан. Новая редакция)//Серия «Бо-на». Пекин, 1958.
- Өмүралиев Ч. Теңирчилик. Бурут тамга. Төрөн тил. Кыргыз жер журналы. №1, 2003.
- Паллас П.С. Путешествия по разным провинциям Российского государства. Ч.III. Половина первая. СПб., 1788.
- Першиц А., Монгайт А.Л., Алексеев В.П. История первобытного общества. М., 1968. 207 с.
- Петров К.И. К этимологии термина «кыргыз» (Цветовая древнетюркская топо-этнонимика Южной Сибири)//СЭ, 1964, № 2. С. 81-91.
- Петров К.И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV–XVII вв. Фрунзе: Издательство АН Киргизской ССР, 1961. 172 с.
- Плиний Секунд. Естественная история//ВДИ. 1949, № 2. С. 839-885.
- Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров (по китайским источникам). СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1899. 153 с.
- Поппе Н.Н. Монгольский словарь Мукаддимат ал-адаб. Ч. I-II. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1938. 566 с.
- Посольство к зюнгарскому хун-тайчжу Цэван Рабтану каритана от артиллерии Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722-1724 годы//ЗИРГО. По отд. этнографии. Т. X. Вып. 2. СПб., 1887.
- Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. IV. СПб., 1883. XXVI рис., 1026 с.
- Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко-этнографический очерк. Л.: Издательство «Наука», Ленинградское отделение, 1969. 196 с.
- Потапов Л.П. Очерки по истории алтайцев. М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. 444 с.
- Потапов Л.П. Происхождение и формирование хакасской народности. Абакан, 1957. 396 с.
- Потапов Л.П. Рецензия на «Ученые записки Тувинского НИИЯЛИ»//«Вопросы истории», 1958, № 3.
- Присциан. Землеописание//ВДИ. 1949, №4. С. 1101-1105.
- Прокофьев Т. Н. Этногония народностей Обь-Енисейского бассейна//СЭ. Вып. III. 1940. С. 67-76.
- Пьянков И.В. Массагеты Геродота//ВДИ. 1975, № 2. С. 46-70.
- Пьянков И.В. Массагеты, соседи индийцев//Средняя Азия в древности и средневековье (история и культура). М., 1977. С. 53-57.

- Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. М.: Издательство «Наука», 1989. 749 с.
- Радлов В.В. Этнографический обзор турецких племен Сибири и Монголии. Иркутск, 1929. 26 с.
- Разложение родового строя и формирование классового общества. М., 1968. 356 с.
- Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. 1. Перевод с персидского Л. А. Хетагурова, редакция и примечания проф. А. А. Семенова. Издательство Академии Наук СССР. М.-Л., 1952. 221 с.
- Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, хивинского хана. Перевод и предисловие Г. С. Саблукова. Казань, 1906. XVI + 336 с.
- Румянцев Г.Н. Происхождение хоринских бурят. Улан-Удэ, 1962. 268 с.
- Сайф ад-дин ибн Шах Аббас Аксикенти, анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы (мажму атут-таворих)/катор. М. Досболов, О. Сооронов. Б.: «Акыл» мамконцерни, 1996. 128 б.
- Санскритско-русский словарь. М., 1987. 943 с.
- Сапарбай Жаңыбай уулу. Кыргыз санжырасы. Ош, 1993. 64 бет.
- Саргазаков К. Оогандык кыргыздар//Кыргызстан маданияты. 05.12.1988-ж.
- Свинин В.В. Основные этапы древней истории населения побережья озера Байкал//Древняя история народов Юга-Восточной Сибири. Вып. 2. Иркутск, 1974. С. 7-24.
- Свод известий о различных народах и исторические эпохи. Т. I. Ч. 2. Шанхай, 1958.
- Сенека Луций Анней. Трагедии//ВДИ. 1949, № 1. С. 810-815.
- Сиратори Куракичи. Исследование народа дун ху (восточные ху). Шанхай, 1935.
- Ситняковский Н.Ф. Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих восточной части Ферганской долины//ИТО ИРГО. Ташкент, 1900. Т. II. Вып. I. С. 92-100.
- Ситняковский Н.Ф. Таблица киргизских родов Ошского уезда//ИТО ИРГО. Ташкент, 1900. Т. II. Вып. II. С. 57-58.
- Смирнов Е. Сыр-Дарьинская область. СПб., 1887.
- Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием *Monggol-un Niḡuṣa tobṣiyan*. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборонок. Перевод Козина С.А. Том I. Издательство Академии Наук СССР, М.-Л., 1941. 619 с.
- Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. I-китеп. Б.: Мамлекеттик «Учкун» концерни, 1993. 208 бет.
- Спасский Г. Изображение обитателей Сибири. СПб., 1820.
- Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г. А. Страбановского. Изд-во «Наука», Москва, 1964. 944 с.

- Султанов Т. Кыргыздын өзөктүү санжырасы. Б.: «Бийиктик», 2010. 484 бет.
- Султанов Т.И. О терминах Ак-Орда, Көк-Орда и Йуз-Орда//ИАН КазССР. Серия общественная. 1972, № 3.
- Супруненко Г.П. Некоторые источники по древней истории кыргызов// История и культура Китая (Сборник памяти академика В.П. Васильева). М., 1974. С. 236-248.
- Сухэбатор Г. К вопросу об этнической связи между хунну и сяньби//Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века. История и культура востока Азии. Т. III. Новосибирск, 1975. С. 12-16.
- Сыдыков А. Родовое деление киргизов//Сб.«Белек». Ташкент, 1927.
- Сыдыков А. Родовое деление киргизов//Курманов З., и др. Абдыкерим Сыдыков – национальный лидер. Б., 1992.
- Сыдыков О. Тарих кыргыз Шадмания: Кыргыз санжырасы. Фрунзе, 1990.
- Сыдыков С., Конкобаев К. Байыркы түрк жазуусу (VII-X кк.). Б., 2001. 337 бет.
- Талипкол Акбар. Т. I. Оренбург, 1903.
- «Тарих-и Кашгар». Факсимиле рукописи; издание текста, введение и указатели О.Ф.Акимускина. СПб.: «Петербургское Востоковедение», 2001. 296 с.
- Тенишев Э.Р. Этнический и родоплеменной состав народности юйгу//СЭ, 1962, № 1. С. 59-66.
- Титов Е.И. Тунгусско-русский словарь. Иркутск, 1926.
- Тоголок Молдо. Тарых, түпкү аталар//Кыргыздар.-2-китеп. Б., 1991.
- Толстов С.П. Древний Хорезм. М., 1948. 352 с. + 87 илл.
- Толстов С.П. Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен// Проблемы истории докапиталистических обществ. 1935. № 9-10.
- Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1948. 322 с.
- Томсон Дж. История древней географии/Пер. с англ. Н. И. Скаткина/. М.: ИЛ, 1953. 592 с.
- Топоев Б. Абжалбек – Молдо бала. Б., 2006.
- Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. 389 с.
- Турдубай Умар уулу. Кыргыз санжырасы. Бишкек, 1991. 32 бет.
- Түрк тарыхы. Т. I. Стамбул, 1896.
- Утешева Б. Цветовая символика тюркских народов//«Айт». Алматы, 2001. № 2. С. 32-41.
- Ушаков П. Н. Проблема древнейшего населения Малой Азии, Кавказа и Эгеиды//ВДИ, 1939, № 4.
- Федоров-Давыдов Г.А. «Аноним Искандера» и термины «Ак-Орда» и «Көк-Орда»//История, археология и этнография Средней Азии. М.: Наука, 1968. С. 224-230.

- Ханзу (кытай) жазмаларындагы кыргыздар. Шинжань эл басмасы, 2004. 756 б.
- Хауссиг Г.В. К вопросу о происхождении гуннов//Византийский временник. Т. XXXVIII. М., 1977. С. 59-71.
- Хлопин И.Н. Историческая география южных областей Средней Азии. Ашхабад: «Ылым», 1983. 212 с.
- Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: «Наука», 1986. 269 с.
- Худяков Ю.С. История дипломатии кочевников Центральной Азии. Б., 2003.
- Цындендамбаев Ц.Б. Бурятские исторические хроники и родословные. Улан-Удэ, 1972. 662 с.
- Цэнь Чжунмянь. Туцзюэ цзи ши (Сборник материалов по истории тюрков). Пекин, 1958.
- Чебоксаров Н.А. К вопросу о происхождении китайцев//СЭ, 1947. № 1. С. 30-70.
- Шараф ал-Заман Тахир Марвази. Глава о тюрках//Труды сектора востоковедения АН КазССР. Т. I. Алма-Ата, 1959.
- Шаршеналиев Д. Ата-тегин биле жүр. Б., 2010.
- Шейбаниада. История монголо-тюрков. Казань, 1849. Приложение V.
- Эсенкан Төрөкан уулу. Кыргыздын кыскача санжырасы. 2-китеп. Б., 1995. 224 б.
- Эсенкул Төрөкан уулу. Сол канат кыргыз. 3-китеп. Б.: «Көкө-Теңир », 1995. 176 б.
- Этногеография Скифии//Учен. зап. ЛГУ, сер. ист. наук, 1949. № 85. Вып. 13.
- Юдин В. П. О родоплеменном составе могулов Могулистана и Могулии и их этнических связях с казахами и другими соседними народами//Известия АН Каз.ССР, № 3, 1965.
- Юдин В. П. Центральная Азия в XIV-XVII веках глазами востоковеда. Алматы: «Дайк-Пресс», 2001. 384 + вкл. 4 с.
- Яйленко В.П. Миграция кунов-курыкан из Южной Сибири в Поднепровье в свете письменных и археологических источников//Проблемы археологии Степной Евразии. Кемерово, 1987. С. 153-154.
- Якубовский А.Ю. О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX-X вв.//ИОИФ, 1943. № 5.
- Яо Вэй-юань. Исследование варварских фамилий северных династий. Пекин, 1958.
- Яхонтов С.Е. Древнейшие упоминания названия «киргиз»//СЭ, 1970, № 2. С. 110-120.
- Яш коммунист. 1985, 20 июля.

Англис, немис жана француз тилиндеги адабияттар

- Bacot J. Reconnaissance en Haut Asie Septentrionale par cinq envoyés ouigours au VIII-e siècle//JA. Vol. 254. 2. 1956.
- Bang W. Ueber die türkischen Namen einigen Grosskatzen//Keleti Szemle. T. XVII, 1917. S. 129.
- Boodberg P.A. The language of T'o-pa Wei//HJAS,1936. V.1. P.168-183.
- Castren A. Ethnologische Vorlesungen über die altaischen Völker nebst samojedischen Märchen und tatarischen Heldensagen. SPb.,1857.
- Castren A. Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845-1849 Nordische Reisen und Forschungen. Bd.V. SPb.,1856.
- Cavaignac E. L'extension de la zone des Gasgas á l'Ouest//RHA,1931,№ 3. C.101-110.
- Chavannes Ed. Documents sur les T'ou-kiue (Turcs) Occidentaux. St. Pb.,1903.
- Chronique de Matthien d'Edesse, trad. Par. M. E. Dulaurier. Paris,1858.
- Clauson G.. Turk, Mongol, Tungus//Asia Major, New. Series (vol. VIII) pt.1. London,1960.
- Cleav F.W. Qapqanas-Qampqanas, Harvard Journal of Asiatic Studies. Vol.19. 1956. No 3-4.
- Deguignes. Histoire generale des Huns etc. Paris, 1756. T.I. Partie 2.
- Eberhard W. Das Toba-Reich Nordchinas. Leiden, 1949.
- Eberhard W. Die Beziehungen der Staaten T'o-pa und der Sha-t'o zum Ausland. Annales de L'Université d'Ankara, 1947-1948.
- Ethnographia. VI. Budapest, 1895.
- Gabain v. A. Vom Sinn symbolischer Farbenbezeichnung//AOH.N.15.№ 1-3.1962.
- Haussig H.W. Theophylakts Exkurs über die skythischen Völker. Byzantion, vol. XXIII, 1953.
- Herrmann A. Seres//RE, 1923. T. IIA, col. 1678 sq.
- Howorth H.H. History of the Mongols. London, 1876. Pt.1.
- Hudud al-'Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. - 982 A. D. Transl. and expl. by V. Minorsky. London, 1937.
- Karataev O.K Eski türk devrindeki kırgız etnik isimleri. Türkler.11.Yeni Türkiye yayınları. Ankara, 2002. S.80-85.
- Korsch Th. Türkische Etymologien//Festschrift V.Thomsen. Leipzig, 1912.
- Kretsch-Hon'jgmann K. Σιρακηνή//RE, 1929. T. IIIA, col.282 sq.
- Ligeti L. Kırgız kavim isminin menşei. Türkiyat Mecmuas, I. Istanbul, 1925.
- Liu Mau-tsai. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-türken (T'u-kue). T.II. Wiesbaden,1958.
- Luckenbill D.D. Ancient records of Assyria and Babylonia. V.I. Chicago,1926.
- Marquart I. Über das Volkstum der Komanen. Berlin, 1914.

- Marquart J. «Skizzen zur geschichtlichen Volkerkunde des Mittelasien und Siberien», FFH, p.292.
- Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903.
- Pelliot P. Tokharien et Koutcheen//Journal Asiatique, I. 1934.
- Pritsak O. Qara. Studie zur türkischen Rechtssymbolik//Z.V.Togan'a Armağan. Istanbul, 1955.
- Pritsak O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955.
- Radloff W. Aus Sibirien. Bd. I. Leipzig, 1884.
- Radloff W. Observations sur les Khirghis//JA. Ser.VI. 1863.
- Radloff W. W. Die alttürkischen Inschriften der Mongols. St.-Pb., 1894.
- Schott W. Über die ächten Kirgizen//APAW. Berlin, 1864.
- Shlegel. La stele funeraire du Teghin-Giogh, 1892.
- Soothill W.E. China and West. London, 1925.
- Tarn W.W. The Greeks in Bactria and India. Cambridge, 1938.
- The Gothic History of Jordanes in English Version, with Introduction and Commentary by Charles Mierow. V. New York, 1960.
- Thompson E.A. The Huns. Blackwell Publishers, Oxford Cambridge, 1996.
- Thomsen V. Inscriptions de l'Orkhon//MSFou. Helsingfors, 1896. № 88.
- Togan Z. V. Umumî Türk tarihine giriş. Istanbul, 1981.
- Vambery H. Die primitive Culture der türkotatarischen Volkes auf Gründ sprachlicher Forschungen. Leipzig, 1879.
- Windekens, A. J. van. Les noms des Saces et des Scythes//BNF. Vol.1. 1949/50. P.98-102.

Кыргыздын балдарына коюлуучу аттар

А	Амир	Боронбай	К
Адил	Арстан	Бөрү	Кабылан
Адилбек	Арстанбек	Бөрүбай	Кабыланбек
Адилхан	Артур	Бүркүт	Казанбек
Айас	Асай	Бүркүтбек	Канатбек
Айбарс	Асан		Канболот
Айбаш	Атай	Г	Кантемир
Айбек	Б	Герей	Кантөрө
Айболот	Баатыр	Герейбек	Каныбек
Айдар	Баатыркан	Герейхан	Караман
Айдарбек	Баатырбек	Д	Каранай
Айдархан	Байас	Деңиз	Каратай
Айсар	Байбарс	Деңизбай	Качпас
Айсары	Байбек	Деңизбек	Көктур
Айтбек	Байболот	Деңизхан	Көлбай
Айтемир	Байбөрү	Дос	Көлдөй
Айтмырза	Байтемир	Досбай	Кубан
Айтур	Байтур	Досбек	Кубаныч
Айдабосун	Байшумкар	Дөөлөт	Кубанычбек
Айхан	Байыш	Дөөлөтбек	Күнхан
Айчоро	Байэл	Ж	Күнчоро
Айчубак	Бактур	Жайнак	Куттубай
Акарстан	Барак	Жакыпбек	Куттубек
Акбай	Барсбек	Жаныбек	Куунак
Акбар	Бекарстан	Жаныш	Кылым
Акмырза	Бекбай	Жигит	Кылымбек
Алай	Бекбарс	Жолдош	Кылыч
Алайбек	Бекбол	Жолдошбай	Кылычбек
Алп	Бекболот	Жолдошбек	Кыргыз
Алпамыш	Бекжан	Жору	Кыргызбай
Алпбарс	Бексары	Жорубай	М
Алпманас	Бексултан	Жорубек	Майрам
Алпсол	Бектен	Жылдызбек	Майрамбек
Алптур	Бектур	Жыргалбек	Манап
Алтай	Берен		Манас
Алтынбай	Бийбарс		Мерген
Алтынбек	Бороон		Мергенбай

Мергенбек
Мырза
Мырзабай
Мырзабек

Н

Найзабек
Нарбай
Нарбек
Нур
Нурбай
Нурбек
Нурдин
Нуржан
Нуржигит
Нуркан
Нуркут
Нурлан
Нурсултан
Нурхан

О

Озгур
Омар
Оморбай
Оомат
Ормон
Ороз
Орозбай
Орозбек
Орол
Отор

Ө

Өзгөн
Өлбөс
Өмүр
Өмүрбай

Өмүрбек
Өмүржан
Өмүрзак

С

Сарыбай
Сарбек
Сайсар
Сака
Сардал
Сардар
Саран
Сарман
Сармат
Семетей
Солтонай
Султан
Сыймык
Сыргак

Т

Талас
Таңатар
Тархан
Таш
Ташбай
Ташбек
Ташболот
Ташмырза
Таштемир
Темир
Темирбай
Темирбек
Темирболот
Темирлан
Теңиз
Теңир
Токсаба

Токчоро
Төлөс
Төрө
Төрөбай
Төрөбек
Туман
Туманбай
Түмөн
Түмөнбай
Турал
Туран
Турар
Тургун
Тургунбек
Туржан
Турсун
Турсунбек
Турусбек

У

Улан
Уларбек
Улук
Улукбек
Улукман
Улус
Урал
Уран
Уранбек
Урман
Урмат
Урматбек
Учкун

Ч

Чоро
Чубак
Чынгыз

Ы

Ылаачын
Ынак
Ырыс
Ырысбек

Э

Эламан
Элбурс
Элмурас
Элнур
Элтабар
Элтуран
Эмир
Эмирлан
Эрасыл
Эрбек
Эрбол
Эрболсун
Эрен
Эркесары
Эркин
Эрмек
Эрсары
Эртуран
Эрулан
Эсен
Эшим

Кыргыздын кыздарына коюлуучу аттар

А

Ажар
Айбийке
Айгүл
Айганыш
Айдаана
Айдай
Айжаркын
Айкүмүш
Айнагүл
Айназик
Айнур
Айсалкын
Айсары
Айсулуу
Айтолок
Айтурган
Айчүрөк
Айшаа
Айым
Айымкан
Акбермет
Акбилек
Аккыз
Акмөөр
Аксулуу
Акурук
Акылай
Алма
Алмагүл
Алмакан
Алтынай
Алтынчач
Алтынгүл
Алымкан
Анар
Анаркан
Анаргүл
Арууке
Асыл
Асел

Б

Бакжайнар
Бактыгүл
Баянсулуу
Бегимжан
Бегимай
Бегайым
Бермет
Бурул

Г

Гүлай
Гүлайым
Гүлназ
Гүлнар
Гүлнур
Гүлсана

Ж

Жазгүл
Жанбийке
Жанар
Жаңыл
Жаркынай
Жибек
Жүзүм
Жылдыз

К

Канайым
Каныкей
Канышай
Карачач
Көксулуу
Кумар
Кундуз
Каухар
Күмүш
Кымбат
Кыял

М

Майрам
Марал
Маржеке
Мончок
Мөлмөл
Мөөр
Мырзайым
Мээрим

Н

Назгүл
Назик
Нур
Нурай
Нурайым
Нургүл
Нуржан
Нурзат
Нуркыз
Нуркыял
Нурпери
Нурсулуу
Нурия

С

Сайкал
Сайра
Сара
Седеп
Сезим
Сулуу
Суусар
Сымбат
Сырга

Т

Таңсулуу
Таңсык
Таттыбүбү

Толгонай

Толкунай
Тумар
Тунук
Тургунай
Турсунай

У

Умсунай
Уулжан
Уулкан
Уултай

Ү

Үкөк
Үмүт

Ч

Чачыкей
Чолпон
Чынар

Ш

Шаканай
Ширин
Шуру

Э

Эркеайым
Эркинай

Саруу айымы (реконструкция)

САРУУ ЭНЕЛЕРИБИЗ САНЖЫРА БАРАКТАРЫНДА

*«Улуу адамдардын
энелери улуу болот».*

Кыргыз санжыраларында Саруу уруусунун кыздарынын аттары көп кездешет. Алардын көпчүлүгү башка уруунун бийлерине турмушка чыгышып, келечекте ошол уруудан чыккан мыкты уулдарды төрөп тарбиялашкан.

Сарбагыш уруусунан чыккан белгилүү инсандардын көпчүлүгүнүн энелери Саруу уруусунан болушкан. Дөөлөстөн (Дөөлөсбакты) – Манап – Сүтөй – Сарсейит – Түлкү – Тынай. Түлкү жетилип, Таласты карай жортуулга барып, ал жердеги чабуулдан түшкөн мал-жанды айдап келе жатса, алдынан саруу уруусунан куурай терген бир топ кыз-келиндер жолугуп калат. Булардын арасында Деркен аттуу өңдүү-түздүү сулуу кыз бар экен. Түлкү бул кызды сүйүп, аялдыкка алууга сөз козгойт да, ушул жолуккан жерден алып кетүүнү сунуш кылат, бирок кыз макул болбойт. Ал: «Мен каршы эмесмин, үйгө барып кийим-кечемди кийишим керек» деген сөзүнө Түлкү болбой эле ала качып, үйүнө алып келген. Атасы Сарсейит келиндүү болдум деп той кылып, Түлкүгө өргө көтөрүп берет. Жыл айланып, келин эркек бала төрөйт. Түлкү той берип, баласынын атын Тынай коёт. Мезгил келип эл жайлоосу Соң-Көлгө көчүп калат. Айыл арасында айтылган сөзгө караганда Деркен менен кайын энеси анча келише албай жүрүптүр. Көч жөнөгөндө келини атка минип, жерде бешиктеги Тынайды алып беришин кайын энесинен сураса, алып бербей коёт. Анткени кыргыздын шартында атка биринчи улуу кишилер минүү керек. Деркендин ачуусу келип, ат үстүнөн эңкейип, бешикти бала менен эңип алып бастырып кетет. Ушундан Түлкүнүн энеси кекенип, келинди жамандай берет.

Ал учурда кыргыз жеринде соодагерлер көп жүрүүчү. Күндөрдүн биринде келини бир соодагер менен сүйлөшүп турганын кайын энеси көргөн экен. Ушундай шылтоолорду кошуп, баласына жамандап айта берип, Деркенди кетиртет. Түлкү энесин кыйбай төркүнүнө Деркенди Таласка жеткирип берет. Ошондо Деркен кетип жатып, Тынайга имерилип:

«Үчүкөнүн үч уулу
Үч Үчүкө болор да,
Жалгыз Тынай кулунум,
Сенин күнүң не болот», –

деп ыйлап кеткен экен. Төркүнүнө баргандан кийин саруунун беш беренинин тукумуна тийип, андан: Шербото, Нарбото деген балдарды төрөптүр деп айтылат.

Тынай жаш кезинде энесинен тирүүлөй жетим калып, чоң ата-энесинин колунда жарым жетим болуп чоңоёт. Кийин үйлөнүп, оокатын өткөрөт. Тынай менен Сырдыбай (саруу уруусу) экөө бел куда болот. Балдары төрөлө электе Тынайдан Атаке, Сырдыбайдан Бердике баатыр, Алтынай (кызы) Атаке, Алтынай чоңойгондон кийин убада боюнча үйлөнүшкөн деп айтылат.

Атакенин биринчи аялы Алтынай саруу уруусунан, Сырдыбайдын кызы. Мындан Карабек, Таштанбек. Атаке баатыр Саруу Бердике баатыр экөө көп кол алып, Токмок шаарына жакын Көк-Жар деген жайлоодо калмактын каны турган экен. Ошону чаап алуу үчүн келишип, капыстан кандын үйүнө кирсе, кан уктап жаткан жеринен Атаке чаап өлтүргөн. Ошентип эки баатыр калмакты жеңип, аларды Чүйдөн, Ысык-Көл, Нарындан кууп чыккан. Ошондон эки баатыр кудалашып, Атаке баласы Карабекке Бердике баатырдын баласы Жабагынын кызын алып берүүгө макулдашат. Атаке ошол жолу калмактан түшкөн олжонун өзүнө тиешелүүсүн калың үчүн Бердикеге бериптир.

Карабек Бердике баатырдын уулу Жабагынын кызына үйлөнүп, мындан Жантай, Наркозу, Молтай, Телтай. Карабек жаш кезинде атасы Атаке менен казак Аблай кандын согушунда курман болгон.

Жантайдын биринчи аялы өзүк уруусунан Аккийиздин кызы Табарик, андан Мырзалы, Чыпай, Тыналы.

Жантай Шабдан уулуна Талас саруу уруусу Бердикенин Качике бийдин кызы Шаакеге үйлөндүрөт. Ажыга барган Шаакеден (Ажы эне деп да айтышат) Мөкүш, Кемел.

Мөкүш (1875–1939-жж.) атасы карыган кезде ордун ээлеп, Сарбагыш волосуна болушка шайланган. 1911-жылы Мөкүштү «киши өлтүрдү» деген жалаа менен түрмөгө камап, сот актап чыгарат. Үркүндүн алдында Сарбагыш эли Мөкүштү хан шайлайт. 1916-жылдан тартып Шабдандын балдары Кытайда жүрүп, 1922-жылы кайра элине

келет. 1925-жылы манаптын балдары деп сүргүнгө айдалат. Мөкүштүн кичүү аялы кыргыз элине «Каптагайдын качкан кызы» деп аты чыккан. «Бир күнү бир топ чоңдор менен Кудайкулов биздин үйгө келип, конок болуп олтуруп мага тийишип: «Жеңе, сиз каражолтой окшойсуз, сиз келгенден бери баатырдын балдары жакшы болбоду го»,— деди. Анда мен: «Баатырдын балдары эмне болсо ошол болсун, бирок мен акжолтоймун. Себеби ушул доор келип, токол мен — байбиче болдум, кул сен — төрө болдуң»,— десем бардык олтургандар күлүп, Кудайкулов абдан чычалады да, көп өтпөй бизди кууй баштады». Мөкүш 1939-жылы түрмөдө өлөт, сөөгү Ошто Сулайман тоосунун жанындагы бейитте. Баатырдын балдары: «Айдалган себебинин бирөө мен деп энебиз айтаар эле» — дешет.

Кемел (1882–1948-жж.) Верный шаарындагы гимназияны бүткөн. 1913–1916-жылдары Сарбагыш волостуна болуш болгон. 1926–1927-жылдары Уралга айдалып, 1937-жылы түрмөдөн бошоп келет. Диний кызматка өтөт. Балыкчы шаарынын имамы болуп туруп, 1946–1947-жылдары ажыга барат. 1948-жылы каза болот.

Кемелдин биринчи аялы Калийпа, өзүк уруусунан, Сарыбоз ажынын кызы, андан Ажыкабыл. Мөкүштүн уулу Ажийман, Кемелдин уулу Ажыкабыл экөө кыргыздын ошол кездеги билимдүү балдарынан эле. Ажийман кыргыз тили, адабият, тарых илим изилдөө институтунда, кийин Ошто, Тажикстанда, Бадахшанда эл агартууда иштеп жүрүп респрессияланып жок болгон. Ажыкабыл 1939-жылы камалып, 1956-жылы түрмөдөн бошоп келген. 1962-жылы каза болгон.

Жантай хандын баласы Шабдан баатыр өткөн заманда жарым хандык чинге ээ болгон адам болот. Ал ошол кезде өз абалынан пайдаланып, экинчи аялдыкка жаш кыз алып, улуу байбичеси Шаакени балдары менен бөлүп карабай коёт. Балдары жетилип калган байбиче өзүнчө бакыбат жашай берет. Бирок Шабдандын көңүл бурбай кеткенине ыза болот. Бир нече жылдан кийин Шабдан бир чатактар менен чинин алдырып бийликтен түшөт, калыбына келтириш үчүн көп аракет кылат. Каражаты жетишпей Ташкенде жашаган бай көпөс орустардан күздө жүн, тери, кийиз, ар кандай аркан, жип, ала кийиз, шырдак беремин деп көп суммадагы акча баалап карызга алат.

Бирок бийликтен түшкөн Шабдан ал карыздан кутула албай турганына көзү жеткен. Күз жакындаганда ташкенттик көпөстөр келерин билип үйүнө жана жакын жолдошторуна шартын айтып: «Алар келсе жаткырып коноктоп, Шабдан Соң-Көлгө силердин каражатыңарды камдоо үчүн тааныштарына кетти. Жакында алар келип калар деп, алаксыта бергиле. Кыш түшө баштаганда айласыздан кетер» – деп, өзү Соң-Көл тарапка качып кеткен экен. Бир күнү Ташкенттик көпөстөрдөн үч адам Шабданды издеп келет. Аларды кичи аялыныкына жайгаштырып, Шабдандын алыскы Тянь-Шанга керектүү нерселерди топтоп келүүгө кеткенин айтат. Бул кабар адамдардан Шабдандын «талак» койгон аялы Шааке байбичеге да угулат.

Шааке байбиче үй-жайын иреттеп, улуу баласын жанына алып, көпөстөргө жолугуу үчүн Шабдандыкына келет. Ал көпөстөр менен сүйлөшүп, силер бир эле жерде көпкө жата бербей биздикине конок болгула деп чакырып кетет. Аларды үй тигип кадырлап тосуп алат. Бир күн коноктогондон кийин кандай жумуш менен келгенин сурап билет. Алар көп күн бекер жатып калгандарына капа болушуп, эми дагы бир топ күнгө келбесе кыш түшүп, күн суук тартып кетеби деп коркуп айтып нааразы болот.

Ошондо акылдуу байбиче:

Шабдандын жумушу көп, ал кадырлуу киши, барган жерге тааныштары кадырлап сыйлашат. Айрымдар аздыр-көптүр чатагын айтат, аларды калыстык менен ыраазы кылуу керек. Ошондой көп иш менен жүрүп, силердин келериңерди эстен чыгарып койгондур. Аны кечиргиле, силер да көп жатып калдыңар. Шабдан үйдө жок болгон менен бала-чакасы, агайын-тууганы жана биздей аялдары бар. Капа болбогула, эки-үч күн чыдагыла. Силерге керектүү тери, жүн, аркан, жип ж. б. нерселер даяр, аны жүктөп кете турган унааларды даярдайлы дейт. Бир нече өгүздөрдү даярдап, бир кампадан чыгып бардыгын жүктөйт. Көпөстөр менен толук эсептешип, Шабдандын карызын төлөп берет. Аягында башчы болуп олтурган көпөстү четке чакырып чыгып, Шааке байбиче мындай деп сураган экен:

– Дагы үч өгүзгө жүктөп берейин, мени сыйласаңар, Ташкенттеги жарам падышадан Шабдандын чинин жана мөөрүн алып берсеңиз экен,– дейт. Ал көпөс Шааке байбиченин сарамжалдуулугуна, адамкерчилигине, күйөөсүн урматтап көп карысынан куткарганына чексиз

ыраазы экенин билдирип, берген белегин эске алып, айтканын орун-датуу макулдугун билдирет. Бир топ күн өткөндөн кийин, баягы көпөс Шабдандын чинин жана мөөрүн, кайра шайлангандыгы жөнүндөгү кагазын алып келип берет. Ошол убакка чейин көпөстөрдүн кеткен же кетпегенин билбеген Шабдан айылына жакын жек-жаатына келет. Ал жерден көпөстөргө жеткиликтүү дүнүйөсүн берип, Шааке байбиче-нин жөнөткөнүн толук угат. Эртеси жолдош жигити менен Шаакенин чоң өргөөсүнө келип түшүп, анын аягына жыгылып кечирим сурайт. Бирок байбичеси аны токтотуп, үйгө кийрип, айылындагы кадыр-луу он-он беш кишилерди жана молдосун кошо чакырат. Аларга мал сойдуруп сый кылып, өткөн ишти Шабдандын айтуусун өтүнөт. Шаб-дан болгонун болгондой айтып, өзүнүн жаңылганын мойнуна алып, байбиченин акылына ыраазы болуп эл алдында кечирим сурайт. Шаа-ке молдого кайра нике кыйдырып, Шабдандын үстүнө чин тагылган кымкап чепкен жабат да, эл көзүнө кайра шайланган кагазы менен Шабданга өзүнүн мөөрүн берет. Ошондо Шабдан чексиз ыраазылы-гын билдирип, көзүнө жаш алган экен. Ошондон Шабданды Шабдан кылган, улуу даражага жеткирген Шааке байбиче экен делген.

Ошондой эле солто уруусунан чыккан белгилүү инсандардын көпчүлүгүнүн энелери Саруу уруусунан болушкан. Тагайдын Богорс-тон уулунун улуу аялынан – Эштек, Козор. Эл ичинде Эштек 6 аял алып, 28 уул жана 16 кызы болуп, алардан: Байгелди, Солто, Түйтө, Шалта тирүү калган деген сөз бар. Бакма (тондуу) балдары – Кайдоол (Кокондон), Балта же Түпбалта, Түйтө (Саруудан), Урмамбет (Багыш суумурун), Кабыке (Кытай уруусунан), Акбуура, Асылбаш (Адигине уруусунан) олжого келгендер деп айтылган сөздөр бар.

Чаа бийдин бакма баласы Мааке, саруу уруусунан болот.

Солтонун Күнтуу, Култуу жана Чаа деген үч уулу болот. Кенже уулу Чаа бечел болуп, үч-төрткө чыкканча баспай, итий ооруусу ме-нен ооруган. Солто бийдин балдарын сыноого келген санчы-сынчы наристенин пешенесинен сылап, Көкө Теңирим колдо деп, жакасын карманып, жолборс сымал айбаттуу, кабыландай кайраттуу Чаа баа-тыр деген уулуңуз болот бийим. Бул баатырдан кара чаар жолборс ээрчиткен баатыр туулат, кашка кабылан чыгат, ат качырбас боз айгыр чыгат, ак адил жандоочтор, ак көрпө туулат, туучунак туулат.

Кийин санчы-сынчынын бул айткандарын эл кадырлаган акылмандары, эл башкарган бийлери төмөндөгүдөй чечмелеген экен: кара чаар жолборс дегени – Түлөберди баатыр, кашка кабыланы – Бөрүбай баатыр, ат качырбас боз айгыры – Жангарач, Үрүстөм баатырлар, ак адил жандооч дегени Эшкожо, Канай, Байтик, Жаманкара баатырлар, ак көрпөсү – Жайыл баатыр, туучунагы Чолпонкул деп аташкан .

Мезгил өтүп Чаа атасы Солтонун ордуна бий болуп эл башкарып калыптыр. Чаа бийдин биринчи аялы айтылуу саруу уруусунан чыккан Курмандын карындашы. Андан Бөлөкбай (Каракчы) жана Талкан. Талкан бий Аксы, Ала-Бука, Наманганды мекен кылып, Сафед-Буландан орун алат. Цеван Равдан, калмак ханы, 1697–1727-жж. Сары-Өзөн Чүй өрөөнүн толугу менен басып алып өз бийлигин жүргүзгөн. Талкан бий 1698-жылы жер чалып, кайра Чүйгө чейин келет. Цеван Равдан Талканды өз жерине жолотпой коюп, кайра Анжиянда жүрүп Сафед-Булан деген жерде өлөт. Талкан баатырдын аялы Чачыкан, саруу уруусунун бийи Көбөлөктүн (Куу билек) кызы. Мындан төрөлгөндөр Коңурбай, Кошой, Баакы, Багышан.

Коңурбайдан атактуу Жайыл баатыр, ал Сафед-Буланда, азыркы Кожо Шах-Фазилдин мечити турган жайда 1705-жылы туулат. Кошойдон Жамансарт, андан Эсенаман, Бөрүбай, Түлөберди. Түлөберди баатырдын саруу аялы Жакшылык (Бакдөөлөт), андан төрт уул: Эшкожо, Канай, Чолпонкул-Чыны, Карбоз. Эшкожодон солто ханы Жангарач, ал эми Канайдан атактуу Байтик баатыр.

Канайдын улуу зайыбы Алтын, саруу уруусунун кызы, андан төрт уул: Бошкой, Байсеит, Куттуксейит, Менсейит. Канайдын экинчи аялы Эренчеден Байтик. Байтик баатырдын саруу аялынан Аман жалгыз.

Бошкойдун саруу аялынан Өзүбек, Курама, Акылбек, Сырдыбай, Жанчар, Эстебес, Кенесары, Кошой, Болот .

Талкан баатырдын башка аялынан Байболот. Байболот баатырдын келинчеги Талас өрөөнүнөн чыккан саруу Бердике баатырдын карындаштары болот. Андан Жээнбай балбан. Эл арасында Жээнбай жөнүндө мындай сөз бар. Күндөрдүн биринде Талас өрөөнүндө өтө кадыр-барктуу бир инсандын ашы болуп, кадимки каада-салт боюнча, аргымактар алыстан чабылып, оодарыш, күрөш өткөрүлүп жатат. Күрөшкө Талас өрөөнүнүн атынан Жээнбайды даярдашкан. Айтылуу

ашка кыргыз эли менен бирге коңшулаш казак, ферганалык да өкүлдөр келип, чоң аштын күбөсү болушат. Кезектеги күрөшкө Сары-Өзөн Чүйдөн келген балбан менен Талас өрөөнүнөн Жээнбай чыгары жарыяланат. Күрөштө Жээнбай чүйлүк балбанды жеңет. Бул жеңиштин күбөсү болгон бир карыя мындай деген экен:

Солтодон чыккан балбанга,
Саруудан солто камдалды.
Солтосу жыгып солтону,
Саруулар марып байге алды.
Сыр түйүнү чечилбес...
Сарсанаа болгон жаңжалдын.

Ошентип чүйлүктөрдүн өз балбаны менен өздөрүн жыктырып, байге таластыктарга тийген экен.

Ал эми Чекир саяк уруусунун чыккан белгилүү Түгөлбайдын аялы Саруу уруусунан болуп, атактуу Эр Эшимдин эжелери болгон.

Бир күнү Эшимкан кадимки Санжы-сынчыны ээрчитип алып саяктын Түгөл деген байыныкына барат. Таанышып, сураштырып отуруп, Түгөлбай Эшимканга жезде болуп табылат. Себеби Түгөлбайдын Жараш деген аялынын төркүнү саруу экен. Бул байбиченин өз аты Кыстарбек болот. Бар сарамжалы тегиз, өз башы ырыскылуу, оймоктуудан уз болгондугу үчүн Түгөл байга жарашып калгандыктан, атын Санжы Жараш койгон экен. Түгөлбайдын Жараш аялынан Итбакбас, Амандык, Кудаш, Осмон.

Тоймат бийдин улуу аялынан Жанболот, Чымынтай. Жанболот баатырдын саруудан алган байбичесинен Кожомберди, Байбагыш, Ырыскул – үч уул туулат. Кожомбердиден Эркебулан, Ак-Талаа району, Коңорчок деген жерди жердешет.

Байбагыштан Асан, Ыстам, Кыдык, Сыдык, Кубат, Манап, Кудайменде, Кудайкул, Мамбет дегендер туулат. Булардын уруктары өз-өз аталарынын ураанын айтуу менен белгиленет.

Ырыскул бийден Атантай, Тайлак деген эки уулу болуп, мурунку Кокон хандыгынын убагында көп баатырдык кылуу менен Кокон хандарынын эзүүчүлүк сурагынан сырттагы кыргыз элин куткарып, сурак бербөө аракети менен бир нече жолу куралдуу күрөш уюштуруу

же болбосо хандын куралдуу аскерлерин жеңип, аскер башы Арап дегенин алган. Өлтүргөн Тайлак баатыр болуп эсептелинет. Жана Тайлак баатыр кытайдын басып алуучу куралдуу аскерлерин жеңип, Кашкар шаарын кыргыз кол алдына караткан эл баатырларынын көрүнүктүүсү. Азыркы учурда Тайлак баатырдын жана Атантайдын урпактарын Тогуз-Торо, Ак-Талаа райондорунда жашашат.

Атактуу Кокон хандыгынын акыркы ханы Кудаяр хандын энеси да Саруу уруусунун кызы – Жаркынайым. Кокон ханышасы – Жаркынайым 1802-жылы Саруу уруусунун Токтоназар датканын үй-бүлөсүндө туулган. Жаркынайым мамлекеттик жана коомдук иштерге кийлигишип турган. Аны менен бирге сиңдиси, аялдардан биринчи датка деген наамды алган – Зыйнат датка да ордодо кызмат кылган. Жаркынайым кыргыздын салтын катуу сактап, ордонун так ортосуна боз үй тигип, көпчүлүк убагын боз үйдө өткөргөн.

Мындан сырткары Токтогул акындын энеси Бурма, жез таңдай Жеңижок акындын энеси Алтынай, булар ашык болгон сулуулар – Алымкан жана Көксулуу Саруу уруусунун кыздары болушкан.

Мазмуну

Кириш сөз.....	3
Кыргыз этноними	6
Бурут этноними.....	15
Арий уруулары.....	27
Сол канат – куу (көк) уул	36
Куу уулдун этимологиясы.....	42
Сол канат урууларынын түстүк символикасы, тотеми жана тамгалары	54
Саруу	62
Саруу этнониминин этимологиясы.....	75
Тубай	82
Тубай менен төбөйдүн айырмасы	91
Жети уруу	102
Балыкчы	105
Бөлөкчал	110
Кашка таман	111
Кызыл кулак	117
Кызыл курт.....	122
Оготур	124
Сакоо	125
Кырк уул	130
Байсу	142
Келдей	151
Мачак	155
Бешкаман	162
Теңечин	170
Ардай	172
Булбул	176
Жанчкак	176
Күчтөн.....	177

Сары калпак	177
Коңколой.....	180
Сака	180
Шекер.....	186
Теңечин уругунун генеалогиясы	207
Күчтөн.....	207
Ардай	211
Көчкөй	213
Кубат уулу.....	215
Коңколой.....	217
Долоно айыл округунун этнографиясы	238
Алакчын	238
Бош моюн	241
Колпоч.....	243
Кушчу.....	246
Саяк.....	249
Баяндоочу-айтуучулардын тизмеси	251
Теңечин уругунан чыккан инсандар	253
Колдонулган адабияттар	301
Кыргыздын балдарына коюлуучу аттар	314
Кыргыздын кыздарына коюлуучу аттар.....	316
Саруу энелерибиз санжыра барактарында.....	318

Илимий басылма

Нурбек ТУРАН

ТЕҢЕЧИН

Бишкек, «Турар» басмасы

Кыргыз тилинде

Редактору *Жакин Теңирбергенова*

Мукабасын көркөмдөгөн *Айдар Касымбеков*

Дизайнери *Рахим Төлөбеков*

Компьютерде калыпка салган *Рая Терибаева*

Басууга 15.05.2015-ж. кол коюлду.

Кагаздын форматы 60х84^{1/16}.

Көлөмү 20,5 б. т.

Заказ № 1292. Нускасы 500 даана.

«Турар» басмасынын басмаканасында басылды.
720031, Бишкек шаары, М. Горький көчөсү, 1.